

TARTU ÜLIKOOL
Filosoofiateaduskond
Ajaloo ja arheoloogia instituut
Uusima aja osakond

Kadi Kähär-Peterson

TSIVILISATSIOON JA METSLUS
OTTO VON KOTZEBUE JA ADELBERT VON CHAMISSO REISIKIRJADES
Magistritöö

Juhendaja: dots. Pärtel Piirimäe

Tartu 2015

SISUKORD

Sissejuhatus	3
Autorite ja allikate tutvustus	3
Historiograafia	7
Teemapüstitus, teoreetilised lähtekohad ja töö ülesehitus	11
1. Reisikirjade kirjutamise kontekst	14
1.1. Ajalooline kontekst: Vene ülemereimperialism ja ümbermaailmareisid	14
1.2. Reisikirjanduse kontekst	17
1.3. Ideeline kontekst: tsivilisatsioon ja metslus	24
2. Avastusreis metslusesse	36
2.1. Chamisso metslusekäsitlus	36
2.2. Kotzebue metslusekäsitlus	39
2.3. Chamisso ja Kotzebue metslusekäsitluse võrdlus	42
3. Teel tsivilisatsiooni	52
3.1. Tsivilisatsioon ja individ	53
3.2. Tsivilisatsioon ja ühiskond	61
4. Tsivilisatsioon, Euroopa ja Venemaa	76
4.1. Euroopa: kasutu põgenemine	76
4.2. Venemaa: tsivilisatsioon või dekoratsioon?	89
Kokkuvõte	103
Kasutatud kirjandus ja allikad	110
Adelbert von Chamisso ja Otto von Kotzebue kirjutised	110
Teised ajaloolised ja kaasaegsed kirjutised	110
Sekundaarkirjandus	113
Summary	124
Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks	129

SISSEJUHATUS

19. sajandi esimesed kümnendid olid tsivilisatsiooni ja metsluse käsitlemise seisukohast väga huvitav ajajärk. Vastavalt autori vaadetele võis neid mõisteid täita üsna erineva sisuga — kirjutada neist positiivses või negatiivses valguses, siduda neid ühe või teise omadusega, argumenteerida nende toetudes millegi poolt või hoopis sama vaatenurga vastu. Minu magistritöö eesmärgiks on arutleda nende mõistete kasutamise ja sisu üle kahe autori omavahel seotud kirjutisi vaadeldes. Neid autoreid — Balti provintsidest pärit meresõitja ja maadeavastaja, Vene mereväe kaptenit Otto von Kotzebue ning preisi-prantsuse taustaga loodusteadlast ja poeti Adelbert von Chamisso — ühendab Otto von Kotzebue juhitud ekspeditsioonireis ja nende avaldatud reisikirjad. Alustan ülevaatega autorite ja allikate tutvustusest, seejärel annan ülevaate historiograafiast ning kirjeldan viimaks töö teemapüstitust, teoreetilisi lähtekohti ja ülesehitust.

AUTORITE JA ALLIKATE TUTVUSTUS

OTTO VON KOTZEBUE (1787-1846)

Otto von Kotzebue oli Balti provintsidest pärit meresõitja ja maadeavastaja, kes tegi kaasa Vene ümbermaailmareisidel. Ta sündis Tallinnas või teistel andmetel Vardi mõisas,¹ tema isa oli tuntud näitekirjanik August von Kotzebue. Aastatel 1796-1803 õppis ta Mereväe Kadetikorpus Kroomlinnas. 1803. aastal alustas ta oma esimest ümbermaailmareisi jungana Adam Johann von Krusensterni juhitud reisil. Aastatel 1815-1818 ja 1823-1826 juhtis ta ise kahte ümbermaailmareisi. Reisidevahelisel ajal teenis ta Tallinnas erinevate laevade komandörina ning 1830. aastal läks erru ja elas Triigi/Kõue (sks Kau) mõisas.²

Esimene tema juhitud reis aastatel 1815-1818 toimus riigikantsler krahv Nikolai Petrovitš Rumjantsevi kulul laevaga Rjurik. Reisi esmaseks eesmärgiks oli uurida läbipääsuvõimalusi Põhja-Jäämerele. Ekspeditsioonireisil tegid kaasa Adelbert von Chamisso; zooloog, anatoom ja arst Johann Friedrich von Eschscholtz³ ja kunstnik Louis Choris.⁴ Osa reisist tegi

¹ Otto von Kotzebue sünniaja ja -koha kohta vt: Vello Paatsi, 'Segadus Otto von Kotzebue sünniaja ja -kohaga', *Eesti Loodus*, 2013, 23.

² Otto von Kotzebue elu ja tegevuse biograafilised käsitlused: Liina Ilves, 'O. v. Kotzebue elu ja uurimisreisid: Diplomitöö' (Tartu Riiklik Ülikool, 1978); Friedrich Ratzel, 'Kotzebue, Otto von', *Allgemeine Deutsche Biographie*, 1882, 780–84 <<http://www.deutsche-biographie.de/ppn116345330.html?anchor=adb>> [vaadatud 13.01.2015].

³ Johann Friedrich von Eschscholtz (1793 Tartu - 1831 Tartu) kaitses vahetult enne 1815-1818 kestnud ümbermaailmareisi Tartu meditsiini alal doktorikraadi. Oli Tartu ülikoolis võrdleva anatoomia professori prorektor, erakorraline anatoomiaprofessor; rajas samas esimese zooloogiakabineti ja oli selle juhataja, enne surma oli lühikest aega võrdleva anatoomia ja kohtuarstiteaduse professor. 'Eschscholtz, Johann Friedrich

Kopenhaagenist Kamtšatkani kaasa Morten Wormskjöld.⁵ Reisi käigus külastati Brasiilia ja Tšiili rannikualasid; Kamtšakat, Alaskat ja Californiat; Hawaii, Marshalli, Mariaani saari ja mitmeid teisi saari ja piirkondi ning tehti maadeavastusi Vaikse ookeani lõunaosas ja Beringi lahest põhja pool, viidi läbi vaatlusi ja koguti uut teavet. Reisi järel ilmus Weimaris 1821. aastal kolmeköiteline reisikiri "*Entdeckungs-Reise in die Süd-See und nach der Berings-Strasse zur Erforschung einer nordöstlichen Durchfahrt in den Jahren 1815, 1816, 1817 und 1818*" ("Avastusreis Lõunamerele ja Beringi väinale põhja-ida suunalise läbisõidu uurimiseks aastatel 1815, 1816, 1817 ja 1818"). Peterburis ilmus reisikirja "*Путешествие в Южный океан и Берингов пролив для отыскания северо-восточного морского прохода, предпринятое в 1815-1818 гг., на корабле "Рюрик" под начальством флота лейтенанта Коцебу*" esimene ja teine köide 1821. aastal, viimane köide 1823. aastal. Reisikirja kahes esimeses köites avaldati Otto von Kotzebue kirjutatud narratiivne jutustus reisist ja kolmandas köites Adelbert von Chamisso "*Bemerkungen und Ansichten*" ("Ülestähendused ja arvamused"). Lisaks sellele ilmusid reisikirjas kaastööd A. J. von Krusensternilt, J. F. Eschscholtzilt, M. von Engelhardtilt ja J. C. Hornerilt. Louis Choris koloreeritud litograafiad koos kommentaaridega ilmusid eraldi kahe väljaandena.⁶

Teisel reisil oli Kotzebue transpordilaeva Predprijatije komandöriks. Reisi eesmärgiks oli toimetada laadung Kamtšatkale ja takistada Vene-Ameerika Kompanii huve kahjustavat salakaubavedu Põhja-Ameerika looderannikul, kuid sarnaselt eelmisele reisile viidi selle

Gustav von (1793-1831)', *JSTOR Global Plants*

<<http://plants.jstor.org/stable/10.5555/al.ap.person.bm000002424>> [vaadatud 13.01.2015]; Helmut Dolezal, 'Eschscholtz, Johann Friedrich von', *Neue Deutsche Biographie*, 1959, 650 <<http://www.deutsche-biographie.de/ppn116569514.html>> [vaadatud 13.01.2015]; Vt ka: Tiiu Speek, 'Botaanikud Chamisso ja Eschscholtz Californias', *Akadeemia*, 5 (2012), 835–79; Tarmo Tiido, 'Johann Friedrich Eschscholtz ja tema teaduslik pärand', *Eesti Loodus*, 11/12 (1993), 379–81.

⁴ Louis Choris (ka Ludwig Choris, Login Andreovich Choris) (1795 Dnipropetrovsk - 1828 Vera Cruz) kasvas Harkivis ja St. Peterburgis, saatis joonistajana 1813. aastal Parun de Ribersteini Kaukasuse reisil. Pärast reisi elas Pariisis, 1827. aastal lahkus Prantsusmaalt, külastas Kariibi mere saari, New Orleansi. Reisi katkestas tema mõrvamine Vera Cruze lähistel. 'Necrology. Choris.', in *The Foreign Review, and Continental Miscellany* (London: William Clowes, 1828), 263–64; Niklaus Rudolf Schweizer, "'At Last He Fell Asleep": Choris, Chamisso and Kamehameha of Hawai'i", *Across the Oceans: Studies from East to West in Honor of Richard K. Seymour*, toim. Irmengard Rauch (University of Hawaii Press, 1995), pp. 17–30 (p. 17).

⁵ Morten (Martin) Wormskjöld (Wormskiöld) (1783 Kopenhaagen - 1845 Gaunø) õppis botaanikat Kopenhaageni ülikoolis, käis enne ümbermaailmareisi uurimisreisidel Norras ja Gröönimaal. Kirjutas krahv Rumjantsevile soovist osaleda reisil botaanikuna ilma palgata, teda toetati Taani poolt ning talle pandi ülesandeks kolleksioneerida taimi Taanis asuva muuseumi heaks. Wormskjöld ja Chamisso liitusid ekspeditsiooniga Kopenhaagenis, Wormskjöld lahkus pardalt Kamtšatkal 1816. aasta suvel. Kamtšatkal olles kogus ta uusi taimi oma kolleksiooni ja liitus tagasi Kopenhaagenisse jõudmiseks 1818. aasta suvel Vassili Golovnini juhitud ekspeditsiooniga. Jessie M. Sweet, 'Morten Wormskiöld: Botanist: (1783–1845)', *Annals of Science*, 28 (1972), 293–305.

⁶ Louis Choris, *Voyage pittoresque autour du monde: avec des portraits de sauvages d'Amérique, d'Asie, d'Afrique, et des îles du Grand océan: des paysages, des vues maritimes, et plusieurs objets d'histoire naturelle* (Paris: F. Didot, 1822); Louis Choris, *Vues et Paysages Des Régions Équinoxiales, Recueillis Dans Un Voyage Autour Du Monde, Avec Une Introduction et Un Texte Explicatif* (Paris: Paul Renouard, 1826).

vältel läbi erinevaid vaatlusi.⁷ Reisil tegid kaasa arst Heinrich von Siewald,⁸ astronoom Ernst Wilhelm Preuss,⁹ füüsik Emil Lenz,¹⁰ geoloog Ernst Reinhold Hoffmann¹¹ ning nagu eelmiselgi reisil Johann Friedrich Eschscholtz. Predprijatije marsruut oli üldjoontes sarnane Rjuriku teekonnale, lisaks külastati aga näiteks Tahitiit. Reisi kohta ilmus 1828. aastal Peterburis venekeelne reisikiri "*Новое путешествие вокруг света в 1823–1826 гг*" ("Uus reis ümber maailma aastail 1823-26") ja 1830. aastal Weimaris saksakeelne "*Neue Reise um die Welt in den Jahren 1823, 24, 25, und 26*" ("Uus reis ümber maailma aastail 1823, 24, 25 ja 26"), mille põhiosa moodustas Otto von Kotzebue ülevaade reisist. Kotzebue reisis äratasid huvi terves Euroopas: lisaks vene- ja saksakeelsetele väljaannetele ilmusid nende reise reisikirjad ka näiteks inglise, hollandi, rootsi ja taani keeles.¹² 1978. aastal ilmus Kotzebue hilisem reisikiri Ülo Kurvitsa tõlkes pealkirja all "Reis ümber maailma aastail 1823-1826."

⁷ Otto von Kotzebue, *Reis ümber maailma aastail 1823-1826* (Tallinn: Eesti Raamat, 1978), p. 9. (Edaspidi: Kotzebue, p. 9.)

⁸ Päril Liivimaalt, kaitses 1823. aastal Tartu ülikoolis doktorikraadi, osales pärast seda Venemaa ja Türgi vahelises sõjas arstina ja suri 1829/30. Johann Friedrich von Recke, Karl Eduard Napiersky ja Theodor Beise, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland: S - Z* (Steffenhagen, 1832), p. 25; Heinrich von Siewald, 'Dissertatio Inauguralis Physiologico-Zootomica de Cranii Formatione in Delphino Phocaena' (Dorpati Livonorum : ex officina J. C. Schönmanni, 1823) <<http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/1579>> [vaadatud 13.01.2015].

⁹ Sündis 1800. aastal Lausitzis, õppis Tartu ülikoolis. Pärast reisi töötas Tartu tähetorni observaatorina, suri 1839. aastal Tartus. Günther, 'Preuß, Ernst Wilhlem', *Allgemeine Deutsche Biographie*, 580 <<http://www.deutsche-biographie.de/ppn103122265.html?anchor=adb>> [vaadatud 13.01.2015]; Theodor Heinrich Beise, *Die Kaiserliche Universität Dorpat während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens und Wirkens : Denkschrift zum Jubelfeste am 12ten und 13ten December 1852* (Dorpat : J. C. Schönmann's Wittwe und C. Mattiesen, 1852), pp. 85, 94 <<http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/30944>> [vaadatud 13.01.2015].

¹⁰ Heinrich Friedrich Emil Lenz (1804 Tartu - 1865 Rooma) õppis Tartu ülikoolis ja töötas Georg Friedrich Parroti assistendina füüsikakabinetis. Kotzebue juhitud ekspeditsioonil uuris maa magnetismi ja merevee temperatuuri ja soolasust. (Merevee uurimist Parroti leiutatud masina abil kirjeldas Kotzebue ka oma reisikirjas (Kotzebue, pp. 19, 134. 1829. aastal osales ekspeditsioonil Kaukasusse. Lenzi olulisemad teadussaavutused on seotud elektrofüüsika-alaste uurimustega Peterburi Teaduste Akadeemias ja Peterburi Ülikoolis. Avastas induktsoonivoolu suunda määrava seaduse (Lenzi seadus) ja uuris elektrivoolu soojuslikku toimet (Joule-Lenzi seadus). Barbara Charton, *A to Z of Marine Scientists* (USA: Infobase Publishing, 2003), p. 104; John Daintith ja Derek Gjertsen, *A Dictionary of Scientists* (Oxford University Press, 1999), p. 333; Peer Hempel, *Deutschsprachige Physiker im alten St. Petersburg: Georg Parrot, Emil Lenz und Moritz Jacobi im Kontext von Wissenschaft und Politik*, Schriften des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte, Bd. 14 (München: Oldenbourg, 1999).

¹¹ Ernst Hofmann (1801 Paistu/Tartu - 1871 Tartu) õppis Tartu ülikoolis meditsiini, hiljem mineraloogiat ja geoloogiat. Pärast reisi kaitses Tartus kandidaadikraadi, saatis Alexander von Humboldti uurimisreisil Uuralitesse, täiendas end Saksamaal ja Austrias ning sai Jena ülikooli filosoofiadoktoriks. Töötas Tartu, Kiievi ja Peterburi ülikoolides. Kõige olulisemaks peetakse tema uurimusi Uuralist, uuris ka Eesti- ja Liivimaa, Soome ja Ida-Siber geoloogiat. Linda Kongo, 'Hofmann (Hoffmann), Ernst Reinhold von', *Eesti maateadlasi* <<http://www.elus.ee/planeetmaa/?show=15&do=1>> [vaadatud 13.01.2015].

¹² Huvi ja olulisust näitab kõnekalt tõlgete ilmumise kiirus. 1828. aastal vene keeles ja 1830. aastal saksa keeles ilmunud Predprijatije reisi reisikirjast ilmusid 1830. aastal tõlked inglise, hollandi ja rootsi keeles. 1821. aastal ehk samal aastal Rjuriku reisi reisikirja saksakeelse esmapublikatsiooniga ilmus Londonis Rjuriku reisist erinevates trükikodades koguni kaks erinevat tõlget: ühe tõlke tegi tunnustatud reisikirjade tõlkija, lingvist ja publitsist Hannibal Evans Lloyd (1770-1847), teine tõlge ilmus haridustegelase Sir Richard Phillipsi jätkväljaandes "New Voyages and Travels."

ADELBERT VON CHAMISSO (1781-1838)

Prantsuse aadliperre sündinud Adelbert von Chamisso veetis esimesed eluaastad Prantsusmaal. 1790. aastal oli pere sunnitud revolutsiooni eest pagema. Chamisso veetis suurema osa oma elust Berliinis, kus saavutas edu nii kirjaniku kui loodusteadlasena. Enne Rjuriku reisile suundumist oli ta jõudnud katsetada sõjalist karjääri, õppida bioloogiat, avaldada saksakeelset luulet ja aasta enne reisile suundumist allegoorilis-fantastilise jutustuse "*Peter Schlemihls wundersame Geschichte*" ("Peter Schlemihli imepärane lugu," 1814), mille peategelane müüb oma varju kuradile, tõugatakse ühiskonnast ja kes asub seejärel seitsmepenkoormasaabastega maailma avastama, leides pelgupaiga looduses.¹³ Chamisso otsus pakkuda ennast Kotzebue juhitud ümbermaailmareisile loodusteadlaseks oli äkkotsus, kuid tema plaan mõnest ekspeditsioonist osa võtta oli kahtlemata pikaajalisem. Loodusteadlastele oli uurimisreiside tegemine oluline osa teadustööst. Chamisso üheks mõjukamaks eeskujuks oli Alexander von Humboldt, kelle aastatel 1799-1804 aset leidnud uurimisreis ja selle põhjal välja antud 30-köiteline reisikiri "*Voyage aux regions equinoxiales du Nouveau Continent*" tegid temast juba tema eluajal legendi. Chamisso kindlat kavatsust ümbermaailmareisile asuda on otsitud ka tema ja Peter Schlemihli võrdluses: raamatu nimikangelase ja autori juures võib leida väga mitmeid sarnasusi, alustades Schlemihli välimusest¹⁴ ja lõpetades raamatutegelase otsusega põgeneda loodusesse inimeste halvaks panu eest:

"Mind, kes ma varasema süü tõttu inimkonnast välja olin heidetud, oli selle asemel juhutatud loodusesse, mida ma alati olin armastanud, maa mulle külluslikuks aiaks antud, uurimine mu elule suuna- ja jõuandjaks, teadus eesmärgiks."¹⁵

Neid ridu võiks kõrvutada Chamissot piinanud pideva võõristustundega. Esmalt proovis Chamisso osaleda prints Maximilian zu Wied-Neuwiedi Brasiilia ekspeditsioonil, kuid kuna

¹³ Eesti keeles ilmunud kolmel korral: Adelbert von Chamisso, *Peeter Slemiil: üks kentsakas jutt ühest mehest, kes oma varju oli äramüünud* (Tallinn: T. Kerr, 1876); Adelbert von Chamisso, *Peeter Šlemiili kummaline lugu*, tõlge Märt Laarman (Tallinn: Eesti Õpetajate Liit, 1928); Adelbert von Chamisso, *Peter Schlemihli kummaline lugu*, tõlge Edla Valdna (Tallinn: Eesti Raamat, 1982); Chamisso varasema loomigu kohta vt: Christine Schlitt, *Chamissos Frühwerk: von den französischsprachigen Rokokodichtungen bis zum 'Peter Schlemihl' (1793-1813)* (Königshausen & Neumann, 2008).

¹⁴ Klaus Neumann, 'Schlemihl's Travels: "Hasty Contact" at Rapanui and the Context of a European Biography', *History and Anthropology*, 10 (1997), 139–84 (p. 148).

¹⁵ Chamisso, *Peter Schlemihli kummaline lugu*, pp. 97–98; 'Durch frühe Schuld von der menschlichen Gesellschaft ausgeschlossen, ward ich zum Ersatz an die Natur, die ich stets geliebt, gewiesen, die Erde mir zu einem reichen Garten gegeben, das Studium zur Richtung und Kraft meines Lebens, zu ihrem Ziel die Wissenschaft.' Adelbert von Chamisso, *Peter Schlemihl's wundersame Geschichte* (Nürnberg: Johann Leonhard Schrag, 1839), p. 71.

ta ei suutnud ise enda reisi finantseerida, pidi ta maha jääma.¹⁶ Pärast selle lootuse luhtumist märkas ta Kotzebue reisi kohta kuulutust: algselt reisil osalema pidanud Tartu ülikooli loodusloo professori Carl Friedrich Ledebouri tervisemurede tõttu otsiti ekspeditsioonile uut loodusteadlast. Julius Eduard Hitzigu abil ja vahendusel, kes tundis hästi August von Kotzebued, valiti Chamisso Kotzebue juhitud ekspeditsiooni loodusteadlaseks.¹⁷

Nagu juba eelpool mainitud, ilmusid ametliku reisikirja kolmandas köites Chamisso kui loodusteadlase tähelepanekud. Kuid Chamisso ei jäänud tulemusega rahule ning pani aastatel 1834-35 oma mõtted reisist uuesti kirja.¹⁸ Kirjutis ilmus 1836. aastal Chamisso kogutud teoste esimese osana pealkirja all "*Reise um die Welt mit der Romanzoffischen Entdeckungs-Expedition in den Jahren 1815–1818*" ("Reis ümber maailma Rumjantsevi avastusekspeditsioonil aastatel 1815-1818"). Teose esimeses osas "*Tagebuch*" ("Päevaraamat") andis Chamisso narratiivse ülevaate enda reisikogemusest, teises osas ilmus uuesti vähesel määral parandatud kujul „Ülestähendused ja arvamused“. Lisaks on Chamisso reisil kasutatud teadmiste põhjal kirjutanud mitmeid artikleid ja uurimusi erinevatel teemadel, mida võib liigitada mitmete teadusharude, näiteks etnograafia, keeleteaduse, zooloogia ja botaanika, alla.¹⁹ Pärast reisi sai Chamissost Schönebergis (Berliinis) asuva botaanikaia kuraator, ta töötas põhjalikult reisilt kaasa toodud kogude ja andmete süstematiseerimisega, pälvis Berliini ülikooli audoktori tiitli ja jätkas kirjanduslikku tegevust.

HISTORIOGRAAFIA

Uurijate huvi nimetatud allikate vastu on olnud erinev nii mahult kui uurimisküsimustelt. Põhjalikumalt on uuritud populaarse kirjaniku ning tunnustatud loodusteadlase Adelbert von Chamisso elu ja tegevust ning seeläbi ka kirjutisi Rjuriku reisist. Eelnevatele uurijatele on pakkunud huvi Chamisso reisikirjelduste võrdlemine teiste lääneeurooplaste reisikirjeldustega. Uuematest ja mahukamatest käsitlustest võiks välja tuua Harry Liebersohni

¹⁶ Adelbert von Chamisso, *Adelbert von Chamisso's Werke. Erster Band. Reise um die Welt mit der Romanzoffischen Entdeckungs-Expedition in den Jahren 1815-1818 Auf der Brigg Rurik unter Kapitän Otto von Kotzebue. Erster Theil. Tagebuch.* (Leipzig: Weidmannsche Buchhandlung, 1836), p. 9.

¹⁷ Chamisso, *Tagebuch*, p. 9.

¹⁸ Julius Eduard Hitzig, *Leben und Briefe von Adelbert von Chamisso*, (Leipzig: Weidmannsche Buchhandlung, 1839), p. 295.

¹⁹ Chamisso avaldas esimese ülevaatliku hawaii keele käsitluse: Adelbert von Chamisso, *Über die Hawaiische Sprache* (Leipzig: Weidmann, 1837); sellest on eesti keeles kirjutanud: Abram Dridzo, 'Esimene havai keele grammatika ja selle autor', *Keel ja Kirjandus*, 7 (1990), 405–10; Chamisso loodusteaduslike uurimuste kohta vt: Günther Schmid, *Chamisso als Naturforscher: eine Bibliographie* (K. F. Koehler Verlag, 1942); Chamisso tööde puhul võib analüüsida mitte ainult tema kirjutisi, vaid ka tema illustratsioone, vt nt: Michael Schmidt, 'Chamisso als Illustrator', *Korrespondenzen und Transformationen: Neue Perspektiven auf Adelbert von Chamisso*, toim. Marie-Theres Federhofer, Jutta Weber (Vandenhoeck & Ruprecht, 2012), pp. 85–106.

monograafia "*The Travelers' World: Europe to the Pacific*"²⁰ ("Reisija maailm: Euroopast Vaiksele ookeanile"), kus Liebersohn analüüsib kolme ümbermaailmareisidel osalenud loodusteadlase Philibert Commersoni, George Forsteri ja Adelbert von Chamisso kirjutisi. Lisaks sellele teosele on Liebersohn võrrelnud Chamisso kirjutisi ka Alexis de Tocqueville'i,²¹ Augustin Krämeri²² reisikirjadega, samal reisirakast olnud kunstniku Louis Chorisega²³ vaadetega ning avaldanud artikli, mille fookuses on Chamisso tekstid.²⁴ Teise mahuka käsitlusena võiks välja tuua Johannes Görberti doktoritöö baasil kirjutatud monograafia, kus autor võrdleb Georg Forsteri, Alexander von Humboldti ja Adelbert von Chamisso reisikirju.²⁵ Lisaks monograafiale on Görbert avaldanud Chamissot puudutavaid artikleid²⁶ ja koos Anna Buschiga kommenteeritud allikapublikatsioone.²⁷ Lisaks on Anna Busch digitaliseerinud ja analüüsinud Chamisso kirjavahetust.²⁸ Viimastel aastatel on huvi Chamisso vastu kasvanud. Sellest annavad tunnistust aastatel 2011 ja 2013 toimunud I ja II rahvusvahelised Chamisso konverentsid²⁹ ning konverentsidega seotud artiklite kogumik

²⁰ Harry Liebersohn, *The Travelers' World: Europe to the Pacific* (Harvard University Press, 2009).

²¹ Harry Liebersohn, 'Discovering Indigenous Nobility: Tocqueville, Chamisso, and Romantic Travel Writing', *The American Historical Review*, 99 (1994), 746.

²² Harry Liebersohn, 'Coming of Age in the Pacific: German Ethnography from Chamisso to Krämer', *Worldly Provincialism: German Anthropology in the Age of Empire*, toim. H. Glenn Penny, Matti Bunzl (University of Michigan Press, 2003), pp. 31–46.

²³ Harry Liebersohn, 'Images of Monarchy: Kamehameha I and the Art of Louis Choris', *Double Vision: Art Histories and Colonial Histories in the Pacific*, toim. Nicholas Thomas, Diane Losche (Cambridge University Press, 1999), pp. 44–64.

²⁴ Harry Liebersohn, 'Chamisso and Five Hundred Years of Ethnography', *Korrespondenzen und Transformationen: Neue Perspektiven auf Adelbert von Chamisso*, toim. Marie-Theres Federhofer, Jutta Weber (Vandenhoeck & Ruprecht, 2012), pp. 21–32.

²⁵ Johannes Görbert, *Die Vertextung Der Welt: Forschungsreisen als Literatur bei Georg Forster, Alexander von Humboldt und Adelbert von Chamisso* (Berlin: Walter de Gruyter, 2014).

²⁶ Johannes Görbert, 'Rephilologisierung Und Entgrenzung : Zwei Perspektiven Für Die Reiseliteraturforschung', 2011 <<http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/22906>> [vaadatud 13.04.2015]; Johannes Görbert, 'Das literarische Feld auf Weltreisen. Eine kultursoziologische Annäherung an Chamissos Rurik-Expedition', *Korrespondenzen und Transformationen: Neue Perspektiven auf Adelbert von Chamisso*, toim. Marie-Theres Federhofer, Jutta Weber (Vandenhoeck & Ruprecht, 2012), pp. 33–50.

²⁷ Adelbert von Chamisso, '„Schlemiel Kommt Wieder.“ Unveröffentlichte Briefe von Adelbert von Chamisso Vom Ende Seiner Weltreise', toim. Anna Busch, Johannes Görbert, *Zeitschrift Für Germanistik*, 23:1 (2013), 134–42. 2015. aastal peaks ilmuma ka '„Rezensioniert und zurechtgeknüttet.“ Chamissos Briefe von seiner Weltreise – Original und Edition in Gegenüberstellung' kogumikus "Phantastik und Skepsis."

²⁸ Anna Busch, '„Verwahre Meine Briefe, Briefe Sind Archive.“ Julius Eduard Hitzigs Leben Und Briefe von Adelbert von Chamisso: Entstehungsgeschichte, Quellenlage, Programm, Rezeption', *Korrespondenzen Und Transformationen. Neue Perspektiven Auf Adelbert von Chamisso*, toim. Marie-Theres Federhofer, Jutta Weber (Vandenhoeck & Ruprecht, 2012), pp. 195–216; *Briefe Und Texte Aus Dem Intellektuellen Berlin Um 1800. Briefe von Adelbert von Chamisso an Louis de La Foye. Digitale Edition.*, toim. Anna Busch, Sabina Seifert <<http://tei.ibi.hu-berlin.de/berliner-intellektuelle/author?p0237+de>>; Anna Busch, 'Die Digitale Edition Der Schlemiel-Handschrift Der Stiftung Stadtmuseum Berlin Zum Schlemiel-Jahr', *Peter Schlemiel's Schicksale Mitgeteilt von Adelbert von Chamisso* (Bliesdorf: Chamisso-Gesellschaft, 2013).

²⁹ '2. Internationale Chamisso-Konferenz in Berlin', *Staatsbibliothek Zu Berlin*, 2014 <<http://staatsbibliothek-berlin.de/nc/aktuelles/presse/detail/article/2013-05-24-7257/>>.

"Korrespondenzen und Transformationen: Neue Perspektiven auf Adelbert von Chamisso"³⁰ ("Korrespondentsid ja transformatsioonid: uusi perspektiive Adelbert von Chamissole"). Lisaks võib Chamisso kohta välja tuua veel mitmeid artikleid,³¹ rikkalikult illustreeritud ja ülevaatliku näitusekogumiku "Mit den Augen des Fremden: Adelbert von Chamisso – Dichter, Naturwissenschaftler, Weltreisender"³² ("Võõra pilguga: Adelbert von Chamisso — luuletaja, loodusteadlane ja ümbermaailmarändur") ja hulgaliselt biograafiaid.³³ Paljude Chamisso reisikirju käsitlenud uurijate huvid on olnud pigem seotud Lääne-Euroopaga ja Chamisso võrdlemisel teiste Lääne-Euroopast pärit reisijate kirjutistega, mistõttu on Kotzebue ja Chamisso võrdlus olnud tihti põgus ja nende võrdlemisel on enam lähtutud Chamisso kirjutistest.³⁴ Kuna Chamisso väljendas ümbermaailmareisi vältel kirjutatud isiklikes kirjades pahameelt Kotzebue tegevuse, laeval valitsenud reeglite ja õhkkonna üle ning oli eelkõige oma hilisemas "Päevaraamatus" Kotzebue osas kriitiline, on nende vaateid nähtud tihti väga erinevate või vastandlikena. Käesolevas magistritöös keskendutakse just Chamisso ja Kotzebue poolt avaldatud reisikirjade, mitte isiklike kirjade uurimisele, mille lähemal ja kahe autori kirjutisi võrdleval käsitlemisel tsivilisatsiooni ja metsluse kohta võib öelda, et erinevuste kõrval on nende vaadetes ka palju ühist.

Kotzebue ja Chamisso reisikirjad on käsitlemist leidnud ka nende külastatud piirkondade ajalugu käsitlevates uurimustes. Näiteks on Edward Mornin eraldi trükisena publitseerinud reisikirjade Californiat käsitlevad osad ja varustanud selle suurepärase kommentaariga.³⁵

³⁰ Marie-Theres Federhofer, Jutta Weber, *Korrespondenzen und Transformationen: Neue Perspektiven auf Adelbert von Chamisso* (Vandenhoeck & Ruprecht, 2012).

³¹ Vt nt: Neumann; Assenka Oksiloff, 'The Eye of the Ethnographer: Adalbert von Chamisso's Voyage Around the World', toim. Birgit Tautz, *Amsterdamer Beiträge Zur Neueren Germanistik. Colors of 1800/1900/2000. Signs of Ethnic Difference*, 56 (2004), 101–21; Valerie Weinstein, 'Reise um die Welt: The Complexities and Complicities of Adelbert von Chamisso's Anti-Conquest Narratives', *The German Quarterly*, 72 (1999), 377–95.

³² *Mit Den Augen Des Fremden: Adelbert von Chamisso - Dichter, Naturwissenschaftler, Weltreisender* (Berlin: Gesellschaft für interregionalen Kulturaustausch: Kreuzberg-Museum, 2004).

³³ Vt nt kõige esimest, tema sõbra Julius Eduard Hitzigi koostatud kaheosalist biograafiat: Julius Eduard Hitzig, *Leben und Briefe von Adelbert von Chamisso*, (Leipzig: Weidmannsche Buchhandlung, 1839); üks uuemaid biograafilisi käsitlusi on nt: Beatrix Langner, *Der wilde Europäer. Adelbert von Chamisso: Chamisso. Eine Biografie* (Berlin: Matthes & Seitz, 2008).

³⁴ Vahel on Otto von Kotzebue kirjutised isegi teenimatult unustatud. Vt nt Miriam Kahn, Sabine Wilke, 'Narrating Colonial Encounters: Germany in the Pacific Islands', *The Journal of Pacific History*, 42 (2007), 293–97 (pp. 294–295). Selles Washingtoni ülikoolis 2005. aastal toimunud samanimelisel konverentsi tutvustavas artiklis on nimetatud 'sakslaste' kirjutised (sh ilukirjandus) Vaikse ookeani kohta 18. sajandi ja 19. sajandi algusest. Nimetatud on Georg Forster, Wilhelm Zachariae, Heinrich Zimmermann, August Kotzebue, 'Balti kapten' Ivan Krusenstern, Hans Georg von Langsdorff, Adelbert von Chamisso, E. T. A. Hoffmann. Otto von Kotzebue on mainitud vaid kui kaptenit, kelle reisil Adelbert von Chamisso kaasa tegi jättes tema reisikiri mainimata.

³⁵ Edward Mornin jt, *Through Alien Eyes: The Visit of the Russian Ship Rurik to San Francisco in 1816 and the Men behind the Visit* (P. Lang, 2002); vt ka: Edward Mornin, 'Adelbert Von Chamisso: A German Poet-Naturalist and His Visit to California', *California History*, 78 (1999), 2.

Chamisso, vähemal määral ka Kotzebue Hawaii ja Lõunamere kirjelduste analüüsijana võiks välja tuua Niklaus R. Schweizeri.³⁶ Uurijatele on huvipakkuvaks materjaliks olnud Kotzebue ja Chamisso kirjeldused Vaikse ookeani põhjaosa kohta.³⁷ Kuna nende uurimuste puhul on põhitähelepanu mitte ühel või teisel reisikirja autoril, vaid mõnel konkreetsel piirkonnal, on neis kirjutistes käsitletud mõlema autori perspektiivi ja neid enam omavahel võrreldud, kuigi ka siin võib märgata mõnevõrra suuremat huvi Chamisso kirjutiste vastu. Lisaks on enamike nende käsitluste fookuses vastava piirkonna ajalugu, vähemal määral reisikirjade kirjutajad.

Eelkõige Kotzebue, aga ka Chamisso kirjutisi on käsitletud seoses Vene ülemereimperialismi, koloniaalpoliitika või ümbermaailmareisidega. Selle teemaga seostuvad käsitlused võiks üldjoontes jagada kaheks. Esiteks üldisemalt Vene imperialismi käsitlevad teosed³⁸ ja teiseks mõnele kitsamale piirkonnale keskenduvad ülevaated või allikapublikatsioonid.³⁹ Samas on huvi Kotzebue vastu olnud kesisem võrreldes näiteks esimese Vene ümbermaailmareisi kapteni Adam Johann von Krusensterni⁴⁰ või Vene-Antarktika ekspeditsiooni juhi, Antarktika

³⁶ Niklaus R. (Niklaus Rudolf) Schweizer, *A Poet among Explorers: Chamisso in the South Seas. By Niklaus R. Schweizer* (Bern, Frankfurt/M: Herbert Lang, 1973); Niklaus Rudolf Schweizer, *Hawai'i and the German Speaking Peoples = Hawai'i a Me Kapo'e O Nā 'Āina Kelemānia* (Honolulu: Topgallant, 1982).

³⁷ Marie-Theres Federhofer, 'Lokales Wissen in den Reisebeschreibungen Otto von Kotzebue und Adelbert von Chamisso', *Reisen an den Rand des Russischen Reiches: die wissenschaftliche Erschließung, der nordpazifischen Küstengebiete im 18. und 19. Jahrhundert*, toim. Erich Kasten (Fürstenber/Havel: Verlag der Kulturstiftung Sibirien, SEC Publications, 2013), pp. 111–45; Marie-Theres Federhofer, 'Die Literaturwissenschaftliche Sicht am Beispiele Einer Reise- und Forschungsberichte', *Reisen an Den Rand Des Russischen Reiches: Die Wissenschaftliche Erschließung, Der Nordpazifischen Küstengebiete Im 18. Und 19. Jahrhundert*, toim. Erich Kasten (Fürstenber/Havel: Verlag der Kulturstiftung Sibirien, SEC Publications, 2013), pp. 297–304; Birgit Tautz, 'Beobachten, Dokumentieren, Verdinglichen, Fabulieren: Wissen in Kotzebues und Chamissos Darstellungen Alaskas', *Zeitschrift für Germanistik*, 24 (2014), 55–67.

³⁸ Glynn Barratt, *Russia in Pacific Waters, 1715-1825: A Survey of the Origins of Russia's Naval Presence in the North and South Pacific* (UBC Press, 2011); Erich Donnert, *Russlands Ausgreifen nach Amerika* (Frankfurt am Main ; Berlin ; Bern ; Wien [u.a.]: Lang, 2009); Ilya Vinkovetsky, *Russian America: An Overseas Colony of a Continental Empire, 1804-1867* (Oxford, Weytingen: Oxford University Press, 2011).

³⁹ Vt nt: Glynn Barratt, *Russian View of Honolulu, 1809-1826* (Carleton University Press Inc., 1988); Lydia Black, *Russians in Alaska, 1732-1867* (University of Alaska Press, 2004); *Forschungsreisen auf Kamtschatka: Auszüge aus den Werken*, toim. Marie-Theres Federhofer, Diana Ordubadi (Verlag der Kulturstiftung Sibirien, 2011); James R. Gibson, *California Through Russian Eyes, 1806–1848* (University of Oklahoma Press, 2013); A. V. Grinev, *The Tlingit Indians in Russian America, 1741-1867* (U of Nebraska Press, 2005); William Harrison Richardson, *Mexico Through Russian Eyes, 1806-1940* (University of Pittsburgh Pre, 1988).

⁴⁰ Näiteks on lähiminevikus toimunud Krusensterni ja tema ümbermaailmareisi tutvustav näitus, vt näitusekataloogi: Terje Lõbu, *200 aastat ümbermaailmareisist Adam Johann von Krusensterni juhtimisel. Näitus Tartu Ülikooli Ajaloo muuseumis ja Ajalooarhiivis 7. detsembrist 2006 kuni 29. aprillini 2007* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006); Väike-Maarjas tegutseb Adam Johann von Krusensterni nimeline Mittetulundusühing, vt lähemalt: 'Adam Johann von Krusensterni Nimeline Mittetulundusühing' <<http://www.v-maarja.ee/krusenstern/index.htm>> [vaadatud 14.03.2015]; MTÜ eestvõttel on toimunud ettekandepäevad, vt lähemalt: *Admiral Adam Johann von Krusenstern ja tema aeg: Kiltsi Mõisas 2003. ja 2006. aastal toimunud ajalookonverentside ettekanded*, toim. Annika Michelson jt (Kiltsi [Lääne-Virumaa]: VR Kirjastus, 2007); Erinevalt Kotzebuest on Krusensternist ilmunud ülevaatlik biograafia: Ewert von Krusenstjern, *Weltumsegler und Wissenschaftler: Adam Johann von Krusenstjern 1770 - 1846: Ein Lebensbericht* (Gernsbach: Katz, 1991) Lisaks kirjutab Tartu Ülikooli doktorant Tarmo Kiik Krusensternist doktoritööd 'Adam Johann von Krusensterni tähtsus Vaikse ookeani geograafia uurimisel' (juhendaja Erki Tammiksaar).

avastajaks peetud Fabian Gottlieb von Bellingshausenile⁴¹ vastu. Otto von Kotzebue elust ja tegevusest on kirjutatud mõned ülevaated lähtudes huvist Eestist pärit meresõitjate või Kõue valla ja mõisa ajaloo vastu,⁴² kuid ülevaatlik ja põhjalik käsitus puudub tänini. Terviklikult pole uuritud Vene ümbermaailmareisijate tsivilisatsioonikäsitlusi, mis võiks olla seostatuna Venemaa enda tsiviliseerituse küsimusega väga huvitav võrdluses Lääne-Euroopa käsitlustega ning arvestades Vene ümbermaailmareise juhtinud ja neil osalenud teadlaste seotust Balti provintsidega huvipakkuv ka eesti-baltisaksa suhete kontekstis. Käesolev töö on üks samm selles suunas.

TEEMAPÜSTITUS, TEOREETILISED LÄHTEKOHAD JA TÖÖ ÜLESEHITUS

Minu magistritöö eesmärgiks on analüüsida Otto von Kotzebue ja Adelbert von Chamisso reisikirjades tsivilisatsiooni ja metsluse kujutamist. Selle töö eesmärgiks ei ole uurida reisikirjades kirjeldatud rahvaste või piirkondade kultuuri, vaid — lähtudes eeldusest, et iga reisikirja kirjutaja kirjeldab paratamatult *teist* kujutades ka iseennast — pigem teistpidi, töö eesmärgiks on uurida nende reisikirjade kirjutajaid, nende arvamusi, mõjutajaid ja eesmärgi. Esiteks on töö mõjutatud reisikirjade allikaspetsiifikast, millest olen andnud allikatega seondult ülevaate töö esimeses peatükis. Kõige olulisemaks võiks töö teoreetiliste lähtekohtade juures pidada kontekstuaalse ideedeajaloo ning mõisteajalooga seotud meetodeid. Töö eesmärgiks on analüüsida Chamisso ja Kotzebue metsluse- ja tsivilisatsioonikäsitlusi, proovides kindlaks teha, kuidas võisid neid mõjutada esimeses peatükis esitatud kontekstid, mille või kelle poolt või vastu nad oma kirjutistes argumenteerisid ning mis võisid olla nende kirjutiste avalikumad või varjatunud eesmärgid. Uurin seda, milliste omadustega sidusid käsitletavat autorid mõisteid "metslus" ja "tsivilisatsioon" ning mis võis olla selle põhjuseks. Toetun seejuures Quentin Skinneri poolt välja pakutud teoreetilisele raamistikule, mis käsitleb mõisteid kui vaidlustes kasutatavaid "tööriistu ja relvi."⁴³ Uurin, kuidas Chamisso ja Kotzebue proovisid enda poolt kasutatud kesksete mõistete tähendust muuta (või neile sümpaatset tähendust kinnistada).⁴⁴ Samas olen

⁴¹ Vt nt Bellingshauseni juhitud lõunapooluse ekspeditsiooni (1819-21) retseptiooni kohta 19.-20. sajandi Vene ja nõukogude teaduskirjanduses: Erki Tammiksaar, 'Vene lõunapooluseekspeditsioon poliitilistes tõmbetuultes', *Akadeemia*, 26-27 (2014), 72-95, 286-312.

⁴² Ilves; Aksel Orasi, *Hof Kau*, Kose Kihelkonnaraamat (Triigi-Kose: Kirjastus JS, 2012); 54-77 Vassili Passetski, *Eestist pärit Arktika uurijad* (Tallinn: Valgus, 1970).

⁴³ Quentin Skinner, *Visions of Politics. Volume 1: Regarding Method* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2002), p. 177.

⁴⁴ Skinner, *Visions of Politics. Volume 1: Regarding Method*, pp. 175-187.

töö esimeses peatükis ideelise konteksti tutvustamisel mõjutatud ka Reinhart Kosellecki lähenemisest ehk katsetest "tõlkida sõna ajaloolised tähendused meie praeguste le arusaamadele vastavaks."⁴⁵ Kosellecki üheks põhimõtteks on, et "sõnatähenduse kestvus, muutumine või uudsus tuleb kõigepealt selgeks teha, enne kui neid saab kasutada keelevälise asjaolude, sotsiaalsete struktuuride või poliitiliste konfliktide indikaatorina."⁴⁶ Kirjutajate vaadete paremaks mõistmiseks olen vajalikuks pidanud vaadelda reisikirju kontekstualiseeritult: "Kui soovime ideede ajalugu kirjutada heas ajaloolises stiilis, on vaja asetada uuritavad tekstid selliste intellektuaalsete diskursuste konteksti ja raamistikku, mis lubavad meil tuvastada, mida tekstide autorid nende kirjutamisel *tegid*."⁴⁷

Töö kesksed mõisted — tsivilisatsioon ja metslus — olid allikate kirjutamise kaasajal Euroopa debatis väga olulised. Eurooplastele oli omane usk näha Euroopat kõrgtsivilisatsioonina, mille vastandiks oli metslus: seostatuna astmeliste arenguteooriaga oli üks neist viimane ja teine esimene aste. Reisikirjad olid selles debatis oluliseks allikaks "madalamate" tsivilisatsioonitasemete kohta, samas mõjutasid Euroopas levinud arusaamad ühiskondade arenguprotsessist hilisemaid reisikirju. Kotzebue ja Chamisso reisikirjad on tsivilisatsiooni- ja metslusekäsitluste seisukohast huvitavad allikad. Esiteks avaldasid mõlemad autorid oma mõtteid kahel korral ja ajavahega, mis lubab võrrelda nende vaadete muutumist. Teiseks kirjutati need ideedeajalooliselt huvitaval ajal: kümnenditel, mil imperialismivastaste valgustuslike positiivsete metslusekäsitluste asemel, mis toonitasid ühist inimsust ja "metslaste" kultuurilisust, muutusid mõjukamaks imperialismi pooldajate mõtted rangemast eristusest tsivilisatsiooni ja metsluse vahel, mida toetas kõrgendatud usk Euroopa kultuurilisse ülemuslikkusesse. Tsivilisatsioon oli käsitletaval perioodil üks Euroopa identiteedi alustalasid, kuid Euroopa, mida Chamisso ja Kotzebue kirjutades silmas pidasid, ei pruukinud olla samasugune. Peeter I jõuline tegevus Venemaa moderniseerimisel muutis küsimuse Venemaa tsiviliseeritusest ja Euroopasse kuulumisest intrigeerivaks ja vastakaid arvamusi esile kutsuvaks. Balti provintsidest pärit Vene ekspeditsioonireiside juhi Kotzebue ja preisi-prantsuse taustaga Vene ümbermaailmareisi loodusteadlase Chamisso osalemine selles diskussioonis on üks selle töö tuumküsimusi.

Esimene peatükk on ülevaade kontekstidest, mis võisid Kotzebuele ja Chamissole reisikirju kirjutades olulised olla. Tutvustan põgusalt reisidega seotud ajaloolis-poliitilist konteksti,

⁴⁵ Reinhart Koselleck, 'Mõisteajalugu ja sotsiaalajalugu', *Akadeemia*, 8 (2011), 1442–64 (p. 1450).

⁴⁶ Koselleck, p. 1452.

⁴⁷ Skinner, *Visions of Politics. Volume 1: Regarding Method*, p. vii.

annan ülevaate reisikirjanduse tähendusest nende kaasajal ja selle allikaspetsiifikast ning viimaks tutvustan lühidalt töö põhimõisteid ja nendega seotud diskussioone 18. sajandi lõpus ning 19. sajandi alguses. Teises peatükis vaatlen Chamisso ja Kotzebue „metluse“ käsitlusi, analüüsides esmalt mõiste "metlus" erinevaid kasutusviise nende kirjutatud tekstides. "Metluse" defineerimise juures on esmatähtis mõista autorite arusaamu sellest, milline on üldse „inimene“ oma loomulikul kujul ning milliseks ta kujuneb teatavates kultuurilistes või ühiskondlikes tingimustes. Peatüki lõpetan võrdleva analüüsiga Chamisso ja Kotzebue kirjeldustest Rataki saarteaheliku kohta, mille nad Rjuriku reisi ajal avastasid. Kolmandas peatükis on tähelepanu all Chamisso ja Kotzebue kirjeldus üksikisiku ja ühiskonna tsiviliseerumisprotsessist. Mõlema autori vaadete paremaks omavaheliseks võrdlemiseks olen keskendunud Rjurikuga kaasa reisinud Rataki saarte elanikule Kadule ning Hawaiile, mis oli pärast seda, kui James Cooki ekspeditsiooni sinna jõudis, muutunud "tsiviliseeritumaks" ja kus leidsid magistritöö keskmes seisvate reiside toimumise ja reisikirjade kirjutamise ajal aset ühiskondlikud muutused. Töö viimases peatükis uurin seda, milline roll on reisil kaugetesse paikadesse Euroopal, kirjutajate kodukohal ja identiteedil. Analüüsin seda, kas ja kuidas olid nende vaated Euroopast sõltuvad ning seda, millisena nägid nad Euroopat ja Euroopa impeeriumide rolli maailmas. Eraldi tähelepanu on pööratud reiside toimumiskontekstist tulenevalt olulisele küsimusele Venemaa tsiviliseeritusest ja kuulumisest Euroopasse.

1. REISIKIRJADE KIRJUTAMISE KONTEKST

1.1. AJALOOLINE KONTEKST: VENE ÜLEMEREIMPERIALISM JA ÜMBERMAAILMAREISID

Imperialism oli oluline osa 19. sajandi Euroopa riikide poliitikast ja mõtteloost ning samas mõjutas enamikke maailma piirkondi.⁴⁸ Christopher Alan Bayly on välja toonud kolm perioodi, kus uusaegse Euroopa imperialism oli eriti aktiivne. Nendeks on aastad 1520-1620, 1760-1830 ning 1878. aastale järgnev periood. Ta tähtsustas just teist perioodi (1760-1830), mida nimetas ka "globaalse imperialismi esimeseks ajastuks."⁴⁹ Euroopa riikide imperialistlikud püüdlused olid paljuski seotud omavahelise võistlusega: "Imperialistlik mõttelaad lähtus riikidevahelise konkurentsi loogikast. /---/ Kombineerituna patriootliku unelmaga rahvuslikust võimsusest tõi mure suuruse ja sõjalise tugevuse pärast kaasa laialt levinud usu imperiaalse laienemise väärtuslikkusesse, isegi vajalikkusesse."⁵⁰ Vene keisririik oli üks osaline selles globaalses võistluses.

Venemaast mõeldakse pigem kui kontinentaalimpeeriumist — suure pindalaga riigist, mille kontrollitavad alad asusid Euraasia mandril. 18. sajandist alates aga jõudis Venemaa idasuunaline laienemine ja koloniseerimine järk-järgult kuni Ameerika mandrini. Seda ettevalmistavaks tegevuseks võib pidada Vitus Beringi ekspeditsiooni 1720. aastatel, mille eesmärgiks oli uurida, kas Aasia ja Põhja-Ameerika on ühendatud või mitte.⁵¹ Sellele järgnes ekspansioon Kamtšatka poolsaarelt Aleuudi saarteni ja Kodiaki saareni. 1799. aastal asutati Uus-Arhangelsk/Sitka, millest sai Vene valduste keskus. 1812. aastal asutati uus tugipunkt Fort Ross Californiasse, vaid umbes 100 kilomeetrit San Franciscost põhja poole.⁵² Ilya Vinkovetsky on välja toonud, et selle laienemisega muutus Venemaa omamoodi hübriidiks. See oli suurel maa-alal laiuv dünastiline impeerium nagu Habsburgi või Ottomani impeerium, kuid ühtlasi ka ülemereimpeerium, koloniaalimpeerium ja seega võrreldav Lääne-Euroopa riikidega nagu Inglismaa, Prantsusmaa või Holland.⁵³

⁴⁸ Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt: Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (München: Beck, 2009), p. 606.

⁴⁹ Christopher Alan Bayly, 'The First Age of Global Imperialism, c. 1760–1830', *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 26 (1998), 28–47.

⁵⁰ Duncan Bell, 'Empire and Imperialism', *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*, toim. Gareth Stedman Jones jt (Cambridge: Cambridge University Press), pp. 864–92 (p. 875).

⁵¹ Vt lähemalt: Orcutt William Frost, *Bering: Vene impeeriumi teenistuses Ameerikat avastamas* (Tallinn: Kunst, 2006).

⁵² Ülevaatlilikult Vene valduste laienemisest: Andreas Kappeler, *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall* (München: Beck, 1992), pp. 168–170.

⁵³ Vinkovetsky, pp. 11–12.

Käesoleva töö keskmes seisval perioodil oli kõige suuremaks ja võimsamaks impeeriumiks kahlemata Briti impeerium, mis kontrollis ka mitmeid reise jooksul külastatud sihtkohti ja oli edukas kaubanduses: Suurbritannia "kerkis pärast 1815. aastal sõlmitud rahu maailmakaubanduse vahekohtunikuks."⁵⁴ Venemaa ülemereimperialism ja kaubandus olid brittide tegevusest mõjutatud. Üks Vene kaubandusplaanide eestvedajaid ja edendajaid, Adam Johann von Krusenstern teenis 1793-1799 Suurbritannia laevadel. Tagasi Vene keisririiki jõudes rakendas ta saadud kogemused Vene koloniaalkaubanduse arendamisesse: "Krusensternil oli mõttes Vene impeeriumi professionaalse kaubalaevastiku asutamine. /---/ Krusensterni kaubalaevastiku plaan kutsus üles Vene kaubalaevu transportima Põhja-Ameerika karusnahku otse Põhja-Ameerikast Mandžuuriasse, tarnima Hiina kaupu Venemaale ja tegema peatusi erinevates välissadamates."⁵⁵ Krusenstern osales ise väga aktiivselt ka praktilises tegevuses. Tema juhtimisel toimus aastatel 1803-1806 esimene Vene ümbermaailmareis, millest (nagu juba eelpool öeldud) võttis osa ka Otto von Kotzebue. Hiljem valmistas ta ette või nõustas umbes 30 järgnevat Vene ümbermaailmareisi.⁵⁶ Otto von Kotzebue oli ta oluline õpetaja ja "isalik sõber,"⁵⁷ kel oli tähtis roll Otto von Kotzebue valimisel järgmiste ekspeditsioonide kapteniks, nende reise ettevalmistustes ja järelkokkuvõtetes.

Kotzebue juhitud kaks reisi olid osa laiemast tegevusest, mis oli seotud Vene ülemereimperialismi ja kaubanduse edendamise kavatsuste ja soovidega. Glynn Barratti arvates näitas Kotzebue juhitud esimene ekspeditsioon Venemaa tegevuse seisukohalt "rahvusvahelist rivaliteeti uuel moel."⁵⁸ Reise põhitähelepanu lasus kahel piirkonnal – Vaikse ookeani põhjapoolsemal osal (Unalaska, Aleuudi saared, Alaska (Uus-Arhangelsk/Sitka), Põhja-California) ning Vaikse ookeani lõunaosa saartel (nn Lõunamerel). Esimesel neist aladest asus ka Venemaa ülemerekoloonia, mida administreeris 1799. aastal loodud Vene-Ameerika Kompanii (VAK). VAK oli oma olemuselt sarnane Lääne-Euroopa koloniaalimpeeriumide kaubakompaniidele. Olulisim oli taas Briti impeerium, mille hästi funktsioneerivad ja tulutoovad Hudsoni Lahe Kompanii ja Ida-India Kompanii said VAK-i

⁵⁴ Christopher Alan Bayly, *The Birth of the Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons*, The Blackwell History of the World (Malden: Blackwell, 2004), p. 128.

⁵⁵ Vinkovetsky, pp. 62–63.

⁵⁶ Krusenstjern, pp. 206, 292.

⁵⁷ Otto von Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26* (Weimar ; St. Petersburg: Wilhelm Hoffmann, 1830), I, p. 3.

⁵⁸ Barratt, *Russia in Pacific Waters, 1715-1825*, p. 176.

asutamisel eeskujuks.⁵⁹ Sarnase kaubanduskompanii mudeli valimisel polnud ebaoluline ka võimalus näidata end võrdväärse ja täieõigusliku suurvõimuna.⁶⁰ Keisri patronaazi all tegutsev kaubakompanii administreeris ja kontrollis Vaikse ookeani põhjaosa saartel ja rannikualadel Vene kaubandust ja Vene tugipunkte. VAK-i asutamine tähistas Vene keisrivõimu ja kaupmeeste huvi tõusu selles piirkonnas asuvate loodusvarade, peamiselt karusnaha vastu ning soovi alasid kindlamalt kontrollida: „Selle asutamine tähistas eemaldumist minevikust, kui Vene keisrikoda lubas Aleuudi saarte ja Alaska maismaa karusnahakaubandust juhtida käputäiel Siberi kaupmeeste juhitud kompaniidel. VAK-ist pidi saama monopol, mis oleks keisririigi valitsusega tihedalt seotud.“⁶¹

Sooviga alasid paremini kontrollida olid seotud ka Arktika uurimise ekspeditsioonid, millega püüti leida põhjas kulgevat Loodeväila – põhjas kulgevat ühendusteed Atlandi ja Vaikse ookeani vahel. Krusensterni arvates oli Loodeväila ja lõunas asuva kontinendi otsimine kaks probleemi, mis ootasid juba aastasadu lahendamist.⁶² Põhjas kulgevat mereteed ühest ookeanist teise olid tulutult otsinud paljud Euroopa meresõitjad alates 15. sajandi lõpust, Venemaa "ei soovinud teistest rahvastest põhja läbisõidu otsimisel maha jääda."⁶³ Kotzebue juhitud esimese ümbermaailmareisi eesmärgiks oligi "põhja-idasuunalise läbisõidu" otsimine. Reisi rahastas Vene-Ameerika Kompanii suurosanik, endine Riiginõukogu ja Ministrite Komitee esimees, kaubandusminister krahv Nikolai Rumjantsev. Reisi eesmärk oli tihedalt seotud VAK-i tegevusega ning sooviga hallata paremini ja lihtsamalt Venemaa Ameerika kolooniaid: põhjapoolkeral Atlandi ookeanist Vaiksesse ookeanisse jõudmine oleks oluliselt vähendanud valdustesse sõitmise ja kaupade transportimise aja- ja rahakulu. Seetõttu oli väila otsimine oluline ka teistele Lääne-Euroopa riikidele, mistõttu võiks kõnelda isegi konkurentsist selle ühendustee avastamiseks. Hoolimata mitmetest ekspeditsioonidest oli ühendustee avastamine aeganõudev: väila olemasolu tõestas alles 1854. aastal Robert McClure'i poolt ning esimest korda läbis selle 20. sajandi alguses Roald Amundsen.

⁵⁹ Kappeler, p. 170; Kotzebue mainis ka oma reisikirjas, et Venemaa võiks toimida Hudsoni Lahe Kompanii eeskujul: Otto von Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See und nach der Berings-Straße zur Erforschung einer nordöstlichen Durchfahrt: Unternommen in den Jahren 1815, 1816, 1817 und 1818, auf Kosten Sr. Erlaucht des Herrn Reichs-Kanzlers Grafen Rumanzoff auf dem Schiffe Rurick, unter dem Befehle des Lieutenants der Russisch-Kaiserlichen Marine Otto von Kotzebue* (Weimar: Hoffmann, 1821), I, p. 154.

⁶⁰ Donnert, pp. 43–45.

⁶¹ Vinkovetsky, p. 27.

⁶² Adam Johann von Krusenstern, 'Einleitung', *Entdeckungs-Reise in Die Süd-See Und Nach Der Berings-Straße Zur Erforschung Einer Nordöstlichen Durchfahrt: Unternommen in Den Jahren 1815, 1816, 1817 Und 1818, Auf Kosten Sr. Erlaucht Des Herrn Reichs-Kanzlers Grafen Rumanzoff Auf Dem Schiffe Rurick, Unter Dem Befehle Des Lieutenants Der Russisch-Kaiserlichen Marine Otto von Kotzebue*, Otto von Kotzebue (Weimar: Hoffmann, 1821), pp. 1–19 (p. 3).

⁶³ Krusenstern, 'Einleitung', p. 4.

Loodeväila avastamise kõrval oli krahv Rumjantsevi sooviks 1815-1818 toimunud Rjuriku reisi finantseerimisel ka see, et ekspeditsiooni käigus leitaks uusi merisaarmalesilaid, kuid ka see eesmärk jäi täitmata.⁶⁴ Ebaoluliseks ei saa pidada ka seda, et reisiga teadvustati Venemaa kohalolekut Vaiksel ookeanil ja toetati Vene-Ameerika kolooniate tegevust. Kuna Kotzebue oli tormi käigus saadud vigastuse tõttu sunnitud planeeritud varem põhjast tagasi pöörduma ja Loodeväila leidmiseks vajaliku avastus- ja kaardistusmissiooni lõpetama, on ka kahtlustatud, et tegu polnudki eeskätt avastusreisiga. Sama kahtlus oli ka Chamissol, kes arvas, et kui nõrga tervisega Kotzebue oleks enam rakendanud teisi ohvitseri, oleks võinud Loodeväila avastamist jätkata.⁶⁵

Kotzebue juhitud teise, laevaga *Predprijatije* aastatel 1823-1826 toimunud reis pidi algselt olema teaduslik ekspeditsioon, kuid nagu juba sissejuhatuses öeldud, muutus reisi eesmärk praktilistel asjaoludel ja lõpptulemuseks oli sümbioos Vene-Ameerika Kompaniid abistava reisi ja teadusekspeditsiooni vahel. Teadussaavutuste poole pealt olid sarnaselt Rjuriku reisile olulised reisi vältel tehtud maadeavastus- ja kaardistustööd; okeanoloogilised, astronoomilised, botaanikaalased, geoloogilised vaatlused, mõõtmised või kogumistöö. Mõlemad Kotzebue reisid olid eesmärkidelt oma ajastus tüüpilised: imperialistlike, koloniaalkaubanduslike kaalutlustega teaduslikud ekspeditsioonid.

1.2. REISIKIRJANDUSE KONTEKST

Reisikirjade avaldamine pärast ekspeditsiooni oli levinud praktika, mille puhul Venemaa polnud erand. Peaaegu kõigist 19. sajandi esimestel kümnenditel tehtud tähtsamatest Vene keisririigi merereisidest ilmusid ülevaated. See oli viisiks laiemale avalikkusele teada anda enda avastustest ja saavutustest, jagada nii teaduslikkusele pürgivaid kui isiklikke muljeid.

19. sajandi alguseks kujunes tavaks, et ülevaade pikast ja geograafiliselt kaugesse paika toimunud reisist anti päevikuvormis, oma reisi narratiivselt, päev-päevalt kirjeldades.⁶⁶ Sama ülesehitust järgis ka Kotzebue oma mõlema reisikirja koostamisel. Adelbert von Chamisso kirjutas „Ülestähendused ja arvamused“ ilmus Otto von Kotzebue reisikirja kolmandas köites teist vormi järgivana. Tegu polnud seega mitte reisikirjaga selle tavapärasest mõttest, vaid reisil kaasa teinud loodusteadlase reisi vältel tehtud tähelepanekutega. Kuid sellises vormis

⁶⁴ Merisaarmaste küttimise kohta vt: Tiiu Speek, 'Merisaarmad pidid maksma ränka hinda I-II', *Eesti Loodus*, 6-7, 9 (2012) <http://www.eestiloodus.ee/artikkel4675_4623.html> <http://www.eestiloodus.ee/artikkel4786_4760.html>.

⁶⁵ Chamisso, *Tagebuch*, pp. 319–321.

⁶⁶ Roy Bridges, 'Exploration and Travel Outside Europe (1720-1914)', *The Cambridge Companion to Travel Writing*, toim. Peter Hulme, Tim Youngs, Cambridge Companions to Literature (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), pp. 53–69 (pp. 56–57).

ülevaate avaldamine ei rahuldanud Chamissot, kes pidas seetõttu oluliseks peaaegu 20 aastat pärast reisi algust alustada uue ülevaate koostamisega, mis jälgiks reisikirjade traditsioonilist narratiivset vormi. Johannes Görbert, kelle arvates oli 1821. aasta reisikirjas Chamisso staatust margnillaiseeritud, kirjutab: "Alles päevaraamatuga kasutas Chamisso võimalust end reisikirjanikuna Kotzebuega võrreldaval positsioonil näidata."⁶⁷

Hoolimata reisikirjade päevikuvormis esitusest ei olnud lõpptulemus sugugi päevikuna järkjärgult kirja pandud tekst, vaid reisi käigus tehtud uute tähelepanekute valguses tehtud muudatuste ja hilisema hoolika toimetamise vili.⁶⁸ Eriti kõnekas on see näide loomulikult Adelbert von Chamisso mitmeid aastaid hiljem kirjutatud „Päevaraamatu“ puhul, kes kasutas selle kirjutamisel enda varasemaid avaldatud kirjutisi, reisi vältel saadetud kirju, mitmete teiste autorite reisikirju ning pidas oluliseks kommenteerida Kotzebue mõlemast reisist välja antud reisikirju; kuid hoolikas järeltöö oli osa ka Otto von Kotzebue kirjutatud reisikirjade loomisprotsessist.

Mõlemale käesoleva töö keskmes seisvale reisile olid seatud teaduslikud eesmärgid. Laevapardal olid kaasas teadlased, kelle hooleks olid vaatlused, kogumistöö ja ülestähenduste tegemine väga erinevates valdkondades. Nende huvide ja ülesannete alla kuulus sisuliselt kogu ümbritsevaga tegelemine, teadusalad astronoomiast zooloogiani. Reisil kogutud andmed ja teave avaldati reise ametlikes väljaannetes, osalt narratiivses jutustuses, osalt eraldi tekstidena, või leidsid publitseerimist hiljem erialaväljaannetes. Narratiivsed reisikirjad olid isiklikud, kirjutatud autori subjektiivsest perspektiivist, samas segunesid reisijate isiklike muljetega ülevaated, tähelepanekud, kogutud andmete edastamine, mis olid mõeldud objektiivsemana. Sellele mudelile vastavad hästi Kotzebue reisikirjad, kus tema mälestuste vahele oli pikitud geograafia ja kartograafiaga seotud andmed. Kuigi Chamisso proovis tõmmata selge eristuse: "Ülestähendused ja arvamused" pidi olema teaduslikum, loodusteadlase vaatevinklist kirja pandud ülevaade ning "Päevaraamat" isiklikum ja subjektiivsem, on see eristus tegelikkuses hägune.⁶⁹ Chamisso ja Kotzebue narratiivsetes reisikirjelduses, suures osas ka Chamisso "Ülestähendustes ja arvamustes" olid olulised etnograafilised kirjeldused, mis oli mõlematele autoritele väga põnev teema. Chamisso

⁶⁷ Görbert, *Die Vertextung Der Welt: Forschungsreisen als Literatur bei Georg Forster, Alexander von Humboldt und Adelbert von Chamisso*, p. 329.

⁶⁸ Vrd: James Duncan, Derek Gregory, 'Introduction', *Writes of Passage: Reading Travel Writing*, toim. James Duncan, Derek Gregory (Taylor & Francis e-Library, 2002), pp. 1–13 (p. 3).

⁶⁹ Görbert, 'Rephilologisierung Und Entgrenzung', p. 125.

meenutuste järgi oli söögilauavestluste teemaks enamasti just maa ja rahvas, millele läheneti.⁷⁰ Kotzebue arvas, et tema huvi on tema ametit arvestades isegi ebatüüpiline:

"Mind on mu reisidel alati rõõmustanud juba paljas maa nägemine. Olgugi et laeva juhtimine läbi kaugete merede, võitlus püsimatute elementidega pole mulle olnud huvituseta, paelus mind siiski eelkõige tutvumine võõraste maadega ja nende elanikega, mida ma pidasin tasuks meresõidul läbielatud raskuste eest. Võib-olla pole ma ka meremeheks sündinud."⁷¹

Võõraste maade ja rahvaste kirjeldusele oma reisikirjas peatähelepanu pööramine oli reisikirjades üsna traditsiooniline, seejuures anti kohatud rahvastest väga mitmekesine pilt. Joan Pau Rubiés'i hinnangul on reisikirjade läbivad teemad sajandite jooksul väga vähe muutunud:

„Näite jätkuvusest toob mitmete autorite korduv huvi selliste teemade vastu nagu poliitiline kord, sealhulgas kuningavõim, aristokraatia, sõjapidamine ja õiglus; rahvuslikud või rassilised temperamendid; majanduslik tegevus, sealhulgas (kui see oli võimalik) linnad ja kaubandus; religioon, eriti selle välised aspektid (rituaalid, festivalid, iidolid ja templid, vaimulik eliit); abielu, naised ja seksuaalsus; riietus või alastus, ehted; söömis- ja hügieeniharjumused, keel ja suuline kõne; kirjandus ja teadus; tehnoloogia, navigatsioon ja teised oskused. Loomulikult varieerus ühe või teise konkreetse kategooria olemasolu, osalt seetõttu, et need polnud kõik võrdselt kohandatavad erinevatele ühiskondadele, kuid väärib märkimist, et neist mitmed olid olemas juba Marco Polo kirjeldustes Aasiast ning et need jätkasid etnograafilises reisikirjanduses domineerimist kuni 20. sajandini.“⁷²

Huvi reisikirjade vastu oli lai ning ei haaranud üksnes neid, kes olid kunagi kirjeldatud piirkondades käinud või kes plaanisid sinna reisimist. Alates 18. sajandi lõpust olid reisikirjad populaarne lugemismaterjal laiemale publikule, keda paelusidki enim kirjeldused võõrastest

⁷⁰ Chamisso, *Tagebuch*, p. 204.

⁷¹ Kotzebue, pp. 223–224. 'Mir ist bei meinem Reisen immer schon der bloße Anblick des Landes erfreulich gewesen. Wenn gleich das Führen eines Schiffes durch ferne Meere, im Kampf mit dem unbeständigen Elemente, mir nicht uninteressant war, so reizte mich doch vorzüglich die Bekanntschaft mit fremden Ländern und ihren Bewohnern, und ich habe die Seefahrten immer als eine Beschwerde um diesen Lohn betrachtet. Vielleicht bin ich auch nicht zum Seemann geboren.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, (Weimar ; St. Petersburg: Wilhelm Hoffmann, 1830), II, p. 84.

⁷² Joan-Pau Rubiés, 'Travel Writing and Ethnography', *The Cambridge Companion to Travel Writing*, toim. Peter Hulme, Tim Youngs, Cambridge Companions to Literature (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), pp. 242–60 (pp. 251–252).

rahvastest.⁷³ Reisikirjanduse lugemise tõusu näiteks võiks tuua ka reisikirjanduse populaarsuse kasvu Suurbritannia laenuraamatukogudes ning reisikirjandust käsitlevate perioodikaväljaannete kasvu.⁷⁴ Reisikirja võimalik populaarsus oli oluline ka nende kirjutajate ja teema üle arutlejate jaoks. Nii Otto von Kotzebue kui Adelbert von Chamisso pöörduvad oma tekstides mitmetel kordadel lugejate poole. Näiteks kirjutab Kotzebue oma teist reisikirja alustades: "Ta [reisikiri] ongi suuremalt jaolt pühendatud säärasele lugejatele [kes leiavad reisikirjast meelelahutuslikku sisu] ning kõik paljalt nautilised märkmed, mis raamatu igavaks teha võivad, on kuni kõige hädavajalikumateni ära jäetud."⁷⁵

Samas arvestasid autorid oma reisi kirja pannes pidevalt sellega, kuidas järgnevad teised sama tegevusvaldkonna esindajad kirjutisse võivad suhtuda või kuidas sellest kasu saada. Näiteks lisas Kotzebue Hawaii kirjeldusele "mõned märkused, mis võiksid kasuks tulla meresõitjatele, kes nende vetega päris tuttav pole."⁷⁶ Reisikirjade kirjutajatest moodustus Euroopas omamoodi võrgustik, mille liikmed olid hästi kursis oma huviorbiiti kuuluvatest aladest kirjutatud eelnevate reisikirjadega ning pidasid silmas uusi ilmuvaid teoseid. Otto von Kotzebue ja Adelbert von Chamisso kirjutised näitavad põhjalikku lugemust ja head kursis olekut oma kaasaegse ja varasema reisikirjandusega. Isiklike kogemuste ja muljete täiendamiseks või oma arvamuste toetamiseks esitasid mõlemad autorid tihti mitmete varem sama kohta külastanud Euroopa autorite reisikirjade refereeringuid. Varasemate reisikirjade lugemine täitis Chamisso ja Kotzebue eelaimduste ja ootustega, mis mõjutas kahtlemata ka nende perspektiivi. Oma reisikirju kirjutades suhestuti varasemate reisikirjade autoritega nende vaateid refereerides ja kinnitades, aga ka täpsustades ja vaidlustades. "Vanade ümbermaailmareisjate reisikirjad on tavaliselt tõesed, aga vaid enda pilguga jõuab asjas selgusele,"⁷⁷ kirjutas Chamisso

Mitmetele erinevatele aspektidele tähelepanu pöörvad etnograafilised kirjutised olid väga olulised filosoofia seisukohast. Ülevaated võõrastest mitte-Euroopa rahvastest olid inspiratsiooniallikaks ja näidete varasalveks just inimkonna laiemal mõistmisel: eriti inimsuse olemuse küsimuste üle arutlemisel ning inimkonna (hüpoteetiliste) ajalugude,

⁷³ Liebersohn, *The Travelers' World*, p. 2.

⁷⁴ Bridges, p. 56.

⁷⁵ Kotzebue, p. 5. "Sie ist größentheils solchen Lesern geweiht, und alle blos nautische Notizen, welche sie langweilig machen könnten, sind bis auf die nöthigsten weggelassen worden." Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. vi.

⁷⁶ Kotzebue, p. 224. "'Ein Paar Bemerkungen einschalten, welche für Seefahrer, die mit diesem Gewässer nicht genau bekannt sind, von Nutzen seyn können." Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p.

⁷⁷ "Die Berichte älterer Weltumsegler sind in der Regel wahrhaft, aber nur Selbstanschauung kann das Verständnis derselben eröffnen." Chamisso, *Tagebuch*, p. 2.

inimtsivilisatsiooni arengumodelite konstrueerimisel. Chamisso tähtsustas võimalust olla abiks inimkonna ajaloo mõistmisel reisi vältel andmeid kogudes ning hiljem neid töödeldes ja publitseerides.⁷⁸ Reisikirjad pakkusid väärtuslikke andmeid piirkondade kohta, kuhu valdav osa eurooplastest, sh neid teemasid käsitlenud filosoofidest mitte kunagi ei jõudnud. Mõnel puhul peeti isegi paremaks, kui küsimuste teoreetilisem vaatlaja polnud ise analüüsitava või analüüsis kasutavas kohta reisinud. Näiteks James Mill leidis, et tema India-alased kirjeldused on objektiivsemad, sest „teda ei olnud seganud juhuslikud tähelepanekud, mis on omased just reisijatele.“⁷⁹ Juba alates Herodotusest on reisikirjeldused teistest, võõrastest rahvastest olnud olulised iseäranis üldise inimloomuse või inimlikkuse käsitlemiseks.⁸⁰ Ka Uuest Maailmast kirjutatud reisikirjad tõusid kiiresti huviorbiiti ning täitsid samu eesmärke alates renessansist.⁸¹ 18. sajandi viimasest veerandist alates seati reisikirjadele üha kõrgemaid nõudmisi,⁸² samal ajal oli neist saanud osa laia lugejaskonna lemmikkirjandusest ning lugemust erinevate antropoloogiliste ja etnograafiliste kirjutiste osas ja teadmisi maailma erinevatest piirkondadest peeti „inimloomuse mõistmise laialt levinud eelduseks.“⁸³

Kuigi reisikirjandus oli laialdaselt kasutatud allikas, ei tähendanud see, et neisse oleks suhtutud kriitikavabalt. Pigem vastupidi – 18. sajandi teise ja 19. sajandi esimese poole filosoofid kritiseerisid reisikirju teravalt. Üheks heaks näiteks on Rousseau, kelle hinnangul ei mõistnud reisikirjade kirjutajad teisi rahvaid, sarnaselt kritiseeris ta ka filosoofe, kes ei jõudnud tema meelest oma arutlustes õige loomuseisundini. Takerduti enda tausta – loomuseisundi puhul ei suudetud tsiviliseeritud ühiskonnas elades näha ühiskonnavälist, tsiviliseerimata inimest,⁸⁴ Euroopa taustaga reisijad aga kirjeldasid lõpuks ikkagi liialt iseenda kultuuritaustast lähtuvalt.⁸⁵ Ühtviisi kriitiline oli Rousseau nii "meremeeste, kaupmeeste, sõdurite" kui misjonäride suhtes.⁸⁶ Eriti oluline oli täpse teabe hankimine aga just loomuseisundi, inimese ja ühiskonna mõistmiseks. Kuigi Uue Maailma rahvad ei elanud loomuseisundis, olid nad sellele Rousseau arvates siiski lähemal kui eurooplased ning seega pidas ta usaldusväärseid kirjeldusi väga vajalikuks. Seega oli lisaks faktilisele täpsusele, mida

⁷⁸ Chamisso, *Über die Hawaiische Sprache*, p. 4.

⁷⁹ Jennifer Pitts, *A Turn to Empire: The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France* (Princeton University Press, 2005), p. 6.

⁸⁰ Sankar Muthu, *Enlightenment against Empire* (Princeton University Press, 2003), p. 270.

⁸¹ Näiteks Michel de Montaigne ja Amerigo Vespucci: Muthu, *Enlightenment against Empire*, pp. 14–23.

⁸² Bridges, p. 56.

⁸³ Muthu, *Enlightenment against Empire*, p. 270.

⁸⁴ Jean-Jacques Rousseau, 'Arutlus inimeste ebavõrdsuse päritolust ja põhjustest', *Akadeemia*, 9, 11, 12 (2008), 2075–2104, 2531–2560, 2743–2784 (p. 2093).

⁸⁵ Muthu, *Enlightenment against Empire*, pp. 31–32.

⁸⁶ Muthu, *Enlightenment against Empire*, p. 32.

Rousseau samamoodi reisikirjadelt ootas, väga oluline sügavam mõtestamine. Nagu on märkinud Harry Liebersohn Rousseaut inspireerinud reisijate, sealhulgas Chamisso kohta, iseloomustas neid soov olla "enamat kui lihtsalt reporter: filosoofilisest diskursusest koos tsivilisatsiooni astmelisuse teooria ja ühiskondliku korralduse materiaalse tingimuste analüüsiga tulenes vajadus aru saada ühiskondlikest struktuuridest."⁸⁷ Teiseks näiteks reisikirjanduse kriitikast võiks tuua Denis Diderot "*Supplément au voyage de Bougainville*" ("Lisandusi Bougainville'i reisikirjale," 1772), mis ironiseeris Louis Antoine de Bougainville'i reisikirjas "*Voyage autour du monde*" ("Reis ümber maailma", 1771) ja teistes sarnastes reisikirjades esinevate metslusekäsitluste üle.

Kriitika oli paljuski asjakohane – reisikirjad olid nii faktitäpsuse kui analüüsi osas väga kõikuva kvaliteediga ning nende kasutamine külastatud piirkondade rahvaste ja nende kommete tundma õppimiseks on problemaatiline. Sellel on mitmeid põhjuseid.

Esimeseks põhjuseks on paljude reisikirjanike põgus kokkupuude kirjeldatava ühiskonnaga. Lisaks põgususele võis probleemiks olla ka suhtlemisraskused – ilma kohaliku keele oskuseta reisijad sõltusid tõlkidest või tõlgenduoskusest ning fantaasiast märkide ja kehakeele tõlgendamisel. See on ka üheks William Ellise etteheiteks Kotzebuele. William Ellis oli briti misjonär ja hea Polüneesia tundja, kes kritiseeris Otto von Kotzebue teise reisi kirjeldust umbes 160-leheküljelises pamfletis „*Vindication of the South Sea Missions from the Misrepresentations of Otto von Kotzebue, Captain in the Russian Navy*“ („Lõunamere misjonitöö õigustamine Vene laevastikukapteni Otto von Kotzebue väärtõlgenduste vastu“).⁸⁸ Ellis ironiseeris selle üle, milline oleks võinud olla tahiitlaste kirjeldus venelastest pärast 10-päevast kontakti:

„Eeldame, et pärast laeva lahkumist avaldaks üks neist päriselanikest kirjelduse mitte lihtsalt nende külaskäigu seikadest ja sellest, mida nad nägid vaid meeskonna ja selle juhtide praktilisest meresõidu- ja nautilistest oskustest või mõlema arglikkusest või vaprustest ning mitte vaid nendest, vaid kogu rahvusest, kuhu nad kuulusid, kas keegi arvaks, et see kirjeldus väärrib vähematki tähelepanu?“⁸⁹

⁸⁷ Liebersohn, *The Travelers' World*, p. 18.

⁸⁸ William Ellis, *A Vindication of the South Sea Missions from the Misrepresentations of Otto Von Kotzebue, Captain in the Russian Navy* (Frederick Westley, A. H. Davis, 1831).

⁸⁹ William Ellis, p. 53.

Pole juhuslik, et sedasorti kriitikat tegid misjonärid, kelle hulka Ellis kuulus ning kes viibisid piirkondades oma tööülesannete tõttu kauem ning õppisid tihti ära kohaliku keele.

Põgus ning suhtlemisraskustega seotud kontakt võimendas veelgi järgmist põhjust – sõltuvust enda kultuuritaustast ning selle arusaamadest. Reisikiri on paratamatult seotud nii päritolukui külastatava kohaga: „Just nagu tekstitõlge ei saa jäädvustada kõiki keele sümboolseid konnotatsioone ega sõnade alliteratsioonilist kõla, kaotab ühe koha tõlkimine teise kultuuri idioomi osa koha sümboolsest laengust selle elanike jaoks ning asendab selle teiste sümboolsete väärtustega.“⁹⁰ Sarnaselt teiste reisikirjade autoritele lähtusid Chamisso ja Kotzebue reisikirjad tahes-tahtmata nende identiteedist ja kultuuritaustast. Seda, mida nad märkasid või märkamata jätsid, mõjutasid olulisel määral nende eelteadmised ja ootused. Nende kirjapandut ja otsuseid jätta midagi reisikirjas avaldamata mõjutasid Euroopa reisikirjadele seatud sisulised ja vormilised ootused.

Kolmandaks olid reisikirjade autorid lisaks oma üldisele kultuuritaustale seotud konkreetsete ametikohustuste ja sellega kaasnevate ideaalide, ülesannete ja eesmärkidega, mis määrasid nende perspektiivi. Kapteni või loodusteadlase vaatenurk ei saagi olla täielikult kattuv – nii nende analüüsi aluseks olevad rõhuasetused, arusaamad külastatud piirkondade minevikust ja olevikust kui taotletavad või soovitavad tulevikuvaated on nende taustast, ettevalmistusest ja eesmärkidest tulenevalt erinevad. Mõjuteguriks on siinkohal ka päritolumaa ning selle imperiaalpoliitika, kuid samas ei saa reisikirjeldusi näha vaid mõne riigi imperiaalpoliitika osana: „Kuid etnograafia taandamine vaid sedasorti imperialismile oleks läbimõtlematu ja eksitav. Nagu me oleme näinud, paljud reisikirjanikud asusid teistel eesmärkidel etnograafiaga tegelema,“⁹¹ kirjutab Rubiés.

Kontakti põgusus, mis suurendas veelgi eelteadmiste tähtsust oma päritolu ja erialaste eesmärkidega paratamatult seotud reisikirja avaldamises, raskendab reisikirjade kasutamist etnograafiliste uurimuste tarbeks, kuid teeb neist Euroopa mõtteloo analüüsimisel väärtusliku allika. Samas on reisikirjade analüüsimine mõtteloo seisukohast ka mõneti problemaatiline: reisikirjades kirjapandu oli küll väga laiahaardeline, aga samas spontaanse või automaatse keelekasutusega.⁹² Reisikirjandus andis filosoofilistele käsitlustele olulisi andmeid, kuid need tekstid polnud ise süstemaatilised ja läbimõeldud filosoofilised tekstid.

⁹⁰ Duncan, Gregory, pp. 4–5.

⁹¹ Rubiés, p. 255.

⁹² Rubiés, p. 253.

Töö järgnevatel osadel Chamisso ja Kotzebue tsivilisatsiooni ja metsluse käsitlusi analüüsid on tarvilik silmas pidada eelpool visandatud allikaspetsiifikat. Analüüsi käigus otsin vastuseid küsimustele, mis käesoleva alapeatüki raames on tõstatatud: kuidas mõjutas kirjutisi reisikirjanduse spetsiifika, sellega seotud ootused ja eesmärgid; milline oli Kotzebue ja Chamisso päritolu ja tausta mõju ning kuidas suhestusid mõlema autori käsitlused Euroopas aset leidnud debattidega.

1.3. IDEELINE KONTEKST: TSIVILISATSIOON JA METSLUS

Tsivilisatsioon ja metslus on vastandlikud ning samal ajal teineteisest sõltuvad mõisted. Need tähistavad üksteise antipoodi, samas on ühele mõistele tähenduse andmiseks vaja teist.⁹³ Dihhotoomia „tsiviliseeritud“ ja „ebatsiviliseeritud metslaste või barbarite“ vahel on üks mõjusaimad kirjeldusi ümbritseva kirjeldamisel. Kaheksjaotamine oli oluline juba Antiik-Kreekas seoses barbaritega ning samuti oli see 19. sajandil mõjukas mõtteviis. Ehk on tsiviliseerituse-tsiviliseerimatuse eristamine isegi *üldinimlik* – kuigi vastavad mõisted võivad puududa, toob Bruce Mazlish välja, et selline eristus on olemas olnud ka kõige primitiivsematel rahvastel.⁹⁴ See on väga oluline üldisemalt iseenda, „teiste“ ja maailma mõistmisel.⁹⁵ Charles H. Long rõhutab tsivilisatsiooni hermeneutilist tähendust, fantaasia, utoopia ja müütide tähtsust iseenda ja võõra mõistmisel: „kujuteldavat kasutati võtme ja tööriistana tajutava maailma mõistmiseks; sellest sai tõepoolest alus reisidele *terra incognita*’le“.⁹⁶ Uusaegses Euroopas pakkus see dihhotoomia võimalusi õigustada erinevaid tegevusi, mis võisid olla üleolevad või kahjustavad „ebatsiviliseeritute“ vastu ning teisalt kätkes see eristus endas võimalust kritiseerida enda kultuuri.

Dihhotoomial oli kaks joont, mida võiks pidada Euroopa taustaga reisikirjelduste osas väga oluliseks. Esiteks oli esmaseks võrdlusaluseks alati Euroopa. „On lihtne näha, et kultuur, mis kohtub talle uue ja võõra teise kultuuriga, suudab seda hinnata vaid vastavalt standarditele, mis on esimesele juba tuttavad ja mida on kasutatud enesehindamiseks,“⁹⁷ põhjendab seda J. G. A. Pocock. Tsivilisatsiooni mõiste oli tihedalt seotud Euroopa eneseidentiteediga. Teiseks käsitleti mitte-Euroopa kultuure võrdluses Euroopaga enamasti mahajäänutena; olukorras,

⁹³ Vrd: Osterhammel, p. 1172; Bell, p. 867.

⁹⁴ Bruce Mazlish, *Civilization and Its Contents* (Stanford, Calif: Stanford University Press, 2004), p. 1.

⁹⁵ Mazlish, pp. 38–40.

⁹⁶ Charles H. Long, 'Primitive/Civilized: The Locus of a Problem', *History of Religions*, 20 (1980), 43–61 (p. 53).

⁹⁷ John Greville Agard Pocock, 'European Perceptions of World History in the Age of Encounter', *Voyages and Beaches: Pacific Encounters, 1769-1840*, toim. Alex Calder, Jonathan Lamb, Bridget Orr (University of Hawaii Press, 1999), pp. 25–44 (p. 165).

mille Euroopa oli juba läbi teinud või milles see polnud kunagi viibinud⁹⁸ ja seda isegi juhul kui „ebatsiviliseeritud“ idealiseeriti. Norbert Eliase arvates oli tsivilisatsiooni mõiste funktsiooniks väljendada Õhtumaa eneseteadvust: "See haarab endasse kõik, mille poolest õhtumaine ühiskond viimasel kahel või kolmel sajandil usub end olevat eelnevatest või nüüdisaegsetest "primitiivsetest" ühiskondadest eespool."⁹⁹

Magistritöös käsitletavates reisikirjades kirjeldatud piirkonnad olid seejuures ühed väga olulistest näidetest. Uut Maailma nähti „uuenä“ mitte ainult avastuslikus mõttes, vaid „uuenä ka ühiskondliku ja poliitilise elu arengule endale“.¹⁰⁰ Vaikse ookeani piirkondi nähti aga 18. sajandi teise poole ja 19. sajandi esimeste kümnendite „Uue Maailmana.“¹⁰¹ Maadeavastuste ja uurimisretkede seisukohast võib sel moel „uueks“ või isegi „veel uuemaks“ pidada ka Vaikse ookeani põhjaosa – Vaikse ookeani lõunaosa saartest oli ilmunud juba mitmeid reisikirju, reisi põhjapoolsemad sihtpunktid aga olid veelgi enam tundmatud.¹⁰² Reise uutele ja tundmatutele aladele seostati ohtlikkuse ja seikluslikkusega, teekonnana võõrastesse ja looduslikult metsikutesse piirkondadesse. Hayden White on täheldanud, et metslasi (*wild man*) seostatakse metsiku loodusega, „nende osadega füüsilisest maailmast, mis ei olnud veel kodustatud (*domesticated*) või olulisel määral kodustamiseks ära märgitud“¹⁰³ – järelikult võis reisidega seotud maadeavastuslikud eesmärgid, viibimine eurooplastele seni tundmatutes või vähetuntud paikades suurendada veelgi kohatud kultuuride tajumist metslusena.

Tsivilisatsiooni ja metsluse üle arutlemine oli oluline mitmetel põhjustel ning diskussioon nende teemade üle oli aktiivne. Reisikirjade kirjutajad, kes oma põhiosas kirjeldasid just seda, mis oli tundmatu ja võõras ning kes kasutasid dihhotoomiat tsiviliseeritute ja mittetsiviliseeritute vahel sagedasti, said reisidel nähtut analüüsida Euroopas toimunud aruteludele toetudes. Annan järgnevalt lühikese ülevaate tsivilisatsiooni ja metsluse mõistete kujunemisest ning ülevaate erinevatest tähendustest, millega need mõisted 19. sajandi alguses võisid seotud olla. Seejärel tutvustan seda, millisena nähti liikumist metslusest tsivilisatsiooni. Keskendun aspektidele, mis töö järgmiste peatükkide seisukohast on kõige olulisemad.

⁹⁸ John Greville Agard Pocock, *Barbarism and Religion: Barbarians, Savages and Empires* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), IV, pp. 3–4.

⁹⁹ Norbert Elias, *Tsiviliseerimisprotsess: sotsiogeneetilised ja psühhogeneetilised uurimused. I köide: käitumise muutused õhtumaa ilmalikes ülemkihtides* (Tallinn: Varrak, 2005), p. 85.

¹⁰⁰ Muthu, *Enlightenment against Empire*, p. 22.

¹⁰¹ Alan Frost, "The Pacific Ocean: The Eighteenth Century's "New World", *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 152 (1976), 779–822.

¹⁰² Tautz, p. 55.

¹⁰³ Hayden White, *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism* (Baltimore ; London: Johns Hopkins University Press, 1985), p. 153.

1.3.1. TSIVILISATSIOON

Õigupoolest võiks saksakeelsetele allikatele keskendudes eelistada sõna „tsivilisatsioon“ asemel ka „kultuuri“. Mõisted „tsivilisatsioon“ ja „kultuur“ võib kuni 19. sajandi lõpuni pidada üldjoontes samatähenduslikeks mõisteteks, mille erinevuseks on nende levik: saksakeelsetes kirjutistes eelistati sõna „*Kultur*“, inglise- ja prantsuskeelsetes aga „*civilisation*.“¹⁰⁴ Kahe erineva sõna tarvitamist peab Jörg Fisch vaid „keeleajalooliseks kokkusattumuseks.“¹⁰⁵ 1770. aastateks, kui sõna „tsivilisatsioon“ esmakordselt saksakeelses tekstis ehk Georg Forsteri inglise keeles kirjutatud reisikirja saksakeelses tõlkeväljaandes kasutati, oli samatähenduslik sõna „kultuur“ juba niivõrd levinud, et seda eelistati neologismile.¹⁰⁶

Mõiste „tsivilisatsioon“ tuleneb ladinakeelsest sõnast „*civilis*“. Kodanikkonda (*civitas*) ja kodanikke (*civis*) iseloomustava või neisse puutuva omadussõna tähendusvälja laienedes hakkas see tähistama teatavat eluviisi või kombeid, seostuma viisakuse ja inimsusega.¹⁰⁷ Sõna „tsivilisatsioon“ on 18. sajandi keskel esmalt prantsuse ja inglise keeles tarvitusele võetud neologism, mis 1820. aastateks oli ka teistes Lääne-Euroopa keeltes omaks võetud.¹⁰⁸ Algpäraselt ladina keeles maaharimisega seotud sõnatüvi „*cultura*“ tähendus laienes samuti ning hakkas seostuma hariduslike, vaimsete omadustega. 18. sajandi II poole modernseks mõisteks kasvanuna tähistas see sarnaselt tsivilisatsioonile „kogu inimtegevust inimese enda, teiste inimeste ja ümbritseva looduse suhtes.“¹⁰⁹

Tulenevalt erinevatest kasutuskontekstidest ja etümoloogilisest taustast ei saa samas väita, et kultuur ja tsivilisatsioon oleksid täielikult ühetähenduslikud mõisted. Tähenduserinevusi võib leida vastavalt kasutuskonteksti, -aja ja konkreetse autoriga.¹¹⁰ Üheks eristuseks on kasvõi neologismi ja juba varem kasutatud mõiste vaheline erinevus. Erinevalt juba varem tarvitatud mõistest „kultuur“ oli neologism „tsivilisatsioon“ paindlikuma ja vabama kasutusega, vähem piiratud sõnatüve varasematest tähendusnüanssidest,¹¹¹ samas kui mõiste "kultuur" juures

¹⁰⁴ Jörg Fisch, 'Zivilisation, Kultur', *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 7, Verw-Z*, toim. Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (Klett-Cotta, 1992), pp. 679–774 (p. 716).

¹⁰⁵ Fisch, p. 681.

¹⁰⁶ Fisch, p. 723.

¹⁰⁷ G. Bollenbeck, 'Zivilisation', toim. Joachim Ritter, Rudolf Eisler, *Historisches Wörterbuch Der Philosophie* (Basel: Schwabe, 2004), pp. 1365–79 (p. 1366).

¹⁰⁸ Gerrit Walther, 'Zivilisation', toim. Friedrich Jaeger, *Enzyklopädie Der Neuzeit* (Stuttgart ; Weimar: Metzler, 2012), pp. 516–19 (p. 516).

¹⁰⁹ Fisch, p. 680.

¹¹⁰ Fisch, pp. 728–730.

¹¹¹ Fisch, p. 724.

jääb näiteks tihe seos maaharimisega püsima ka hiljem.¹¹² Raymond Geuss on analüüsinud, kuidas eristas Kant, kes sõna „tsivilisatsioon“ trükitud tekstides mitte kunagi ei kasutanud,¹¹³ kultuuri (*Kultur*) ja tsiviliseerimist (*Zivilisierung*): kultuuri peab ta täielikult ebasotsiaalseks, tsiviliseerimist aga sotsiaalseks, ühiskonnaga seostuvaks mõisteks. Kultuur võib olla kas protsessi tulemus või protsess ise mingisuguse eesmärgi suunas, erinevalt tsiviliseerumisest sõltub see vaid inimese enda oskustest ja distsipliinist.¹¹⁴ Jörg Fisch leiab samas, et tavakasutuses ei pruugitud neid mõisteid enne 1880. aastaid eristada.¹¹⁵ Lisaks kultuurile/tsivilisatsioonile võidi kasutada ka sõna „*Bildung*“. Raymond Geussi hinnangu kohaselt võis seda kasutada mõiste „Kultur“ sünonüümina nagu seda tegid Wilhelm von Humboldt ja Goethe¹¹⁶ või seoses variterminiga „*Erziehung*“ (kasvatus), mis viitab „*Bildung*“ seosele õppe- ja kasvatusprotsessiga.¹¹⁷ Kuna tänapäevases eesti keeles näib sõna „tsivilisatsioon“ paremini allikate mõistekasutusega ühtivat, on seda käesolevas töös eelistatud.¹¹⁸

Nagu juba eelpool mainitud, andsid etnograafilised kirjeldused teavet, millele toetudes arutleti inimloomuse, tsivilisatsiooni ja selle arengu üle, mis hiljem omakorda inspireerisid järgmisi reisijaid ja reisikirjade autoreid kohatud kultuuride tõlgendamisel. Hoolimata kirjeldustest tänini läbi kumavast tugevama või nõrgema eurotsentrismist oli arutelud seotud ikkagi inimsusega selle kõige üldisemas mõistes ning katsetega jõuda lähemale inimloomuse fundamentaalsetele alustele.

Inimsuse ja tsivilisatsiooni/kultuuri vahelise tähendusseose tõttu oli levinud nende mõistete kasutamine ainsuses. Sankar Muthu toonitab, et 18. sajandi imperialismivastases valgustuses kasutati mõistet „kultuur“ ainsuses, sest see viitas millelegi üldinimlikule.¹¹⁹ Mõiste ainsuses kasutamise kõrval hakati seda aegamööda kasutama mitmuses erinevate gruppide eriilmeliste kultuuride ja tsivilisatsioonide tähistamiseks. Selles muutuses ainsusest mitmusele olid olulisel kohal reisikirjad – näiteks Alexander von Humboldti kirjeldused Lõuna-Ameerikast.¹²⁰ Muutus võis olla seotud rõhuasetuse järk-järgulise muutumisega: 18. sajandi

¹¹² Fisch, p. 724; Muthu, *Enlightenment against Empire*, p. 8.

¹¹³ Fisch, p. 727.

¹¹⁴ Raymond Geuss, 'Kultur, Bildung, Geist', *Morality, Culture, and History: Essays on German Philosophy* (Cambridge, U.K. ; New York: Cambridge University Press, 1999), pp. 29–50 (p. 33).

¹¹⁵ Fisch, pp. 730, 746.

¹¹⁶ Geuss, p. 37.

¹¹⁷ Geuss, p. 32.

¹¹⁸ Vrd: 'Eesti keele seletav sõnaraamat', 2009 <<http://www.eki.ee/dict/ekss/>> Märksõnad 'tsivilisatsioon', 'kultuur', 'tsiviliseerima', 'tsiviliseeritus', 'tsiviliseeruma'.

¹¹⁹ Muthu, *Enlightenment against Empire*, pp. 7–8.

¹²⁰ Walther, p. 517.

lõpul ning 19. sajandi esimestel kümnenditel suunati oma tähelepanu üldinimlikkuselt või inimkonna samasuselt (*human uniformity*) enam kultuurilisele mitmekesisusele ja erinevustele.¹²¹ Mitmuse kasutamine ja heterogeensusele tähelepanu pööramine aga ei tähendanud üldinimliku eitamist.¹²² Seega võis sõna „tsivilisatsioon“ või „kultuur“ tähistada mitte üldinimlikku, vaid ka midagi erisugust, need tähendusväljad ei pea olema üksteist välistavad. Imperialismivastases valgustuses oli see pigem vastupidi - inimsuse homogeensus ja kultuuriline heterogeensus olid omavahel sümbioosis olevad, aga mitte välistavad.¹²³ Ka teistele magistritöös vaadeldava perioodi olulisematele mõtlejatele, sh imperialismi pooldajatele oli omane arusaam inimsuse universaalsusest.¹²⁴

Tsivilisatsiooni ja tsiviliseerituse käsitlemise juures oli väga olulisel kohal ühiskondlikkus. Võimekus elada ühiskonnas või ühiskondlikku elu korraldada oli üks „tsiviliseeritud“ olemise eeldusi, mis „tsiviliseeritute“ vastandusel võis puududa. Oluline oli siinjuures ka ühiskonnakorraldus ja ühiskonna elatusallikate loomise viis – tsivilisatsiooni määratlemisel võidi tähtsustada linnade arengut, eeldada maaharimisel põhinevat elukorraldust ja teatavat valitsemisvormi. Ühiskondlikkus muutis inimese paikselt ja sundisid leidma viise ühiselu korraldamiseks – tähtsustati indiviidi õiguste, sh eraomandiõiguse respektiivset, moraali ja viisakust.

Tsiviliseeritus oli juba sajandeid enne tsivilisatsiooni mõiste kasutuselevõttu olnud tihedalt seotud kristlusega. Kristianiseerimine, misjonitöö oli oluliseks osaks uue eurooplaste jaoks uuena avastatud piirkondades „tsiviliseerimisel“. Kristlus, tsivilisatsioon ja inimsus oli tihedalt omavahel põimunud mõisted. 18. sajandi keskel kirjutas Mirabeau mahuka teose „*L'ami des hommes*“ („Inimese sõber“, 1756), kus ta kasutas mõistet „tsivilisatsioon“ kolme korral.¹²⁵ See on esimene kord, kui seda mõistet prantsuse keeles mittejuriidilise mõistena kasutati¹²⁶ ning Mirabeau sidus selle tugevalt religiooniga: „Religioon on inimlikkuse ohjeldamiseks (*rein upon humanity*) vaieldamatult esimene ja kõige kasulikum; see on tsivilisatsiooni esimene väljendus, meile vennaalikkude kogukonda pidevalt meele tuletav, meie südant mahendav.“¹²⁷ John M. Headley näeb selles olulist muutust: „Ajaks kui Mirabeau kirjutas, olid religiooni ja tsivilisatsiooni rollid ümber pööratud; religioon näis nüüd

¹²¹ Pitts, p. 19.

¹²² Pitts, pp. 19–21.

¹²³ Muthu, *Enlightenment against Empire*, pp. 274, 278.

¹²⁴ Pitts, p. 3.

¹²⁵ Mazlish, p. 5.

¹²⁶ Jean Starobinski, *Blessings in Disguise, Or, The Morality of Evil* (Harvard University Press, 1993), p. 3.

¹²⁷ Tsiteeritud: John M. Headley, *The Europeanization of the World: On the Origins of Human Rights and Democracy* (Princeton ; Oxford: Princeton University Press, 2008), p. 99.

tsivilisatsiooni funktsioonina, hetkel tähtsaim, kuid peagi tõrjutud oma kesksest rollist.¹²⁸ Valgustuses hakati religiooni, inimsuse ja tsivilisatsiooni põhimõtet kritiseerima ning omadusi „kristianiseeritud“ ja „tsiviliseeritud“ üksteisest eraldama.¹²⁹ C. A. Bayly on isegi täheldanud universaalse religiooni, deismi mõistmist, mis tulenes osalt praktilistest eesmärkidest.¹³⁰

Tsivilisatsiooni võis iseloomustada veel mitmete erinevate omadustega ja siduda väga erinevaid tingimusi, mida Duncan Bell on kokkuvõtlikult kirjeldanud nii:

„Seda [st tsivilisatsiooni] võis iseloomustada vastavalt domineerivale arusaamale ühiskonna religioonist, tehnoloogilise keerukuse tasemele, omistatavatele rassilistele omadustele, majanduse dünaamilisusele, õiguslikele ja poliitilistele institutsioonidele, paika pandud soorollidele ja ettekujutusele indiviidide moraalsetest ja intellektuaalsetest võimetest või (nagu oli tüüpiline) mõnele nende kombinatsioonile.“¹³¹

Jean Starobinski arvates ongi üks mõiste „tsivilisatsioon“ laialdase kasutuse põhjuseid selles kätketud võimalus erinevaid omadusi ühe kontseptsiooni alla ühendada.¹³² Lähtudes reisikirjade eesmärgist anda võimalikult lai ülevaade kohatud rahvaste tavadest ja omadustest ning toetudes eelpool Joan Pau Rubiés'i poolt välja toodud reisikirjade põhiteemadele¹³³ võiks arvata, et reisikirjadele on omane mitte ühel-kahel omadusel põhinev arusaam tsivilisatsioonist, vaid väga mitmeid erinevaid tingimusi ja nende koosmõju arvestav või vähemalt kirjeldav tsivilisatsioonikäsitus. Teisalt võis reisikirja autori tsivilisatsioonikäsitlust kitsendada kirjutaja huvid ja ülesanded: misjonär võis näha tsiviliseeritust eelkõige religioossetes aspektides, uute kaubandussuhete loomisega seotud autor aga hoopis heades käsitööoskustes või kaubandusharjumustes. Seega võib erinevatest vaatepunktidest tulenevalt näha rahva „tsiviliseeritust“ või „mittetsiviliseeritust“ üsna erinevalt, isegi vastandlikult.

1.3.2. METSLUS

Metslus (*Wildheit, savagery*) oli kõrgtsivilisatsiooni vastand, arengu algusetapp, mida võidi ka eelajalooliseks pidada – see oli küll osa ajaloofilosoofiast, kuid mitte ajaloost endast: „Nad [„Uue Maaailma metslased“] olid peaaegu välja arvatud ajaloost nagu seda kujutlema hakati

¹²⁸ Headley, p. 101.

¹²⁹ Headley, p. 83.

¹³⁰ Bayly, 'The First Age of Global Imperialism, C. 1760–1830', p. 29.

¹³¹ Bell, p. 867.

¹³² Starobinski, p. 3.

¹³³ Rubiés, pp. 251–252.

ning pagendati teise kontseptuaalsesse maailma, „loodusesse,“¹³⁴ nendib J. G. A. Pocock. Eurooplaste jaoks tundmatut prooviti mõista läbi fantaasia, utoopia ja võrdluses juba tuttavate nähtustega.

Üheks kõige mõjuvõimsamaks ja levinumaks kirjeldusviisiks sai metsluse sidumine paradiisiga. See oli oluline nii „metslaste“ kui nende elukoha kirjeldamisel – ümbritsevat loodust nähti Eedeni aia külluslikkuse ja lopsakusega sarnanevat, selle elanike aga vabade, rõõmsate ja rahumeelsetena. Eriti oluliseks tõusis alates 18. sajandi teisest poolest võrdlustes paradiisiga Polüneesia, eelkõige Tahiti. Pärast eurooplaste poolt avastamist muutus Tahiti maapealse paradiisi sünonüümiks, „valgustuse teatri sensuaalseks paradiisiks.“¹³⁵ Äärmiselt olulised olid seejuures esimeste Tahitiit külastanud eurooplaste kirjeldused.¹³⁶ Näiteks Bougainville uskus Tahitiil nägevat „maailma tõelist noorust,“¹³⁷ Georg Forster aga kirjeldas seda kui külluslikku maapealset paradiisi, kus elavad rikkumata ideaalinimesed.¹³⁸ Reisikirjades kujutatud ideaalmaailm oli nii peibutav, et eurooplased pidasid plaane lahkuda rikutud Euroopast, et Vaikse ookeani saartele ümber asuda.¹³⁹ Paradiisi sümboli kõrvale tõusis üsna kiiresti arusaam langenud paradiisist. Mõnede autorite jaoks muutusid Tahiti ja teised Vaikse ookeani lõunaosa saared „kaotatud paradiisiks“ kohtumise tõttu eurooplastega.¹⁴⁰ Diderot avaldas „Lisandustes Bougainville'i reisikirjale“ kartust, et kontakt eurooplastega peatab loomuliku arengu ja võib Tahiti hävitada.¹⁴¹ Arusaam Polüneesias kui langenud paradiisist tugevnes pärast James Cooki mõrvamist Hawaiil 1779. aastal: „Eedeni ideaal oli kulunud, heatahtlikust looduseisundist sai nüüd langenud paradiis.“¹⁴²

Lisaks paradiisikirjeldustele seostati metslust ka arkaadiaga. Antiigist inspiratsiooni ammutamine oli üsna levinud – Terry Ellingtoni väitel sündiski idee „metslusest“ klassikalise

¹³⁴ Pocock, IV, p. 158.

¹³⁵ Matt K. Matsuda, *Pacific Worlds: A History of Seas, Peoples, and Cultures* (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2012), p. 2.

¹³⁶ Euroopa kuulis Tahitiist tänu inglise kapteni Samuel Wallise avastusele 1767. aasta juunis. Esimese Prantsusmaa ümbermaailmareisi juht Louis Antoine Bougainville külastas Tahitiit üsna pea pärast Wallist, reisil tegi kaasa Philibert Commerson. 1760-1770. aastatel külastas Tahitiit oma ümbermaailmareiside jooksul James Cook, teisel reisil (1772-1775) tegid kaasa Johann Reinhold Forster ja tema poeg Georg Forster.

¹³⁷ Matsuda, p. 134.

¹³⁸ Chunjie Zhang, 'Georg Forster in Tahiti: Enlightenment, Sentiment and the Intrusion of the South Seas', *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 36 (2013), 263–77; Liebersohn, *The Travelers' World*, pp. 44–46.

¹³⁹ Vt nt: Johann J. K. Reusch, 'Germans as Noble Savages and Castaways: Alter Egos and Alterity in German Collective Consciousness During the Long Eighteenth Century', *Eighteenth-Century Studies*, 42 (2008), 91–129 (pp. 94–95).

¹⁴⁰ Andrew Martin, 'The Enlightenment in Paradise: Bougainville, Tahiti, and the Duty of Desire', *Eighteenth-Century Studies*, 41 (2008), 203–16 (p. 215).

¹⁴¹ Muthu, *Enlightenment against Empire*, pp. 58–59.

¹⁴² Matsuda, p. 145.

mütoloogia ja reisikirjade sulamist.¹⁴³ Reisikirjadki olid antiigist mõjutatud – Otto von Kotzebue ja Adelbert von Chamisso reisikirjadele eelnevates kirjeldustes olid võrdlused antiikmaailmaga enamasti positiivsed, isegi võõrast kultuuri idealiseerivad.¹⁴⁴ Motiivi arkaadiast võidi kasutada ka oma ülemuslikkuse näitlikustamiseks.¹⁴⁵ Sarnaselt paradiisi kujundile oli ka arkaadiat võimalik tõlgendada nii positiivselt kui negatiivselt. Simon Schama näitab ilmekalt arkaadia tähenduse võimalikke tahke: „Alati on olemas olnud kahte tüüpi arkaadiat: sasipäine ja nudi; tume ja hele; pastoraalse jõudeoleku ja primitiivse paanika koht.“¹⁴⁶

Nii tsivilisatsiooni või modernses tähenduses kultuuri kui metslus on uusaegsed mõisted. Tsiviliseeritute ja mittetsiviliseeritute vaheline eristus oli loomulikult palju varasem, aga alles uusajal asuti kasutama mõistet „metslus“ sellisena, et see erines barbaarsuse mõistest ja muutus eraldiseisvaks kirjeldusvõimaluseks.¹⁴⁷ Kui barbaarsus olid pigem negatiivse tähendusega, siis metslus, nagu näitasid juba eelnevad näited paradiisi ja arkaadiaga seotud metslusest, võis olla nii positiivsete, ihaldus- ja kiiduväärsete kui ka negatiivsete, eemaletõukavate ja laiduväärsete omadustega seotud.

Metsluse positiivsed omadused olid väga olulisel kohal imperialismivastses valgustuses, kus prooviti metslasi inimlikustada. Sankar Muthu toob välja, et valgustusfilosoofid Diderot, Kant ja Herder nägid viimastel sajanditel või oma kaasajal eurooplaste teadmistesse jõudnud piirkondade elanike „kultuuriliste kaasinimestena“ (*fellow cultural beings*) või „kultuuriliste tegutsejatena“ (*cultural agents*), kes olid sarnaselt eurooplastega „osavad, mõtlevad ja vabad iniviidid, kes on osalt kujundatud oma sotsiaalsete ja kultuuriliste kontekstide poolt, aga kes ka oma tegevuse ja muutuvate aistingute tõttu neid kontekste muudavad.“¹⁴⁸ Sellega seondvalt arvasid need mõtlejad ja nende järgijad, et inimolendid on fundamentaalselt kultuurilised, kelle peab osaks saama "moraalne ja poliitiline austus juba ainuüksi seetõttu, et nad on inimesed."¹⁴⁹ "Metslaste" inimlikustamisega soovisid mõtlejad vaidlustada Euroopa

¹⁴³ Terry Jay Ellingson, *The Myth of the Noble Savage* (Berkeley: University of California Press, 2001), pp. 11–12.

¹⁴⁴ Vt nt: Tony Ballantyne, *Orientalism and Race: Aryanism in the British Empire*, Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies Series (Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York: Palgrave, 2002), p. 87; Alexander H. Bolyanatz, *Pacific Romanticism: Tahiti and the European Imagination* (Westport, Conn: Praeger, 2004), p. 6; Liebersohn, *The Travelers' World*, p. 45; Elena Govor, *Twelve Days at Nuku Hiva Russian Encounters and Mutiny in the South Pacific* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2010), pp. 162, 190–191.

¹⁴⁵ Jennifer Newell, *Trading Nature: Tahitians, Europeans, and Ecological Exchange* (University of Hawaii Press, 2010), p. 54.

¹⁴⁶ Simon Schama, *Landscape and Memory* (New York: Knopf, 1995), p. 517.

¹⁴⁷ Pocock, IV, p. 157.

¹⁴⁸ Muthu, *Enlightenment against Empire*, pp. 274–275.

¹⁴⁹ Muthu, *Enlightenment against Empire*, p. 268.

imperialistide õigustusi. Kuid Muthu arvates oli aga tegu „anomaalse perioodi“ ja „ajaloolise kurioosumiga“ — imperialismivastane valgustus oli 18. sajandi II poolel väga mõjukas, kuid juba 1830. aastateks oli see marginaliseerunud.¹⁵⁰

Imperialismivastase mõtte asendumine toimus briti ja prantsuse mõtteloos "pöördega imperialismi" (*turn to empire*).¹⁵¹ Sellega seoses muutus ka käsitlus metslusest – eelnev pigem positiivsusele tähelepanu pööravad käsitlused asendusid tugevama eristusega „tsiviliseeritute“ ja „mitte-tsiviliseeritute“ vahel, mida saatis enesekindlus ja tugev usk Euroopa ülemuslikkusesse.¹⁵² Üks esimesi selle suuna esindajaid oli James Mill, kelle esimene olulisem kirjutis, kolmeköiteline "*History of British India*" ("Briti India ajalugu") ilmus 1818. aastal. James Millist sai selle teose ilmumise järel Ida-India Kompanii ametnik ja üks olulisi imperialismi käsitlejaid. Tema nägemuses olid "barbarid" olid julmad ja kättemaksuhimulised.¹⁵³ Ta võrdles "tooreid rahvad" (*rude nations*) lastega, kes on otsustus- ja vastutusvõimetud.¹⁵⁴ Mittetsiviliseeritud inimesi pidas Mill nõrgamõistuslikeks uitmõtete ja kirgede orjadeks. Ta leidis, et metsluses on areng aeglane ning arvas nägevat seost ühiskonna arengutaseme ja selle liikmete vaimsete võimete vahel.¹⁵⁵ Seetõttu oli tsiviliseeritud riikidel õigus või suisa kohustus „lapseeas“¹⁵⁶ rahvaste üle valitseda: „Mill ei uskunud kunagi, et India üle valitsemine on Suurbritannia huvides /---/ ta pidas seda Suurbritannia kui tsiviliseeritud ja edenenud rahva kohuseks kehtestada India üle oma võimu.“¹⁵⁷

Barbaarsus ja metslus eristusid teineteisest veelgi selgemalt, kui neid hakati seostama seoses kindlate ühiskonnatüüpide ja elatusviisidega. Ühe eristusvõimaluse pakkus välja Montesquieu 1748. aastal ilmunud teoses "*De l'esprit des lois*" ("Seaduste vaimust"). Selles eristas ta barbareid ja metslasi vastavalt eluviisile: „Metsikute ja barbaarsete rahvaste vahel on erinevus; esimene neist on jagatud klannidesse, kes mingil teatud põhjusel ei saa olla ühendatud tervikuks; ning teised on tavaliselt väikestes ühinemisvõimelistes rahvastes. Metslased on tavaliselt jahimehed; barbarid karjakasvatajad.“¹⁵⁸ Montesquieu teooria oli

¹⁵⁰ Muthu, *Enlightenment against Empire*, pp. 274–278.

¹⁵¹ Pitts.

¹⁵² Pitts, pp. 1–17.

¹⁵³ James Mill, *The History of British India*, VI vols. (London: Baldwin, Cradock, Joy, 1867), p. 217.

¹⁵⁴ Mill, p. 200.

¹⁵⁵ Pitts, pp. 127–132.

¹⁵⁶ Pitts, p. 127.

¹⁵⁷ Pitts, pp. 124–125.

¹⁵⁸ Charles Louis de Secondat Baron de Montesquieu, 'Spirit of Laws', *The Complete Works of M. de Montesquieu*, 4 vols. (London: T. Evans, 1777), I, p. 365.

tuntud ka šoti valgustusfilosoofide seas, kes sarnaselt temale lugesid metsikuks esimest astet ehk kütte-korilasi ja barbaarseks teist astet ehk karjakasvatajaid.¹⁵⁹

1.3.3. METSLUSEST TSIVILISATSIOONI

Mitte-Euroopa kultuuride üle ei arutletud vaid dihhotoomsetes kategooriates. Kuna tsivilisatsiooni kasutati dünaamilise, liikuva mõistena, mis seostus lähedalt selliste terminitega nagu „ajalugu“, „progress“, „edenemine“,¹⁶⁰ oli käsitletavate reisikirjade kirjutamise ajaks ilmunud mitmeid keerukaid visioone inimkonna ajaloost.¹⁶¹ Paralleelselt metsluse ja barbaarsuse eraldumisega muutus üha keerukamaks eurooplaste ajaloofilosoofia: „Eurooplastel oli 18. sajandiks kinnisidee enda erakordselt keerukast ajaloost, milles klassikaline narratiiv kuningate tegudest ja linnadest liitus uue narratiiviga muutuvast ühiskonnakorraldusest, keelest, religioonist ning lisaks narratiiviga konfliktidest sissekodeeritud väärtuste ja tsiviliseerumise astmete vahel.“¹⁶² Nende visioonidega, astmelisuse teooriaga, mis kirjeldasid ühiskondade arengu tasemeid või astmeid lineaarses järgnevuses, prooviti loomulikult ühitada ka reisidel kohatud kultuure.

18. sajandi teisel poolel oli levinud 4-astmeline poliitökonoomiline teooria tsivilisatsiooni arengust, mis jagas ühiskonnad astmetele elatusallikate alusel. Selle esimeseks astmeks oli jahipidamine-korilus, millele järgnes karjakasvatus, seejärel maaharimine ning viimaks kaubandus — tase, milleni oli esimesena jõudnud Euroopa.¹⁶³ Astmelises teoorias ühendati metslus esimese, barbaarsus teise astmega ning alates põllukultuuride kasvatamisest mõistega tsivilisatsioon.¹⁶⁴ Teoreetilistest käsitlustest inimühiskonna arengu kohta olid astmelises määratluses kasutusel ka praktikas. Näiteks viidi krahv Mihhail Speranski juhtimisel 1822. aastal läbi reform, millega jagati Vene impeeriumi mittevenelastest elanikud (инородцы) kolme kategooriasse nende tsiviliseerituse alusel: esimesel astmel olid jahi, koriluse ja kalastamisega end elatavad rahvad (бродячие), teisel nomaadid (кочевые) ning kolmandal paiksed (оседлые).¹⁶⁵ Reform oli kantud "paternalistliku hoolitsuse ja *mission civilisatrice*" põhimõttest.¹⁶⁶

¹⁵⁹ Bruce Buchan, 'The Empire of Political Thought: Civilization, Savagery and Perceptions of Indigenous Government', *History of the Human Sciences*, 18 (2005), 1–22 (pp. 9–10).

¹⁶⁰ Fisch, p. 680.

¹⁶¹ Vrd: Starobinski, p. 5; Mazlish, p. 32.

¹⁶² Pocock, pp. 28–29.

¹⁶³ Karen O'Brien, *Narratives of Enlightenment: Cosmopolitan History from Voltaire to Gibbon* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2005), pp. 132–136.

¹⁶⁴ Pocock, IV, p. 2.

¹⁶⁵ Kappeler, p. 140; Toomas Karjahärm, 'Venelased ja mittevenelased: terminoloogiline ekskurss Vene impeeriumi rahvussuhetesse', *Eesti ajaloost 19.-20. sajandil: Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja*

Eurooplaste jaoks suhestusid "avastatud" piirkonnad astmelisuse teooriatega mitmel moel. Esiteks leiti reisikirjadest teavet ja näiteid "madalamate" tsivilisatsioonitasemete kohta. Ronald L. Meeki arvates on Ameerika indiaanlastel astmelisuse teooriale määrava tähendus: näited indiaanlastest olid tõestuseks inimühiskonna "esimese" astme kohta ja mõjutasid sellega ühtlasi teooria sisu. Meek peab tõenäoliseks, et ilma nende näideteta oleks astmelisuse teooria olnud teistsugune.¹⁶⁷ Arusaam astmelisest arengust inspireeris omakorda hilisemaid reisijad võõraste kultuuride tõlgendamisel. Samas oli problemaatiline nende haakumine euroopakeskse mudeliga. Neljaastmeline arenguteooria oli vastav Euroopa enesepildile ja ajalookäsitlusele, kuid selle sobitamine teiste ühiskondadega võis olla keerukas. Astmelisuse teooriad olid välja töötatud arvestades maismaal elavad ühiskondi, mitte meritsi liikuvaid ja saartel elavaid inimesi, kes olid teistsuguse keskkonna tõttu "pigem kalurid kui kütid; karjaste või põlluharijate asemel aednikud."¹⁶⁸ Lisaks kohandamisraskustele Euroopast inspireeritud teooriatega ja näidetele „madalamatest“ tasemetest võisid mitte-Euroopa kultuurid pakkuda ka võimalust vaidlustada tees ühesuunalisest arengust. Näiteks Herderi varases ajaloo filosoofilises teoses „*Auch eine Philosophie der Geschichte zur Bildung der Menschheit*“ (1774) on ta iseäranis kriitiline arvamuse suhtes, et kõik rahvad peavad läbima teatavad arenguetapid ning leiab, et areng on sellest keerukam ja kirevam kui üks lineaarne arengusuund suudab näidata.¹⁶⁹ Viimaks pakkusid teistsugused ühiskonnad võimaluse kritiseerida Euroopa ühiskonda ja seada kahtluse alla selle, et tsiviliseerumise käigus toimub täiustumine, nagu tegi seda näiteks Rousseau küsides: "Kas teaduse ja kunstide taassünd on aidanud kaasa kommete puhastamisele" ning vastates, et see on teinud inimesed õnnetumaks, laostanud kombed ja maitsepuhtuse.¹⁷⁰

Reiside toimumise, reisikirjade kirjutamise ja avaldamise aeg oli ideelise konteksti poolest väga huvitav ajastu, kus reisidel kohatud rahvaste analüüsimisel võidi toetuda mitmetele erinevatele arusaamadele tsivilisatsiooni ja metsluse ning nende võimaliku arengu ja selle takistuste üle. Võiks arvata, et Otto von Kotzebue ja Adelbert von Chamisso olid mõjutatud

institutsioonidest. Eesti Ajalooarhiivi toimetised. Acta et commentationes archivi historici estoniae (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012), 19 (26), 163–211 (p. 187).

¹⁶⁶ Kappeler, p. 141.

¹⁶⁷ Ronald L. Meek, *Social Science and the Ignoble Savage* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), pp. 66–67.

¹⁶⁸ Pocock, p. 39.

¹⁶⁹ Muthu, *Enlightenment against Empire*, p. 227.

¹⁷⁰ Jean-Jacques Rousseau, 'Arutlus teemal: kas teaduste ja kunstide taassünd on aidanud kaasa kommete puhastamisele. I osa', tõlge Kristiina Ross, *Vikerkaar*, 1 (1993), 57–64; Jean-Jacques Rousseau, 'Arutlus teemal: kas teaduste ja kunstide taassünd on aidanud kaasa kommete puhastamisele. II osa', tõlge Kristiina Ross, *Vikerkaar*, 2 (1993), 55–61 (p. 59).

valgustusfilosoofia inimesekäsitlest, eriti arvestades nende olulisust varasemate reisikirjade juures, millega mõlemad autorid suhestuvad. Samas võisid mõlemad autorid, eelkõige Kotzebue tulenevalt oma ülesannetest reisidel, olla mõjutatud 19. sajandi esimestel kümnenditel tõusnud imperialismi pooldavatest argumentidest.

2. AVASTUSREIS METSLUSSE

1816. aasta 8. märtsi kohta kirjutab Chamisso: "Siin algas Rjuriku avastusreis."¹⁷¹ Laev lahkus Tšiili rannikult, ees ootas mitu kuud kestev teekond Kamtšatkale, mille vältel tehti vaid üksikuid peatusi.¹⁷² Esimeseks peatuspaigaks oli Lihavõttesaar, millest Chamisso ja Kotzebue andsid paljuskü üsna vastandliku ülevaate.¹⁷³ Saareelanike käitumist pidasid mõlemad korratuks, läbematuks ja lärnakaks — nende hüüded, tantsud ja sõprusemärgid vaheldusid ohtlikult visatud kividega.¹⁷⁴ Chamisso nägi selles suhtlemist raskendavat asjaolu,¹⁷⁵ Kotzebue arutles saareelanike käitumise ohutuse ja ohtlikkuse üle. Enamasti pidas ta olukorda turvaliseks, kuid lahkumisel tundis ta rõõmu, et kõik tervelt pääsesid.¹⁷⁶ Laeva toiduvarude täiendamiseks oli vajalik asuda saareelanikega vahetuskaubandusse. Kotzebue järgi esines selles nii ausaid, kavalaid kui vägivalllaga oma tahtmist saada proovivaid saareelanikke.¹⁷⁷ Chamisso kirjeldas aga ainult ausust ning Kotzebue poolt vägivaldseks peetud käitumist nimetas hoopis usaldamatuseks.¹⁷⁸ Hilisemas tagasisivaates nimetas ta enda isiklikku kogemust saareelanikega kauplemisel pigem kingituste tegemiseks.¹⁷⁹ Lihavõttesaare kirjeldustes algas ka debatt metsluse üle. Kotzebue tarvitas saareelanike kohta mitmel korral sõna „metslane,“ mis on Chamissole väga vastumeelne — ta leidis, et Lihavõttesaarte elanike metslasteks nimetamine annab põhjust punastada.¹⁸⁰

2.1. CHAMISSO METSLUSEKÄSITLUS

Adelbert von Chamisso kui loodusteadlase kirjutatud teoses „Ülestähendused ja arvamused“ on mõisted "metslus" (*Wildheit*), "metslane" (*Wilde(r)*) või omadus "metsik" (*wild*) üsna harvaesinevad. Enamasti kasutas Chamisso omadussõna "metsik" looduse kirjeldamisel, inimeste puhul on ta seda kasutanud vaid kahel juhul — California indiaanlaste¹⁸¹ ja erinevatel Vaikse ookeani idaosa saartel elavate paapualaste¹⁸² kirjeldamiseks. Mõlemal juhul

¹⁷¹ 'Hier beginnt die Entdeckungsreise des Rurick.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 107.

¹⁷² Chamisso, *Tagebuch*, p. 90.

¹⁷³ Chamisso, *Tagebuch*, pp. 115–119.

¹⁷⁴ Adelbert von Chamisso, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See und nach der Berings-Straße zur Erforschung einer nordöstlichen Durchfahrt: Bemerkungen und Ansichten auf einer Entdeckungs-Reise: Unternommen in den Jahren 1815- 1818 auf Kosten Sr. Erlaucht des Herrn Reichs-Kanzlers Grafen Romanzoff auf dem Schiffe Rurick unter dem Befehle des Lieutenants der Russisch-Kaiserlichen Marine Otto von Kotzebue*, 3 vols. (Weimar: Hoffmann, 1821), III, p. 141; Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, I, p. 114.

¹⁷⁵ Chamisso, III, p. 141.

¹⁷⁶ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, I, p. 115.

¹⁷⁷ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, I, p. 114.

¹⁷⁸ Chamisso, III, pp. 140–141.

¹⁷⁹ Chamisso, *Tagebuch*, p. 116.

¹⁸⁰ Chamisso, III, p. 141.

¹⁸¹ Chamisso, III, pp. 20–22.

¹⁸² Chamisso, III, pp. 36–38, 50–51, 73.

oli tegu gruppidega, kellest osa elas hispaanlaste valitsemise all ning teine osa vabaduses — Chamisso rõhutas, et just viimane oli nende loomulik eluviis. Hispaanlaste alluvuses elavad põliselanikud soovisid isegi siduvatest kokkulepetest või kasvatuses hoolimata tagasi vabadusse pöörduda. Ka paapualased olid selles osas sarnased: "Nad ei lasse end ühessegi teise eluvormi meelitada,"¹⁸³ kirjutas Chamisso paapualaste kohta. Järgmises lauses tuli tal ikkagi tõdeda, et mõned neist olid juba lapsepõlvest alates kasvanud hispaanlaste alluvuses, kuid neilegi oli omane soov pöörduda "tagasi oma värvi inimeste juurde kõnnumaale."¹⁸⁴ Californias indiaanlaste puhul rõhutas Chamisso nende suurt kodukoha- või kodumaa-armastust.¹⁸⁵ Ta kirjeldas tundeliselt tava, et kaks korda aastas lubatakse indiaanlastel teha tööst paus, et nad saaksid külastada oma isamaad (*Vaterland*),¹⁸⁶ sünnikohta ja vabaduses elavaid pereliikmeid. Vabana elatusid mõlemad looduse pakutavast — metsikutest viljadest ja jahist, vastavalt võimalusele võisid nad süüa mett või kalu; põllupidamine ja karjakasvatus olid neile võõrad. Nii vabaduses kui hispaanlaste võimu all elades olid paapualased ja indiaanlased Chamisso sõnutsi leebed ja usaldavad. Lisaks leidis Chamisso, et California indiaanlased olid tähelepandamatud, raske tööga mitte harjunud, püsimatud ja lapselikud.¹⁸⁷

Hoolimata rändavast eluviisist, nägi Chamisso "metslaste" ühe omadusena ka kodukohaarmastust, mis oli seotud vaba elustiili, perekonnaliikmete ja sünnikohaga. Chamisso jaoks olid "metslased" sotsiaalsed ja perekondlikud, nad olid osa mingist hõimust (*Stamm*) või rahvast (*Volk*), mis eristus teistest keele ja tavade poolest. Chamisso kahetses, et mõlematest rahvastest oli nii vähe teada ning vastupidiselt Californias tegutsevatele misjonäridele tundis nende "ajaloo, kommete, uskude ja keelte"¹⁸⁸ pärast muret: "Iga osakese inimajaloost on tähtis. Me peame oma järeltulijatele, nagu meie eelkäijad meile on jättnud, California põliselanikest ja nende keelest rahuldaval tasemel teavet koguma."¹⁸⁹ See arvamus ja rõhutus, et põliselanike keelte ja kultuuri vastu huvi tundmine on oluline just üldinimlikust seisukohast, võis olla mõjutatud Johann Gottfried Herderi ideedest. Herder arvas, et „keelte filosoofiline võrdlus“ oleks parim võimalus arutleda inimajaloo ja –olemuse üle ning pidas

¹⁸³ „Sie lassen sich su keiner andern Lebensart verlocken“ Chamisso, III, p. 73.

¹⁸⁴ 'Zu den Menschen ihrer Farbe in die Wildniß zurück.' Chamisso, III, p. 73.

¹⁸⁵ 'Mächtig ist in ihm die Liebe zur Heimath.' Chamisso, III, p. 21.

¹⁸⁶ Chamisso, III, p. 21.

¹⁸⁷ Chamisso, III, pp. 20–21.

¹⁸⁸ 'Geschichte, Bräuche, Glauben, Sprachen' Chamisso, III, p. 21.

¹⁸⁹ „Jedes Bruchstück der Geschichte des Menschen hat Wichtigkeit. Wir müssen unsern Nachfolgern, wie uns unsere Vorgänger überlassen, befriedigende Nachrichten über die Eingebornen von Californien und deren Sprachen einzusammeln.“ Chamisso, III, p. 22.

ühiks allikaks sellise võrdluse koostamisel teiste materjalide kõrval just reisikirjeldusi.¹⁹⁰ Chamisso rõhutas California indiaanlaste puhul nende tugevat isamaa-armastust ja kodukohatunnet, samas oli tegu rändavate küttide-korilaste, mitte paiksete põlluharijatega. California indiaanlaste kodukohatunnet mainis oma reisikirjas ka Kotzebue.¹⁹¹ Nende arusaamas, et ühiskondlikkus ei eelda tingimata paiksust, võiks taas näha sarnasust Herderi, aga ka näiteks Kanti või Diderot' põhimõttega, et kõik inimesed on olenemata oma tsivilisatsioonist "kultuurilised tegutsejad."¹⁹²

Põhjuse ametlikus reisikirjas metslusega seotud mõistete harvale tarvitamisele andis Chamisso oma hilisemas teoses:

"Haaran sellest võimalusest esitada ka siinkohal tõsine protest Lõunamere saarte elanike „metslasteks“ nimetamise vastu. Meelsasti ühendan ma nii palju kui võimalik sõnadega, mida kasutan, kindlaid mõisteid. Metslane on minu jaoks inimene, kes ilma kindla elukoha, põllumaa ja koduloomadeta ühtki teist omandit ei tunne kui jahirelvad, millega ta end elatab."¹⁹³

Chamisso 1821. aasta kirjeldused "metslastest" langevad üsna täpselt kokku tema hilisema protestiga mõiste liiga laia kasutamise vastu — Chamisso jaoks oli metslus defineeritav eelkõige elustiili ja elatusvahendite hankimisviisi alusel, mis on ühesugune nii tema mõiste definitsioonis kui mõistet kasutavates kirjeldustes. Edward Mornini hinnangul kutsus Chamisso California põliselanike „metslasteks“ vaid nende elustiili alusel ning ei lisanud selle sõna kasutusse moraalseid hukkamõistu.¹⁹⁴ Seda arusaama võib laiendada ka paapualaste

¹⁹⁰ Johann Gottfried Herder, *Johann Gottfried von Herder's Sammtliche Werke. Ideen zur Geschichte der Menschheit. Zweiter Theil.* (Tübingen: J. G. Cotta, 1806), pp. 225–227.

¹⁹¹ Kotzebue mainis seda sarnaselt Chamissole seoses tavaga, et indiaanlastel oli kaks korda aastas võimalik oma kodukohta külastada, mida Kotzebue nimetas nende aasta kõige õnnelikumaks osaks ja kirjeldas, kuidas 'pilk nende kadunud kodumaale köidab neid nii, et nad jäävad ilma toituta mitmeteks päevadeks sinna:' 'Zwei mal im Jahr erhalten sie die Erlaubniß in ihre Heimath zu gehen; diese kurze Zeit ist ihre glücklichste /---/ mehrere Tage verharren sie oft ohne Nahrung auf diesem Platz, so sehr fesselt der Anblick ihrer verlorenen Heimath diese neue Christen.' Otto von Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See und nach der Berings-Straße zur Erforschung einer nordöstlichen Durchfahrt: Unternommen in den Jahren 1815, 1816, 1817 und 1818, auf Kosten Sr. Erlaucht des Herrn Reichs-Kanzlers Grafen Rumanzoff auf dem Schiffe Rurick, unter dem Befehle des Lieutenants der Russisch-Kaiserlichen Marine Otto von Kotzebue*, 3 vols. (Weimar: Hoffmann, 1821), II, p. 8.

¹⁹² Muthu, *Enlightenment against Empire*, pp. 274–275.

¹⁹³ „Ich ergreife diese Gelegenheit, auch hier, gegen die Benennung „Wilde“ in ihrer Anwendung auf die Südsee-Insulaner feierlichen Protest einzulegen. Ich verbinde gern, soviel ich kann, bestimmte Begriffe mit den Wörtern, die ich gebrauche. Ein Wilder ist für mich der Mensch, der, ohne festen Wohnsitz, Feldbau und gezähmte Thiere, keinen andern Besitz kennt als seine Waffen, mit denen er sich von der Jagd ernährt.“ Chamisso, *Tagebuch*, p. 119.

¹⁹⁴ Edward Mornin, 'Part 2', *Through Alien Eyes: The Visit of the Russian Ship Rurik to San Francisco in 1816 and the Men behind the Visit*, Edward Mornin jt (P. Lang, 2002), pp. 68–120 (p. 114).

kirjeldusele, eriti kirjeldusi Chamisso „Päevaraamatus“ antud definitsiooniga seostades ning arvestades "Ülestähenduste ja arvamuste" teaduslikku stiili.

Oma selge definitsiooniga "metslastest" kritiseeris Chamisso ühtlasi selle mõiste tihedat esinemist mitte-eurooplaste kirjeldamisel ning heitis ette selle kasutamist ilma tähenduse täpsema määratlemise või läbimõtlemiseta. Chamisso kriitiline lähenemine ilmneb sellest, et ta pani teiste autorite või kohatud inimeste arvamusi refereerides sõna "metslane" jutumärgikesse. Seda võtet kasutas ta näiteks ühest Hamburgi madrusest kirjutades: "Ta olevat seitseteist kuud "metsinimeste" keskel elanud ja "metsinimeste keelt" õppinud."¹⁹⁵ Jutumärgistamisega ironiseeris Chamisso ka Kotzebue mõistekasutuse üle.¹⁹⁶

2.2. KOTZEBUE METSLUSEKÄSITLUS

Chamisso metslusemõiste seisukohast oli Otto von Kotzebue arusaam metslusest tõesti palju laiem ja nimetust „metslane“ ning teisi samast sõnatüvest tulenevaid mõisteid on tema kirjeldustes näha palju sagedamini kui Chamisso puhul. Mitmed tema kirjeldused kohatud rahvastest algavad sellega, kuidas „metslased“ väikese veesõiduriistaga nende poole tulid või nende läheduses sõudsid. See võib tuleneda saksakeelse sõna „*Wilde(r)*“ laiast tähendusest – see võib tähendada nii „metslast“ kui ka laiemalt „põliselanikku.“¹⁹⁷ Hoolimata sagedasemast kasutamisest ja seega laiemalt defineeritud tähendusest analüüsis ka Kotzebue mõistete sisu ning jõudis seejärel eurooplaste mõistekasutuse osas kriitilistele järeldustele. Erinevalt Rjuriku reisist külastati Predprijatijega ka Tahitiit, mis oli Euroopas üks tuntumaid Vaikse ookeani lõunaosa saari, mida veel mõned aastakümned tagasi kasutati näitena kohast, mis oli tsivilisatsioonist puutumatu.¹⁹⁸ Kuid oma reisikirjas märkis Kotzebue, et tahitiilaste metslasteks nimetamine ei olnud enam täpne: „Üldse paistavad tahaitilased [tahiitilased] kõigi teiste metslaste hulgas silma tsiviliseerituse kõrgema astme tõttu, nii et nad tegelikult pole ära teeninud, et neid metslaste hulka arvatakse.“¹⁹⁹

Kotzebue puhul saab eristada kahte erinevat viisi „metslaste“ kirjeldamiseks, millest ühe puhul tulid esile pigem positiivsed, teise puhul pigem negatiivsed omadused. Sellele lisanduvad lühikesed kirjeldused „metslastest“, keda silmatakse kaugemalt või kellega on

¹⁹⁵ 'Er hatte siebenzehn Monate mit dem 'Wildmann' gelebt und 'Wildmanns-Sprache' gelernt.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 15.

¹⁹⁶ Chamisso, *Tagebuch*, p. 159.

¹⁹⁷ Mornin, 'Part 2', p. 114.

¹⁹⁸ George Steinmetz, 'The Uncontrollable Afterlives of Ethnography Lessons from "salvage Colonialism" in the German Overseas Empire', *Ethnography*, 5 (2004), 251–88 (pp. 254–260).

¹⁹⁹ Kotzebue, p. 65; „Ueberhaupt zeichnen sich die Tahaitier, vor allen übrigen Wilden, durch einen weit höhern Grad von Civilisation aus, so daß sie in der That nicht verdienen, zu ihnen gezählt zu werden.“ Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 76.

kontakt põgus ning sellest tulenevalt on ka nende kirjeldused lühikesed ning ilma hinnanguteta. Hea näite vastandlikest metslasekäsitlustest pakuvad Kotzebue kirjeldused Samoa saarte (reisikirjas Navigaatorisaarte) elanikest. Positiivse kirjelduse andis Kotzebue Upolu (reisikirjas Olajava) ja selle lähistel asuvate väikeste Lameda saare²⁰⁰ ja Kalurisaare²⁰¹ elanikest.²⁰² Negatiivse iseloomustuse said aga Tutuila (reisikirjas Maouna) saare elanikud.²⁰³

Upolu ja selle lähiümbruse väikesaarte elanikke, kellega asuti laeva moonavarude täiendamise eesmärgil kaupleva, käsitles Kotzebue ilmse poolehoiuga. Positiivseks pidas Kotzebue eelkõige neid iseloomuomadusi, mis aitavad vastastikust vahetuskaubandust hoida turvalisena:

"Tekile tuleku keelust olid nad valmis kinni pidama, sidusid oma kauba trossi otsa, millega see siis laevale tõmmati, ja ootasid usalduslikult, mida nendele selle eest antakse, jäädes alati rahule. Üksikud olid küll ka relvi kaasa toonud, kuid mitte võitluseks, vaid kaubitsemiseks. Üldse käitusid nad täiesti tagasihoidlikult, ehkki nad meist arvuliselt väga üle olid."²⁰⁴

Lisaks rahumeelsusele ja tagasihoidlikkusele, meeldis Kotzebuele ka saareelanike imetlev uudishimu, millele Lameda pealiku puhul lisandus "taip ja järelemõtlikkus."²⁰⁵ Kotzebue nägi saareelanike iseloomult avameelsete, heatujuliste ja muretutena; füüsiliselt heas vormis osavate ujujatena.

Tutuila saareelanike kirjeldus erines aga eelnevast oluliselt. Juba Tutuila lähenedes oli Kotzebue negatiivselt meelestatud 18. sajandi lõpul saarel toimunud saareelanike ja eurooplaste kokkupõrke tõttu, milles said haavata ja hukkusid mitu liiget La Pérouse juhitud reisi meeskonnast.²⁰⁶ Kotzebue kirjeldas Tutuila elanike esialgset pelglikkust, mis kadus

²⁰⁰ La Pérouse poolt pandud nimi saare avastamisel. Saksakeelses väljaandes 'die flache Insel'. Kotzebue, p. 124; Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 151.

²⁰¹ Kotzebue teadmiste põhjal polnud saar märgitud ühelegi kaardile ja kuna ta ei teadnud, kuidas selle elanikud ise saart kutsuvad, nimetas ta seda Kalurisaareks (Fischerinsel).. Kotzebue, p. 124; Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, pp. 150–151.

²⁰² Kotzebue, pp. 123–132.

²⁰³ Kotzebue, pp. 119–123.

²⁰⁴ Kotzebue, p. 126; 'Dem Verbot, auf das Verdeck zu kommen, leisteten sie willig Folge, banden ihre Waare an ein Tau, vermittelst dessen sie auf's Schiff gezogen wurde, erwarteten mit Zutrauen, was wir ihnen dafür geben würden und waren immer zufrieden. Einige Wenige hatten zwar auch Waffen mitgebracht, aber nicht zum Kampfe, sondern zum Handel. Ueberhaupt betrugen sie sich, obgleich sie uns an Anzahl so sehr überlegen waren, mit aller Bescheidenheit.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 153.

²⁰⁵ Kotzebue, p. 128; 'Geist und Ueberlegung' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 155.

²⁰⁶ Kotzebue, p. 119.

kiiresti ning asendus läbematuse ja jultumusega,²⁰⁷ halvaks panevalt toonitas ta nende salakavalust, ülbust ja lärmakust.²⁰⁸ Kotzebue pidas neid inetuks, just nende nägudes peegelduvate "metsikuse ja julmuse joonte" tõttu.²⁰⁹ Nende käitumine tõestas Kotzebue jaoks kannibalismi ja seksuaalset ebamoraalsust.²¹⁰ Kotzebue üdini negatiivset muljet ei aidanud parandada ka üks viisakalt käitunud ja isegi "peaaegu euroopalikult" tänuks kummardanud noor mees, keda Kotzebue arvas olevat üks "suursugustest."²¹¹ "Maounalased [tutuilalased] on vististi kõige toorem ja metsikum rahvas, keda Lõunamerel kohata võib,"²¹² võiks kõlada Kotzebue kokkuvõtva hinnanguna.

Samoa saarte elanike juures kohatud kahte tüüpi metsslusekirjeldused korduvad Kotzebue kirjutistes veel mitmel korral nii esimese kui teise reisi kirjades. Kotzebue heakskiidu said rahumeelsed ja leebed "metsslased," kelle mõnetist pelglikkust aitas võita usalduslikkus võõraste suhtes. Neile vastandusid sõjakalt, Kotzebue jaoks liiga julgelt või pealetükkivalt käitumine. Esimestele oli omane mõistlikkus ja imetlev uudishimu, teisi kirjeldas Kotzebue pigem rumalatena. Mõlemate puhul kirjeldas Kotzebue tihti lärmi ja lärmakust, kuid positiivsemalt kirjeldatud "metslaste" juures nimetas Kotzebue tihemini ka muusikat ja laulu. Kotzebue hinnangud lähtusid tihti sellest, kuidas ta end põliselanikega suheldes tundis – soojema poolehoiuga vaatles ta kohtumisi, kus saadi üksteisest kergemini aru ning mis tundusid turvalised. Sellest tulenevalt sai Kotzebue käest heakskiidu äraootav, passiivne või isegi mõnevõrra kartlik suhtumine. Mõlemal juhul võis Kotzebue imetleda nende häid käsitöö-oskusi, mida ta hindas veesõidu- ja sõjavahendite järgi. Mõlemal juhul võis kirjeldustes kohata viiteid nende tugevusele, ilule või koledusele, kuigi negatiivsemalt kirjeldatud põliselanike puhul kasutas Kotzebue värvikamalt omadussõnu, mis just koledust esile tõstavad.

Kotzebue juurdles põhjuste üle, miks Samoas niivõrd lähestikku elavate gruppide iseloomuomadused suurel määral erinesid. Põhjuseks ei saanud tema hinnangul olla erinev keskkond, sest kõiki Samoa saari kirjeldas Kotzebue väga viljakana,²¹³ mis pani madruseid

²⁰⁷ Kotzebue, p. 120.

²⁰⁸ Kotzebue, pp. 120–123.

²⁰⁹ Kotzebue, p. 122; 'Züge von Wildheit und Grausamkeit' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 148.

²¹⁰ Kotzebue, pp. 121–122.

²¹¹ Kotzebue, p. 121; 'fast auf europäische Weise', 'ein Vornehmer' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 146.

²¹² Kotzebue, p. 119; 'Die Maouaner sind vielleicht das roheste und wildeste Volk, das man in der Südsee antreffen kann.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 144.

²¹³ Kotzebue, p. 119.

kinnitama, nad "pole veel ealeski näinud niisugust õnnistatud maad."²¹⁴ "Navigaatorisaared [Samoa saared] on kõige ilusamad Lõunamerel ja seega kogu maailmas," arvas Kotzebue; Tutuila saargi nägi vastupidiselt oma elanike vägivaldsusele ja salakavalusele välja üsna sõbralik.²¹⁵ Ta arvas, et hoolimata erinevast käitumisest võivad nad kuuluda ühte suguharusse²¹⁶ ja välistas rassilised põhjused: "Nende [Olajava lähedal kohatud kalameeste] tagasihoidlik käitumine oli nii silmnähtavas vastuolus maounalaste [tutuilalaste] pealetükkivusega, et kaldusime neid teiseks rassiks pidama, kuid nad ei erine nendest mitte millegi muuga kui vaid veelgi hoolikama soenguga."²¹⁷ Kuigi Kotzebue jaoks jäi tutuulalaste ja teiste kohatud Samoa saarte elanike erinevus mõistatuseks, on tema arutelus näha kahte olulist põhjust, mis võisid "metslaste," aga ka teiste rahvaste iseloomu mõjutada: rass ja kliima. Lisaks sellele võisid „metslaste“ kombekust mõjutada ka teised tegurid – näiteks naiste iseloom või valitsemisviis.

2.3. CHAMISSO JA KOTZEBUE METSLUSEKÄSITLUSE VÕRDLU

Chamisso ja Kotzebue arusaamad "metslusest" on üksteisest üsna erinevad. Chamisso puhul oli metslane väga kindlatele omadustele vastav, ta andis sellele mõistele üsna kitsa tähenduse. Kotzebue puhul oli metslus omistatav palju laiematele omadustele, kuigi ka tema mõistekasutus oli reflekteeritud. Teiseks oluliseks erinevuseks on nende arusaam metslaste negatiivsetest iseloomujoontest. Kotzebue arutles erinevate põhjuste üle, mis võisid "metslaste" olemust ühes või teises suunas mõjutada. Chamisso tõi aga negatiivsete joonte väljakujunemise puhul eelmainitud metsluse definitsiooni juures välja vaid ühe mõjuri — tsiviliseerumise: "Kus Lõunamere saarte elanikele kõlbluse rikutust süüks saab panna, tundub see mulle mitte metslusest, vaid pigem ületsiviliseeritusest näitavat."²¹⁸ See arusaam on sarnane Rousseau käsitlele teaduse ja kunstide mõjust kõlblusele ja voorustele – esimeste täiustumine on viinud teiste mandumise suunas:

"Aga siin on tagajärg olemas: reaalne kõlvatus; ja meie hinged on laostunud sedamööda, kuidas meie teadused ja kunstid on liikunud täiuslikkuse poole. /-

²¹⁴ Kotzebue, p. 127; 'ein so gesegnetes Land noch nie gesehen zu haben.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 155.

²¹⁵ Kotzebue, p. 119.

²¹⁶ Kotzebue, p. 126.

²¹⁷ Kotzebue, p. 124; 'Ihr bescheidenes Betragen stand mit der verwegenen Zudringlichkeit der Maouaner in so auffallenden Gegensatz, daß wir geneigt waren, sie für eine andere Race zu halten, aber sie unterschieden sich im Uebrigen durch nicht von jenen, als höchstens durch die noch sorgfältigere Frisur.' Otto von Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 150.

²¹⁸ „Wo den Südsee-Insulanern Verderbtheit der Sitten Schuld gegeben werden kann, scheint mir solche nicht von der Wildheit, sondern vielmehr von der Uebergesittung zu zeugen.“ Chamisso, *Tagebuch*, p. 119.

--/ Oleme näinud voorust põgenemas sedamööda, kuidas nende valgus meie silmapiirile tõuseb, ja sama nähtust on täheldatud kõikidel aegadel ja kõikides paikades."²¹⁹

Chamisso arvamus Vaikse ookeani lõunaosa saarte elanikest erineb Kotzebue arusaamast, kes hoiatas unistava suhtumise eest, millele tuleks eelistada ettevaatust: "Paljude Lõunamere saartel on elanikud veel inimsööjad, ning suuremalt osalt ka veel säärase salakavala ja õela iseloomuga, et nende hulka minekut võib sõandada vaid suure ettevaatusega. Nende sõbralikkus tuleneb hirmust, mis peagi kaob, kui nad arvavad, et nad on tugevamad ja ei tarvitse kättemaksu karta."²²⁰

2.3.1. INIMLOOMUS JA LEEBED PÄIKESEPILGUD

Kuigi Chamisso arvates oli inimene olemuslikult hea, leidis ka tema, et kliima ja elukeskkond mõjutasid inimeste käitumist. Chamisso jaoks eksisteeris selge eristus Vaikse ookeani lõuna- ja põhjaosas elavate rahvaste vahel. Ei ole kahtlustki, kumb grupp oli Chamissole sümpaatsem — selleks olid polüneeslased, keda ta kirjeldas rõõmsate ja puhaste paradiisisaartel elavate lotofaagidena; sellele vastandusid põhjas elavad räpased, kurvameelsed ja elus püsimiseks pidevalt loodusega võitlevad ihtüofaagid.²²¹ Nii Chamisso kui Kotzebue jaoks olid Polüneesias nähtud vaatamängud nauditavamad ja rõõmustavad, tantsud loomulikud ja sujuvad ning laulud kaunid ja harmoonilised.²²² Sellega on teravas kontrastis Kotzebue kirjeldus tšuktšide tantsust: "Nüüd algas ball soolotantsuga, mida kandis ette üks vana, räpane, hirmuäratavalt inetu naine, kes tegi kogu kehaga kõige kummalisemaid, kindlasti väga kurnavaid liigutusi."²²³ "Täielisemalt ja hõlpsamalt elab inimene lauspäikese all,"²²⁴ arvas Chamisso ning äravahetamiseni sarnast mõtet väljendas ka Kotzebue kirjutades: "Inimene vajab leebemaid päikesepilgusid oma loomuse arenguks."²²⁵

²¹⁹ Rousseau, 'Arutlus teemal: kas teaduste ja kunstide taassünd on aidanud kaasa kommetside puhastamisele. I osa', p. 61.

²²⁰ Kotzebue, p. 121; 'Auf vielen Inseln der Südsee sind die Einwohner noch Cannibalen, auf den mehresten wenigstens von einem so hinterlistigen und heimtücklichen Charakter, daß man sich nicht ohne große Vorsicht unter sie wagen darf. Ihre Freundlichkeit entspringt aus Furcht, die bald verschwindet, wenn sie die Stärkeren und keiner Rache ausgesetzt zu seyn glauben.'" Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 147.

²²¹ Chamisso, *Tagebuch*, pp. 144, 163.

²²² Vt nt: Chamisso, III, p. 152; Chamisso, *Tagebuch*, p. 228; Kotzebue, pp. 149–150, 233.

²²³ 'Jetzt begann der Ball mit einem Solotanz; ein altes, schmutziges, furchtbar häßliches Weib trat hervor, machte die sonderbarsten, und gewiß sehr ermüdende Bewegungen mit dem ganzen Körper.' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, I, p. 160.

²²⁴ 'Voller und schneller lebt der Mensch unter einer scheitelrechten Sonne' Chamisso, *Tagebuch*, p. 178.

²²⁵ Kotzebue, p. 35; 'Doch auch er bedarf der mildern Sonnenblicke zur Entwicklung seiner Natur.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 37.

Valgustusajastul arvati, et kliima mõjutas väga olulisel määral inimeste iseloomu. Kliimal ja keskkonnal, näiteks päikesepaiste hulgal ja mulla viljakusel oli tihe seos inimeste igapäevase tegevusega, mis omakorda mõjutas nende iseloomu. Sellest tulenevalt nähti külmas ja ebasoodsas kliimas elavad inimesi tihti vastandlikena soojas ja soodsas keskkonnas elavatele. Üks olulisemaid mõtlejaid, kes käsitles laiaulatuslikult kliima mõju inimestele oli Montesquieu, kes muuhulgas kirjutas seosest kliima ning meelelahutusviiside vahel:

"Kuna kuumas kliimas kasvab rohkelt hõrgutavaid vilju, leiab barbar eluks vajaliku kiiresti ja seetõttu kulutab ta rohkem aga meelelahutusele. Külmemate maade indiaanlastel ei ole selliseid lõbustusi, sest neil on kohustus pidevalt kalastada ja küttida, seetõttu jääb neil vähem aega muusikale, tantsule ja pidustustele."²²⁶

Eluks halvemini sobivatesse kõledatesse põhjapiirkondadesse jõudsid inimesed rännates, Kotzebue meelest võis üheks põhjuseks nii kaugele põhja jõudmiseks olla paremast paigast väljatõrjumine,²²⁷ Chamisso kinnitas, et ka põhjarahvastel on olemas teadmine "kaotatud paradisiist" (*verlorene Paradiese*).²²⁸ Mõlemal juhul on selle tõdemuse aluseks arusaam, et inimene algupäraselt pärit paigast, mille kliima oli toetav ja maa viljakas. Chamisso ja Kotzebue kaasajal oli debatt inimeste rände ja päritolu üle pinev. Arutelu keskmes oli ka küsimus sellest, kust on pärit polüneeslased — kas nad on rännanud saartele Euraasia või Ameerika mandrilt või ongi nad algupäraselt neil saartelt pärit — mille lahendamist pidas Chamisso väga tähtsaks nii saarteelanike endi kui üldisemalt inimajaloo mõistmiseks.²²⁹ Inimeste rände ja päritolu küsimustes võis eristada kahe suuna esindajaid: monogeniste, kelle arvates põlvnevad kõik inimesed samadest esivanematest ning on liikunud oma algelupaigast erinevatesse piirkondadesse, ja polügeniste, kes uskusid, et erinevad inimrassid on pärit erinevatest esivanematest. 18. sajandi lõpus ja 19. sajandi alguses oli enam levinud monogenismi pooldamine, kuigi leidis ka polügeniste — näiteks Georg Forster, kes purjetas James Cookiga ümber maailma ning kelle reisikiri oli Kotzebuele ja Chamissole kindlasti üheks eeskujuks. Kuid erinevalt Forsterist pooldasid Chamisso ja Kotzebue oma reisikogemuse põhjal monogenismi. Selle tõestuseks on nende kirjeldused rändest ja keelest. Kotzebue imestas selle üle, kui erinevatesse piirkondadesse on inimesed *juba* jõudnud: "Ja millisesse maanurka ka jõuda, ikka leitakse sealt juba eest inimesi! Kõrgel põhjas jäämägede

²²⁶ Charles Louis de Secondat Baron de Montesquieu, *The Complete Works of M. de Montesquieu*, 4 vols. (London: T. Evans, 1777), II, p. 179.

²²⁷ Kotzebue, p. 35.

²²⁸ Chamisso, *Tagebuch*, p. 177.

²²⁹ Chamisso, *Tagebuch*, p. 227.

vahel, ekvaatori põletava päikese all ja isegi keset ookeani, loomade loodud korallsaartel, võib neid kohata."²³⁰ Erinevate piirkondade puhul mainisid Kotzebue ja Chamisso tihti seda, kuidas ja millal on inimesed sellele alale elama tulnud.²³¹ Monogenistlike vaadetega on seotud ka mõlema autori tähelepanekud keelte sarnasuse kohta. Kotzebue võrdles heebrea ja tahiiti keeli ning arvas, et nii grammatikas kui leksikas on nende keelte sarnasus kergesti tõestatav.²³² Chamisso kirjutas, et kui meil oleks piisavalt teadmisi kõigist maailma keeltest, siis oleks selge, et need kõik on seotud ühe algega.²³³

Chamisso ja Kotzebue andsid reisikirjeldustes ülevaate kohatud rahvaste füüsilistest omadustest – kehaehitusest ja tugevusest, näost, juuste- ja nahavärvist jms. Kuid Chamisso kirjutistes avaldub arusaam füüsilise ja vaimu sidumise ebapraktilisusest. "Ma osundan siin, sellele, " kirjutas Chamisso 20 aastat pärast reisi algust, "et ma leidsin Rjuriku pardalt eest doktor Spurzheimi vähepraktilise mõtteviisi, mis soovitas metslaste juuksed maha pügada ja nende kolbast kipsvormi võtta."²³⁴ Johann Kaspar Spurzheim oli üks kranioloogia ehk koljude uurimisele keskenduva antropoloogia haru rajajaid. 19. sajandi esimesel poolel mõjuka, tänaseks vaidlustatud kranioloogia järgi oli inimese iseloom määratav tema kolju ehitusega. Arvestades Chamisso "Päevaraamatu" üldist kriitilisust Kotzebue suunas, näiteks tema iroonilist märkust Kotzebue liialt laia metslusekäsitle vastu, võiks pidada seda järjekordseks vihjeks Kotzebuele, kuid sarnaselt Chamissole näib Kotzebue bioloogilise determineerituse asemel uskuvat keskkonna mõju olulisust. Kehalised võimed olid tema jaoks seotud elukeskkonna ja elatusviisiga; rass sellega, kui palju viibitakse päikese käes. „Kui nad [tahiitilased] vähem õhu ja põletava päikese käes oleksid, siis oleksid nad niisama valged nagu meiegi,"²³⁵ arvas Kotzebue ning lisas tahiitlaste arengupotentsiaali kohta, et soodsate tingimuste korral võiks juhtuda, et "Euroopa oleks lühikese aja järel Tahaitit imetlenud ning võib-olla ka kadestanud."²³⁶ Chamisso kommentaar oli suunatud hoopis kunstnik Louis Chorise vastu, kes kutsus albumis "Maaliline merereis ümber maailma"

²³⁰ "Und in welchen Winkel der Erde könnte man dringen, wo man nicht auch schon Menschen fände! Im tiefften Norden zwischen Eisbergen, unter der brennenden Sonne des Äquators, und selbst mitten im Ocean, auf Inseln die durch Thiere entstanden sind, trifft man sie an." Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 51.

²³¹ Vt nt: Kotzebue, pp. 35–36, 155; Chamisso, III, pp. 46–47, 50–51, 155, 187.

²³² Kotzebue, p. 103.

²³³ Chamisso, III, p. 51.

²³⁴ „Ich will hier gelegentlich anführen, daß ich an Bord des Rurick's eine Denkschrift des Doktors Spurzheim vorfand, der, weniger praktisch, zur Beförderung der Cranologie empfahl, den Wilden das Haupthaar zu scheeren und ihre Schädel in Gips abzuformen." Chamisso, *Tagebuch*, p. 14.

²³⁵ Kotzebue, p. 62; 'Wenn sie sich weniger der Luft und der brennenden Sonne aussetzen, so würden sie so weiß seyn, als wir.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 72.

²³⁶ Kotzebue, p. 81; 'Europa würde in kurzer Zeit Tahaiti bewundert und vielleicht beneidet haben.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 96.

ilmunud kolpade illustratsioonid kommenteerima kranioloogia rajaja ja Spurzheimi mõttekaaslase Franz Joseph Galli.²³⁷

2.3.2. RATAK: PARADIISISAARTE AVASTAMINE

Kuigi Chamisso ja Kotzebue definitsioonid metslusest näivad väga erinevad, võivad nende arvamused kohatud rahvastest olla mitmetes aspektides sarnasemad kui pelgalt sõna „metslane“ kasutamine näitab. Mitmed uurijad on pidanud Chamissot mõjutatuks „õilsa metslase“ ideest, seejuures on toodud näiteks ka nende rahvaste või persoonide kirjeldusi, kelle iseloomustamiseks Chamisso sõna „metslane“ ei kasutanud.²³⁸ Analüüsimeks seda, kas tulenevalt Chamisso väidetavast mõjutatusest „õilsa metsluse“ ideest võivad Chamisso ja Kotzebue metslasekäsitlused olla sarnasemad, kui sõnakasutusest ilmneb, võrdlen nende kirjeldusi Marshalli saarte alla kuuluva Rataki saarteahelikust. Rataki „avastamine“ oli Rjuriku meeskonnale emotsionaalselt üks olulisemad ja meeldejäävamaid sündmusi reisi vältel. Nii Chamisso kui Kotzebue olid kindlad, et nad olid esimesed eurooplased, kes Ratakile jõudnud ning selle elanikega suhelnud.²³⁹ See on osaliselt õige – seda saab pidada esimeseks oluliseks kontaktiks Rataki elanike ja eurooplaste vahel.²⁴⁰

Mitmetes aspektides on Chamisso ja Kotzebue kirjeldus Ratakist äravahetamiseni sarnane. Füüsiliselt olid saarte elanikud kenad, graatsilised, tugevad ja terved.²⁴¹ Mõlemad rõhutasid, et nad elasid hea elukvaliteediga kõrge eani, nautides mõnusat ja lihtsat elu.²⁴² Chamisso

²³⁷ Choris, *Voyage pittoresque autour du monde*, pp. 16–17.

²³⁸ Aleuutide kohta: Sweetland Smith Barbara, ‘Chamissos Blick auf die Region rund um die Beringsee und die Rezeption der “Reise um die Welt” in Alaska’, *Mit den Augen des Fremden: Adelbert von Chamisso - Dichter, Naturwissenschaftler, Weltreisender*, toim. Klaus Bzdziach (Berlin: Gesellschaft für interregionalen Kulturaustausch: Kreuzberg-Museum, 2004), pp. 172–82 (p. 178); Hawaii kohta: Niklaus Rudolf Schweizer, *Hawai'i and the German Speaking Peoples = Hawai'i a Me Kapo'e O Nā 'Āina Kelemānia*, pp. 76–78; Karoliini saarte elaniku, Chamisso sõbra Kadu kohta: Oksiloff, ‘The Eye of the Ethnographer’, p. 116; Rataki saarteaheliku kohta: George Steinmetz, *The Devil's Handwriting: Precoloniality and the German Colonial State in Qingdao, Samoa, and Southwest Africa* (University of Chicago Press, 2007), pp. 278–279; üldisemalt: Simone Moog, ‘Wie Chamisso die Welt sah. Motive und Einstellungen in Adelbert von Chamissos Weltreisebericht’, *Mit Den Augen Des Fremden: Adelbert von Chamisso - Dichter, Naturwissenschaftler, Weltreisender*, toim. Klaus Bzdziach (Berlin: Gesellschaft für interregionalen Kulturaustausch: Kreuzberg-Museum, 2004), pp. 74–90 (p. 76); Mornin, ‘Part 2’, pp. 87–88; Dirk H. R. Spennemann, ‘Chamissos Blick auf die Südsee und die Rezeption der “Reise um die Welt” im Südpazifischen Raum’, *Mit Den Augen Des Fremden: Adelbert von Chamisso - Dichter, Naturwissenschaftler, Weltreisender*, toim. Klaus Bzdziach (Berlin: Gesellschaft für interregionalen Kulturaustausch: Kreuzberg-Museum, 2004), pp. 142–62 (p. 160); Weinstein, p. 380.

²³⁹ Chamisso, III, p. 119; Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, pp. 157–158.

²⁴⁰ Richard V. Williamson, Donna K. Stone, *Anthropological Survey of Namu Atoll* (Majuro Atoll: Republic of the Marshall Islands Historic Preservation Office, 2001), pp. 5–6 <<http://www.rmihpo.com/wp-content/uploads/Anthropological-Survey-of-Namu-Atoll.pdf>> [vaadatud 19.01.2015]; Julianne Marie Walsh, ‘Imagining the Marshalls: Chiefs, Tradition, and the State on the Fringes of United States Empire’ (University of Hawaii, 2003), p. 129 <<http://scholarspace.manoa.hawaii.edu/handle/10125/1247>> [vaadatud 19.01.2015].

²⁴¹ Chamisso, III, p. 114; Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 58; Kotzebue, p. 134.

²⁴² Chamisso, III, p. 114; Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 61; Kotzebue, p. 148.

kirjelduse kohaselt oli nende ainsateks tegevusteks toidu hankimine, laevasõit ja laulmine.²⁴³ Kirjeldustes kordasid Chamisso ja Kotzebue läbivalt, et nad olid iseloomult erakordselt heatahtlikud ja külalislahked, mitte kunagi pealetükkivad ega ebameeldivad.

Kuid loomulikult leidub nende kirjelduste vahel ka erisusi. Dirk H. R. Spennemann näeb Chamissot romantikuna, Kotzebued pragmaatikuna, kelle kirjeldused on vähem idealiseeritud ning seega usaldusväärsemad. Kotzebue pragmaatilisuse põhjuseks võib pidada tema ülesannet vastutada ekspeditsiooni juhina kõigi turvalisuse eest.²⁴⁴ Spennemann toob välja mitmeid ebakõlasid Chamisso reisikirjelduse ja reaalsuse vahel pöörates enam tähelepanu kolmele aspektile – rahule, võrdsusele ja aususele, mida Chamisso arvas end saarel nägevat.²⁴⁵ Chamisso kirjeldas Rataki kui rahumeelset paika, kuid andis hiljem ülevaate võimuvõitluse tõttu tekkinud konfliktidest; ta toonitas ühiskonnas valitsevat võrdsust, aga nentis teisalt eristusi ülemklassi ja tavainimeste vahel ning viimaks iseloomustas ta ratakilasi ausatena hoolimata asetleidnud vargusest. Kaks Spennemanni esitatud vastuolu on seotud Rataki kirjelduse alguses Chamisso poolt kirjutatuga:

„Me kohtasime *igal pool pilti rahust* areneva rahva juures, me nägime uusi istandusi, edenevat kultuuri, paljusid suureks kasvanud lapsi väikese inimestearvu juures, isade hella hoolitsust oma järeltulijate eest; veetlevaid, kergeid kombeid, *võrdsust pealike ja tavainimeste vahelisel suhtlemisel, mitte mingisugust alandumist tugevamate ees, suure vaesuse ja vähese eneseusalduse juures*, mitte mingisuguseid pahesid, mis moonutavad Ida-Polüneesia hõimusi.“²⁴⁶

Oluline on, et vastuolu tekib mitte Chamisso kirjutisi teiste allikatega võrreldes, vaid Chamisso enda kirjelduse sees. Eelnevatest reisikirjadest kogutud teadmiste varal oli Chamisso eurooplastega väheses (tema teada olematus) kontaktis olnud rahvaga kohtumisel valmis nägema inimesi, kes on ausad ning elavad rahus ja võrdsuses. Seetõttu väljendus see idealiseeritud pilt ka kõige tugevamalt alguses. Kuid kujutis ideaalmaailmast oli nii mõjuvõimas, et Chamisso pidas oluliseks neid omadusi nimetada mitte esimese kohtumise

²⁴³ Chamisso, III, p. 115.

²⁴⁴ Spennemann, pp. 145, 158–159.

²⁴⁵ Spennemann, pp. 154–156.

²⁴⁶ „Uns trat überall das Bild des Friedens bei einem werdenden Volke entgegen, wir sahen neue Pflanzungen, fortschreitende Cultur, viele aufwachsende Kinder bei einer geringen Menschenzahl, zärtliche Sorgfalt der Väter für ihre Erzeugten, anmuthige leichte Sitten, Gleichheit im Umgang zwischen Häuptlingen und Mannen, keine Erniedrung vor Mächtigen und bei größerer Armuth und minderem Selbstvertrauen, keine der Laster durchblicken, die die Völkerschaften des östlicheren Polynesiens enstellen.“ Chamisso, III, p. 116. Siinkirjutaja rõhutused.

järel kirja pandud märkmelehtedel või laeval kirjutatud päeviku sissekandes, vaid ka hiljem Berliini jõudes koostatud ülevaates. Tema vaimustust ei kustutanud ka olukorrad, mis näitasid pigem teistsuguseid omadusi.

Sarnase näite vaimustusest pakub ka usalduse küsimus. 1821. aastal kirjeldasid mõlemad autorid enda ja saarteelanike vahelist erakordselt usalduslikku vahekorda. Chamisso kiitis ratakilasi, et nad ei kuritarvitanud saabunud võõraste usaldust.²⁴⁷ Kotzebue kirjeldas enda isiklikku kogemust täielikust usaldusest ratakilaste vastu ühe aheliku saarega tutvudes: „Ma olin relvastamata, sest nende heatujuliste looduslaste hulgas, kes minu rõõmuks mängides ja tantsides mu kõrval liikusid, tundsin end täiesti kindlalt.“²⁴⁸ Oma järgmise külaskäigu järel kirjutatud reisikirjas on Kotzebue endiselt väga positiivselt ratakilaste suhtes meelestatud, kuid ühes üldisemas mõtiskluses kirjutab ta teise meeleoluga, hoiatavalt ning vastupidiselt enda esimesele kogemusele Ratakil: „Isegi Radacki elanikele, kes kuuluvad kõige heatahtlikumate Lõunamere elanike hulka, ei soovitaks ma piiramatut usaldust osutada.“²⁴⁹ Erinevalt Kotzebuest jäi Chamisso ratakilaste suhtes täielikku usaldust kinnitama ka oma hiljem kirjutatud „Päevaraamatus:“ „Ratakilaste nõrkus võttis ära meie usaldamatuse nende vastu, neile omane õrnus ja lahkus lubas neil olla usalduslik ülekaaluka võõra suhtes, meist said täielikud sõbrad.“²⁵⁰ Kuigi Kotzebue ja Chamisso reisikirjelduse põhjal võiks järeldada, et vähemalt esimese reisi ajal oli nende ja saarteelanike vahel "täielik usaldus", siis võis samas Chamisso kirjeldusest välja lugeda ka vastupidist. Rjuriku meeskond oli Ratakil 1817. aasta esimestel kuudel ning uuesti pärast Alaska ja Hawaii külastamist sama aasta oktoobri lõpus ja novembri alguses. Chamisso mainis napilt, et tänu Kadule, Karoliini saartelt pärit polüneeslastele, kes oli aastaid Ratakil elanud ja sõitis Rjurikuga kaheksa kuud kaasa,²⁵¹ oli eurooplaste ja ratakilaste vahel teisel kohtumisel varasemast suurem usaldus: "Ka seisid ratakilased meile sel korral palju lähemal. Kadu seltsimine nende ja meiega oli side, mis meid ühendas. /---/ Me olime nüüd üks pere."²⁵² Chamisso lühike, justkui kogemata või möödaminnes tehtud kommentaar ratakilaste distantsihoidmisest seab kahtluse alla nende

²⁴⁷ Chamisso, III, p. 116.

²⁴⁸ „Ich war unbewaffnet, denn unter diesen gutmüthigen Naturkindern, die, um mich zu erfreuen, spielend und tanzend vor mir herliefen, war ich ganz sicher.“ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 59.

²⁴⁹ Kotzebue, p. 121; 'Selbst den Bewohnern von Radack, welche doch durchaus zu den allergutmüthigsten Südsee-insulanern gehören, würde ich nicht rathen, ein ganz uneingeschränktes Vertrauen zu schenken.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 147.

²⁵⁰ „Die Schwäche der Radacker benahm uns das Mißtrauen gegen sie, ihre eigene Milde und Güte ließ sie Zutrauen zu den übermächtigen Fremden fassen, wir wurden Freunde rückhaltslos.“ Chamisso, *Tagebuch*, p. 235.

²⁵¹ Kotzebue ja Chamisso arvasi Kadust on pikemalt käsitletud III peatükis.

²⁵² 'Auch die Radacker standen uns dieses Mal um Vieles näher. Kadus Genossenschaft mit ihnen und mit uns war das Band, das uns vereinigte. /---/ Wir waren jetzt nur eine Familie.' Chamisso, *Tagebuch*, pp. 360–361.

esimesel Ratakil viibimisel valitsenud ülima usalduslikkuse meeleolu. Teise kohtumise "perekondlik" suhtlemine kestis vaid kolm päeva — pärast seda lahkus Rjurik saarteahelikust, et jõuda edasi järgmistesse paikadesse.²⁵³

Ratakil kujutatud ideaalmaailma varjutas lisaks sõdadele veel komme, et igal emal tohtis olla kuni kolm last, kõik järgnevad tuli ohverdada. Kotzebue kirjutas, et see on „julm ja nõrdimust tekitav“ (*grausam, empörend*),²⁵⁴ Chamisso kasutas sõna „metsikus“ (*Gräuel*).²⁵⁵ Toidupuudusest tingitud kombe vastu astusid Kotzebue ja Chamisso 19. sajandi algul veel üsna levinud käitumisega – nad jätsid saartele maha erinevaid koduloomi ja taimi, millest lootsid saareelanike elujärje paranemist. Alguses olid ratakilased loomade ees hirmul – Kotzebue kirjeldas anekdootlikult nende kartust kitsede, koerte ja sigade ees.²⁵⁶ 1824. aastal tagasi tulles märkas Kotzebue, et ühele saarele Wotjele (reisikirjas Otdia) mahajäetud loomadest olid alles vaid kassid, kes olid vahepeal metsistunud.²⁵⁷ Taipamata saarte ökosüsteemidele võõrliikide sisse toomisest tekkivat kahju, tõdes Chamisso, et teisele saarele istutatud arbuusid ei toonud saarele loodetud lisatoitu: „Tõepoolest, on lihtsam halba kui head teha!“²⁵⁸ Nagu juba katsetest saareelanike elujärge uute taime- ja loomaliikidega parandada ilmnes, oli mõlema suhtumine Rataki elanikesse väga patriarhaalne. See väljendus hästi ka selles, kuidas nad ratakilasi oma reisikirjades nimetasid – väga tihe oli sõnapaar „meie sõbrad“ (*unsere Freunde*), millele mõlemad lisasid vahel sõna „lapselik“ (*kindergleich, kindlich*); ratakilaste nimetamine lasteks (*Kinder*) või looduslasteks (*Naturkinder*).²⁵⁹ Kuid nimetamisega seoses on ka erinevus: Kotzebue kasutas nende kohta sõna "metslased" (*Wilden*), millest Chamisso teadlikult hoidus, sest tema jaoks polnud tegu metslastega, sest nad kasvasid taimi ning neil oli omand.²⁶⁰ Samas arvas ka Kotzebue, et ratakilased pole „mitte päris toores seisundis, milles on ülejäänud metslased.“²⁶¹

Chamisso ja Kotzebue vaadetes Rataki saarteahelikule ja selle elanikele esines olulisel määral idealiseerimist. Sarnaseid omadusi – näiteks sõbralikkust, ausust, rõõmsameelsust, ilu ja head tervist, elamist idüllilises ja paradiislikus maailmas – olid polüneeslaste, eelkõige tahiitlaste juures kirjeldanud mitmed eelnevate reisikirjade autorid nagu Samuel Wallis, Louis Antoine

²⁵³ Chamisso, *Tagebuch*, p. 361.

²⁵⁴ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 94.

²⁵⁵ Chamisso, III, p. 119.

²⁵⁶ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 63.

²⁵⁷ Kotzebue, p. 140.

²⁵⁸ 'Wahrlich es ist leichter, Böses zu thun, als Gutes!' Chamisso, *Tagebuch*, p. 286.

²⁵⁹ Chamisso, III, p. 120; Kotzebue, p. 135; Chamisso, *Tagebuch*, p. 363.

²⁶⁰ Chamisso, III, pp. 115–116.

²⁶¹ 'nicht ganz in den rohen Zustande der übrigen Wilden' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 59.

de Bougainville ja Georg Forster.²⁶² Chamisso ja Kotzebue kirjutistes on näha soovi kogeda midagi sarnast nagu nende eeskujud 18. sajandil Vaikse ookeani saari külastades. Kuid kumbki autoritest ei jäänud vaid mitmetes eelnevates reisikirjades keskele kohale tõstetud idealiseerivaid omadusi kirjeldama. Kotzebuele oli idealiseerimise kõrval omane pragmaatilisus, mis ulatus kriitikani. Kuigi Chamisso idealiseeris Ratakil kogetut niivõrd, et isegi teatavad ebakõlad ei rikkunud väga palju tema üldmuljet, oli tema kirjeldus Rataki naistest eristuv valdavast osast senistest ülevaadetest sama piirkonna naiste kohta. Kui eelnevates reisikirjades oli naisi kirjeldatud rõhutatult seksuaalsete ja ennast pakkuvatena,²⁶³ siis Chamisso kirjeldas naisi tagasihoidlike ja arglikena.²⁶⁴ George Steinmetzi arvates oli Chamisso kirjelduse taga soov muuta traditsioonilist Polüneesia soorollide kujutamist.²⁶⁵ Teiseks oli see tähelepanek suurepäraseks eluliseks näiteks Chamisso ideele, et polüneeslased olid oma loomulikus, rikkumata olekus kõlbelised. Võrreldes varasemate reisikirjadega ei tähenda see erinevus naiste kujutamises aga automaatselt idealiseerituse otsest vähenemist.

Chamisso ja Kotzebue metslusekäsitlus näib esmapilgul väga erinev: Chamisso kasutas sõna "metslus" harva ja ironiseeris kõigi üle, kes seda mõistet laiemalt kasutasid ja kelle mõistekasutus oli tema hinnangul läbimõttlemata ja seetõttu laiduväärt. Chamisso jaoks oli metslus defineeritav elustiili järgi ja selle mõiste kasutamine ei kätkenud endas tema jaoks moraalset hukkamõistu. Kotzebue kasutas sõna "metslane" palju enam ning arvestades mõiste tihedamat kasutamist, oli ka selle sisu tema jaoks laiem. Kuid Kotzebue ja Chamisso metslusekäsitlus on sarnasem, kui võiks välja lugeda Chamisso protestist ja irooniast, mis oli suunatud ka Kotzebue vastu. Sarnaselt Chamissole ei tähenda ka Kotzebue jaoks kellegi metslaseks nimetamine automaatselt moraalset hukkamõistu, metslane võis tema kirjelduses olla nii positiivne kui negatiivne.

Pelgalt sõnakasutusest laiemalt vaadates ilmnevad Chamisso ja Kotzebue kirjelduses veelgi suuremad sarnasused. Chamisso ei kasuta küll Rataki saarteaheliku elanike nimetamisel sõna "metslane", kuid peab neid looduslasteks ja lapselikkudeks, mis annab tunnistust sellest, et ta luges neid madalamal tsivilisatsioonitasemel olevaks rahvaks. Kotzebue ja Chamisso kirjeldused ratakilastest on äärmiselt sarnased ja nende kirjelduste puhul on ilmne soov varasematele reisikirjanikele sarnaselt kohata Lõunamere saartel "Euroopast puutumata" paradiisisaarel elavat heatahtlikku, lahket, austa ja võrdses sõbralikkuses elavat rahvast.

²⁶² Steinmetz, *The Devil's Handwriting*, pp. 243–278.

²⁶³ Steinmetz, *The Devil's Handwriting*, pp. 247–256; Martin.

²⁶⁴ Chamisso, III, p. 116.

²⁶⁵ Steinmetz, *The Devil's Handwriting*, pp. 279–280.

Nende käsitus on niivõrd idealiseeriv, iseäranis Chamisso puhul, et see takistas nägemast kirjelduses esinevaid ebakõlasid või sundis hiljem oma arvamust muutma nagu on näha Kotzebue kahes reisikirjas tema ja ratakilaste vahelise usalduse kirjeldamise võrdlemisel.

3. TEEL TSIVILISATSIOONI

Mõistet "tsivilisatsioon" (*Zivilisation*), selle ligilähedasi sünonüüme ja sarnase tähendusega mõisteid (*Bildung, Kultur, Gesittung*) seostasid Kotzebue ja Chamisso mitmete erinevate omadustega. Nimetatud mõisted esinesid ka koos sõnadega "Stufe," "Grad" või "Schritt," mille kasutamine annab tunnistust erinevate tsivilisatsioonitasemete või -tasemete tajumisest. Otto von Kotzebue kasutas tihti tsivilisatsioonitasemetega seotud kategoriseeringuid nii üksikisikute kui ühiskondade kirjeldamiseks ja liigitamiseks. Tsivilisatsioonitasemete hindamisel oli Kotzebue üsna sarnase stiiliga kui "metslaste" sildistamisel: tema mõistekasutus oli läbimõeldud, vahel ka teiste arvamusi korrigeeriv või kritiseeriv, kuid samas oli tema tsivilisatsiooni ja tsivilisatsioonitasemete määratlus üsna lai ja veidi süsteemitult spontaanne.

Esmapilgul võib näida, et Chamisso mõistekasutus oli läbimõeldud, kitsam ja süstemaatilisem. 1836. aastal ilmunud tekstis kritiseeris Chamisso katseid mõõta Lõunamere saarte elanike tsivilisatsioonitaset Euroopast lähtuvate mõõdikute alusel:

"Erinevad leiutised, raha, kiri jne, mis sobivad mõõtma erinevaid tsivilisatsiooniasemeid; millel meie kontinendi rahvad asuvad, lakkavad nii teistsugustel tingimustel mõõdupuud andmast neile saareliselt laiali pillutatud inimperikondadele, kes selle õndsas taeva all ilma eilse ja tänaseta üksnes hetkenaudingutele elavad." ²⁶⁶

Hoolimata sellest seisukohavõtust on Chamisso ise esimeses reisist kirjutatud teoses Mariaani saarte kirjelduses just raha näiteks toonud:

„Me avastasime nende esemete hulgast midagi, mis näis andvat tunnistust kõrgest tsivilisatsiooniasemest, mis nad kõigist teistest Vaikse ookeani saartelanikest esile tõstis. Me räägime müntide leiutamisest." ²⁶⁷

Chamisso kritiseeris teravalt Euroopast lähtuvat tasemete moodustamist, kuid samas rühmitas ta nii oma esimeses kui teises reisikirjas rahvaid erinevatele tasemetele. Siin ilmneb hästi reisikirjanduse spetsiifika: nende tekstide eesmärk oli kirjeldada reisidel kogetut, vahendada

²⁶⁶ 'Die verschiedenen Erfindungen, die Münze, die Schrift u. s. w., welche die verschiedenen Stufen der Gesittung abzumessen geeignet sind, auf denen Völker unseres Continentes sich befinden, hören unter so veränderten Bedingungen auf, einen Maßstab abzugeben für diese insularisch abgesonderten Menschenfamilien, die unter diesem wonnigen Himmel ohne Gestern und Morgen dem Momente leben und dem Genusse.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 119.

²⁶⁷ 'Wir haben unter ihren Antiquitäten etwas entdeckt, dass einen unermesslichen Schritt in der Civilisation zu bezeichnen scheint, den sie allen Inselbewohnern des grossen Oceans vorausgethan hatten. Wir reden von der Erfindung der Münze.' Chamisso, III, p. 80.

oma muljeid lugejatele paeluvalt ja neile arusaadavates kategooriates. Isegi kui Chamisso oli kriitiline Euroopas levinud kategooriate suhtes, ei suutnud ta lõpuni hoiduda neist tuttavatest kirjeldustüüpidest, mis tegid teistsuguse kultuuri mõistmise ja kirjeldamise tema jaoks lihtsamaks. Selles Chamisso enda arvamuse ja kirjelduste vahelises vastuolus tuleb selgesti välja, et reisikirjad ei olnud filosoofilised arutlused, mille eesmärk oli luua süstemaatiline ülevaade inimkonna ajaloost või tsivilisatsiooni arengust, vaid spontaanselt ja kohati vastakalt erinevaid käsitlusi, arvamusi ja mõttesuundi reisikirjeldusega siduvad tekstid. Kotzebue ja Chamisso tsivilisatsioonikäsitluse ja nende hinnangul tsiviliseerumisprotsessi jooksul toimuvate muutuste käsitlemiseks analüüsin järgnevas peatükis seda, kuidas nad on kirjeldanud Euroopa tsivilisatsiooniga kokkupuutumise mõju indiviidile ja ühiskonnale.

3.1. TSIVILISATSIOON JA INDIVIID

3.1.1. KADU: ÕPIHIMULINE LOODUSLAPS

Kadu oli sündinud Woleia (Oleia) atollil, Karoliini saartel (täna osa Mikroneesia liiduriigist) ja triivitud Marshalli saartele merel tormi tõttu kursi kaotamise tõttu. Mõned aastad pärast õnnetust kohtus Kadu Rataki saarteahelikus Rjuriku meeskonnaga ja palus end laeva pardale võtta. Kotzebue kirjutas, et talle meeldis Kadu olemus juba enne seda, kui ta avaldas soovi laevale jääda ning seetõttu oli Kotzebue, üllatusest hoolimata, nõus Kadu soovile vastu tulema. Esialgu arvas Kotzebue, et Kadu püsib nende juures päeva ja taganeb siis oma soovist, ühtlasi hakkas Kotzebue kahtlustama, et ehk soovib Kadu ööd laeval veeta varastamisplaani tõttu.²⁶⁸ Tema arvamus ei pidanud paika — Kadu ei varastanud, oli oma otsuses kindel ja lahkus koos Rjuriku meeskonnaga Ratakilt 1817. aasta veebruaris. Reisi peaeesmärgi täitmiseks, Vaikse ja Atlandi ookeani vahelise ühendustee leidmiseks suunduti suveks Alaskale ning erinevalt esialgsest plaanist peatuti Ratakil uuesti kaheksa kuu möödudes.

Kadu otsuses Rjurikule asuda polnud midagi era- ega ainukordset. Teadaolevatel andmetel olid juba 1767. aastast alates seilanud Vaikse ookeani saarte elanikud vabatahtlikult euroameerika laevade pardal,²⁶⁹ ka Vene-Ameerika Kompaniiga olid seotud mitmed põliselanikud.²⁷⁰ Kadu otsus pani Kotzebue kõrval imestama ka ratakilasi.²⁷¹ Kui Kotzebue

²⁶⁸ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 84.

²⁶⁹ David A. Chappell, *Double Ghosts: Oceanian Voyagers on Euroamerican Ships* (M.E. Sharpe, 1997), p. xiii.

²⁷⁰ Vinkovetsky, p. 120.

²⁷¹ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, pp. 84, 91.

üllatus oli positiivne, siis ratakilastele tundus see halva otsusena. Ratakilased proovisid Kadut ümber veenda, isegi vägivallaga tema lahkumist takistada, kuid asjatult.²⁷²

Kadust sai Kotzebue, Chamisso ja teistele meeskonna liikmetele informatsiooni allikas polüneeslaste keele ja kultuuri ning piirkonna looduse ja geograafia osas. See oli ka üheks põhjuseks, miks Kotzebue lubas tal laevale jääda ja nendega kaasa reisida.²⁷³ Kuigi ka Kotzebue suhtles Kaduga teadmiste saamise eesmärgil,²⁷⁴ oli Chamisso põhiline, kes pühendus Kadu õpetamisele ja temalt õppimisele. Chamisso väärtustas Kadult saadud teavet ja ei salanud, kes oli olnud tema infoallikaks. Pigem vastupidi: Chamisso nimetas Kadut "oma õpetajaks Rataki ja Karoliini saarte osas"²⁷⁵ ja kinnitas:

"Oma artiklis "Meie teadmistest Vaikse ookeani esimesest provintsist" ["Ülestähendustes ja arvamustes"] mainisin ma teda kui teaduslikku autoriteeti ja panin meie koosveedetud aja hajajoontest kokku tema pildi ja loo."²⁷⁶

Chamissol ei olnud kerge Kadult uusi andmeid saada, sest Kadu oli hajameelne, püsimatu ja muutis oma lugusid. Kadu mälestused ja jutustused olid mõneti vastukäivad ja katkendlikud, seda enam näis Chamisso usaldavat laule. Tänu oma elukäigule oskas Kadu peast laulda erinevate rahvaste laule, mille väärtust hindas Chamisso kõrgelt: ta võrdles Kadule elu jooksul mällu jäänud laule kirjepandud sõnaga: "Laulud /---/ olid ühtlasi raamatuks, millest ta oma andmetele teavet ja tuge otsis."²⁷⁷ Chamisso jaoks kujutasid laulud olulist allikat rahva ajaloo ja olemuse uurimiseks. Rahvalaulude väärtust hindas kõrgelt ka näiteks Johann Gottfried Herder, kes kogus ja publitseeris rahvalaule ning oli kindlasti Chamissole üheks eeskujuks. Seejuures tähtsustas Herder reisikirjanike tähelepanekuid.²⁷⁸ Chamissot rõõmustas Kadult saadud teave seoses arusaamaga, et see aitab kaasa inimkonna ajaloo mõistmisele. Rahvalaulude tähtsust inimkonna ajaloo mõistmisel rõhutas ka Herder, kes kasutas neid oma

²⁷² Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 84; Chamisso, *Tagebuch*, p. 278.

²⁷³ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 88.

²⁷⁴ Vt nt: Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 97.

²⁷⁵ Chamisso, *Tagebuch*, p. 235.

²⁷⁶ 'In meinen Aufsätze 'über unsere Kenntniß der ersten Provinz der großen Oceans' habe ich seiner als einer wissenschaftlichen Auctorität zu erwähnen gehabt, und habe dort aus den zerstreuten Zügen unsers Zusammenlebens sein Bild und seine Geschichte zusammengestellt.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 235; vt ka: Chamisso, III, pp. 85–105.

²⁷⁷ : 'Die Lieder /---/ waren gleichsam das Buch, worin er Auskunft oder Belege für seine Angaben suchte.' Chamisso, III, p. 89.

²⁷⁸ Johann Gottfried Herder, 'Ueber Ossian Und Die Lieder Alter Völker. Auszug Aus Einigen Briefen. Aus Deutscher Art Und Kunst 1773.', *Stimmen Der Völker in Liedern* (Tübingen: J. G. Cotta, 1807), p. 13.

olulisima ajaloo filosoofilise teose "*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*" ("Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast", 1784-91) kirjutamisel.²⁷⁹

Kadu õppis omalt poolt tundma eurooplaste kombeid. Ta jälgis merel olles hoolikalt taevast, tähti ja meeskonna vaatlusi enda asukoha määramiseks. Kui nende vaatlustulemused ja kaardid olid täpsed ning lubadus maa või saare lähenemisest oli vettpidav, muutusid need Chamisso arvates Kadule usaldusväärseteks.²⁸⁰ Unalaskale jõudes oli usalduse kõrvale sünenud ka austus:

"Kadu nägi meid Unalaskal ja igal pool mujal, kus me maabusime, kõiki loodusnähtusi silmas pidamas, uurimas ja kogumas ning ta sai palju paremini kui meie rahva teadmatud aru selle piiramatute teadmistejani seosest teadmistega, millel meie ülemvõim seisnes."²⁸¹

Kadu õpivõimet sooviti ratakilaste heaks rakendada: talle tutvustati koduloomade pidamist ja põllumajandust ning loodeti, et ta abistab neid tõlgina ratakilastele taime- ja loomakasvatuse eeliste kirjeldamisel ning annab oma teadmised ja oskused edasi.²⁸²

Pärast Alaska ja Hawaii külastamist Ratakile tagasi jõudes loobus Kadu viimasel hetkel Rjurikuga edasi reisimast. Sarnaselt Kadu esialgsele soovile jääda Kotzebuega oma elu lõpuni, üllatas nüüd Kotzebue ka Kadu ümbermõtlemine ja Ratakile jäämine.²⁸³ Ilmselt mõjutas või toetas Kadut selles Chamisso, kellega koos külastasid nad vahetult enne otsuse teatavaks tegemist Ormedi saart ja kes kritiseeris 1830. aastatel kirjutatud reisikirjelduses elu, mis oleks Kadule osaks saanud Euroopasse jõudes:

"Aga mida oleks sa pidanud meie vanas Euroopas tegema? Me oleks sinuga edevat mängu mänginud, me oleks sind vürstidele ja härradele näidanud, nad oleks sulle medaleid ja puidu-padi külge riputanud ja siis unustanud. Armastav juht, kellest sa oleks tohtinud oodata head, ei oleks sinu kõrval

²⁷⁹ Günter Arnold, Kurt Kloocke, Ernest A. Menze, 'Herder's Reception and Influence', *A Companion to the Works of Johann Gottfried Herder*, toim. Hans Adler, Wulf Köpke (Camden House, 2009), pp. 391–420.

²⁸⁰ Chamisso, *Tagebuch*, pp. 293–294.

²⁸¹ 'Kadu sah uns auf Unalaska und überall, wo wir landeten, alle Erzeugnisse der Natur beachten, untersuchen, sammeln, und verstand viel besser als Unwissende unseres Volkes, den Zusammenhang dieser unbegrenzten Wißbegierde mit dem Wissen, worauf unsere Uebermacht beruhte.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 294.

²⁸² Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 114; Chamisso, III, p. 91.

²⁸³ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 121.

seisnud, me ei oleks kokku jäänud, sa oleksid leidnud ennast külma maailma eksinuna."²⁸⁴

Chamisso kritiseeris selles nii Kotzebue kui Euroopat pealiskaudsuses ja kahepalgelisuses. Kadule oleks osaks saanud küll väline sära ja imetus, kuid see oleks olnud mööduv — sügavamate ja püsivamate tunneteta eurooplased hüljanuks Kadu, kes Chamisso jaoks oli paljuski mandunud "vana Euroopa" vastand.²⁸⁵ Seejuures pidas Chamisso ennast teistest eurooplastest erinevaks, oma poolehoidu Kadu vastu muutumatuks. Teiste sarnaste Euroopasse jõudnud kaasreisijate elukäiku tundvale Chamissole oli see arvamus üsna loogiline. Euroopasse toodud "metslased" olid huviobjektid, kelle kohtlemine inimeste uudishimu rahuldamiseks ei pruukinud olla parem näituseloomade omast. Kuigi inimloomaedade ja -näituste kõrgaeg algas 19. sajandi teisel poolel, oli Chamissol varasemate sajandite koloniaalpärandi najal küllalt põhjust kahelda, kas Kadu oleks Euroopas õnnelik olnud. 19. sajandi alguses oli üks kuulsamaid sel otstarbel Euroopasse toodud isikuid Sara Baartman, keda nimetati ka Hottentoti Veenuseks ning keda eksponeeriti ja uuriti Suurbritannias ja Prantsusmaal.²⁸⁶

Kotzebue nii teravasse Euroopa-kriitikasse ei laskunud, kuigi ka tema arvas, et Kadu elu oli Ratakil hõlpsam ja mõnusam: "See, et ta eelistas lihtsat elu armu rüpes oma ilusa taeva all meie karmile kliimale, tuli talle küll õnneks, sest see kliima oleks ta vististi küll varsti tapnud."²⁸⁷ Kui Chamisso võis "külma maailma" all vihjata jaheda kliima kõrval võib-olla isegi enam inimeste külmusele, siis Kotzebue toonitas eelnevas märkuses pigem kliimat. Oma viimasel ümbermaailmareisil Ratakile tagasi jõudes sai Kotzebue teada, et Kadu oli veidi pärast nende lahkumist abiellunud ühe naisega, kes oli pärit Ormedilt ehk saarelt, mida Kadu ja Chamisso enne ärasõitu külastasid. Just seetõttu ütles Kotzebue, et Kadu valis "lihtsa

²⁸⁴ 'Aber was hättest du in unserm alten Europa gesollt? Wir hätten eitles Spiel mit dir getrieben, wir hätten dich Fürsten und Herren gezeigt, sie hätten dich mit Medaillen und Flittertand behangen und dann vergessen. Der liebende Führer, dessen du Guter bedurft hättest, würde dir nicht an der Seite gestanden haben; wir würden nicht zusammen geblieben sein, du hättest dich in einer kalten Welt verloren gefunden.' Chamisso, *Tagebuch*, pp. 365–366.

²⁸⁵ Vrd: Liebersohn, 'Coming of Age in the Pacific: German Ethnography from Chamisso to Krämer', p. 41; Assenka Oksiloff, 'The Eye of the Ethnographer: Adalbert von Chamisso's Voyage Around the World', *Amsterdamer Beiträge Zur Neueren Germanistik*, 56 (2004), 101–21 (p. 116).

²⁸⁶ Vt lähemalt nt: Sadiya Qureshi, *Peoples on Parade: Exhibitions, Empire, and Anthropology in Nineteenth-Century Britain* (University of Chicago Press, 2011); Clifton C. Crais, Pamela Scully, *Sara Baartman and the Hottentot Venus: A Ghost Story and a Biography* (Princeton University Press, 2009).

²⁸⁷ Kotzebue, p. 141; 'Wohl ihm, daß er das einfache Leben im Arm der Liebe unter seinem schönen Himmel, unserm kalten Clima vorzog, das ihn vielleicht bald getödtet hätte, und wohl seinen Landsleuten, wenn er unter ihnen Viehzucht und Gartenbau verbreitet.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 171.

elu armu rüpes", kuigi samas võiks see märkus vihjata sarnaselt Chamissole Euroopas valitsevate suhete keerukusele võrreldes Rataki siiramate ja puhtamate emotsioonidega.

Nii Kotzebue kui Chamisso lootsid Kadu Ratakile jäämisest tõusvat kasu piirkonna elanikele, eelkõige just neilt õpitud oskuste ja kogemuste najal.²⁸⁸ Kotzebue jaoks oli see isegi tema "raskele südamele" üheks peamiseks lohutuseks:

"Temast lahkumine oli mulle väga valus ja ma suutsin end trööstida vaid mõtetega, et ta saab nüüd siin kasulik olla ja et võib-olla ei oleks ta meie külmas kliimas pikalt vastu pidanud."²⁸⁹

Kadust lahkumise kurbusest ilmneb hästi nii Chamisso kui Kotzebue kiindumus Kadu vastu. Chamisso ja Kotzebue suhestumist Kadusse võiks aga pidada veidi erinevaks. Chamisso hindas Kadut iseäranis sõbrana ja arvas, et ta oli "üks meeldivamaid isiksusi, keda ma elus olen kohanud" ja "üks neist inimestest, keda ma enim armastan."²⁹⁰ Assenka Oksiloff on rõhutanud Chamisso ja Kadu sarnasust: "Kadu ja Chamisso vahelisi sarnasusi on raske märkamata jätta: nagu Chamissogi, on ta reisinud ja talle on olnud koduks mitmed kohad; ta on tuttav mitmete kommete ja keeltega ja on innukas juurde õppima."²⁹¹ Kotzebue vaatas Kadut pigem isaliku pilguga, ta jälgis heatahtliku kaasaelamisega Kadu kohanemist laevaeluga ja vaatles huviga Kadu reaktsioone uuele ja senitundmatule. Kui Kotzebue küsis Kadu käest viimast korda enne Alaskale suundumist, kas Kadu on oma otsuses kindel, kirjeldas ta Kadut tema lähedusse hoidva ja sõltuvana, mistõttu pidi Kotzebue võtma isaliku rolli:

"Ta klammerdus mõlema käega mu ümber, lubas kuni surmani minu juurde jääda ja mul ei jäänud midagi muud üle, kui teda enda juures hoida kindla kavatsusega tema eest isalikult hoolitseda."²⁹²

Isalik hoiak ei taandunud Kadut rohkem tundma õppides: nende viimasel kohtumisel enne Rjuriku lahkumist Ratakilt kirjeldas Kotzebue, kuidas Kadu "nuttis nagu laps."²⁹³ Seega ei

²⁸⁸ Vt nt: Chamisso, *Tagebuch*, p. 365.

²⁸⁹ 'Mir war die Trennung sehr schmerzlich, und ich konnte mich nur mit dem Gedanken trösten, daß er jetzt hier nützlich werden könne, und in unserm kalten Klima vielleicht nicht lange gelebt hätte.' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 121.

²⁹⁰ 'einer der schönsten Charaktere, den ich im Leben angetroffen habe, einer der Menschen, den ich am meisten geliebt' Chamisso, *Tagebuch*, p. 235.

²⁹¹ Oksiloff, 'The Eye of the Ethnographer', pp. 115–116.

²⁹² 'Er umklammerte mich mit beiden Händen, gelobte, bis zu seinem Tode bei mir zu bleiben, und mir blieb nichts übrig, als ihn bei mir zu behalten, mit dem Festen Vorsatze, väterlich für ihn zu sorgen.' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 96.

²⁹³ 'Weinte wie ein Kind' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 122.

suhtunud Kotzebue Kadusse kui võrdne võrdsesse, vaid Kadu oli tema jaoks, küll heatahtlikult vaadates, kogenematu ja lapselik. Kotzebue suhtus Kadusse nagu hoolitsust ja kasvatust vajavasse poega. Uue Maailma ja avastatud piirkondade elanike infantiliseerimine algas üsna pea pärast Ameerika avastamist ning oli seotud reisikirjadega: juba Michel de Montaigne kirjeldas Amerigo Vespucci reisikirjade põhjal Uue Maailma lapselikkust.²⁹⁴ Lapsestamine võis olla seotud erinevate arvamuste ja eesmärkidega. Kotzebued näib Kadu lapsestamises enim mõjutatud arusaam, et "enam tsiviliseeritud" rahvastel on õigus või isegi kohus hoolitseda "vähem arenenud" rahvaste eest. Tsiviliseerivat missiooni (*mission civilisatrice*) tähtsustasid alates 18. sajandi lõpust mitmed liberaalsed briti ja prantsuse mõtlejad, kes kritiseerisid imperiaalpoliitikat, kuid olid ühtlasi selle kaitsjad.²⁹⁵ Selle mõttesuuna esindajad võisid tsiviliseerimist pidada isegi edenunud rahvaste kohustuseks.²⁹⁶

Chamisso tähtsustas Kadu teadmisi, hindas teda sõbrana ning lisaks võis neid lähendada sarnane elukäik, kuid ühtlasi on tema kirjutistest aimata soovi Kadu eest hoolitseda, talle vanema ja kogenenuma positsioonilt nõu anda, teda õpetada ja kasvatada. Chamisso heitis Kadule ette loidust, millega tuleks võidelda, sest alguses soovis Kadu vaid laulda ja magada.²⁹⁷ Chamisso nimetas Kadut looduslapseks (*Naturkinde*)²⁹⁸ ja kiitis tema suurepärase huumorimeelt, mis iseloomustavat "rahvaid, kes on loodusest vähem võõrandunud."²⁹⁹ Chamisso proovis Kadust kirjutades jälgida imperialismivastaste valgustusajastu mõtlejate hoiakuid. Kadu kujutamises lapseliku ja looduslähedasena üritas ta mitte kinnitada tema alaealisust, vaid näidata tema tsivilisatsioonist rikkumatust. Chamisso ja teda inspireerinud mõtlejate jaoks oli lapseiga või noorus positiivne, elujõudu ja õnne täis ajajärk. Näiteks kirjutas Rousseau "inimsoo tõelist noorust" idealiseerides:

„Peaaegu kõik meile tuntud metslased viibivad just sellel arenguastmel ning näited, mida nad pakuvad, paistavad kinnitavat, et inimsugu loodi just sääraseks ja pidanuks tollesse seisundisse jäämagi: et see seisund on maailma tõeline noorus ning et kogu edasine areng on meid ainult näiliselt viinud indiviidi täiustumise poole, aga tegelikult – liigi mandumise poole.“³⁰⁰

²⁹⁴ Muthu, *Enlightenment against Empire*, pp. 22–23.

²⁹⁵ Pitts, pp. 168–173.

²⁹⁶ Pitts, pp. 124–125.

²⁹⁷ Chamisso, III, p. 89.

²⁹⁸ Chamisso, *Tagebuch*, p. 360.

²⁹⁹ 'Den Völkern, die der Natur am wenigsten entfremdet sind' Chamisso, III, p. 91.

³⁰⁰ Rousseau, 'Arutlus inimeste ebavõrdsuse päritolust ja põhjustest', p. 2556.

Imperialismikriitiliste mõtlejate kasutuses viitas mõiste "*Naturkind*" ka eurooplaste ja polüneeslaste ühisele inimsusele ja moraalsele võrdsusele.³⁰¹ Kadu kohtlemisele endaga võrdväärse vihjas ka Chamisso vaade nende vastastikusele õpetaja-õpilase suhtele, kus mõlemad võisid kanda nii õpetaja kui õpilase rolli. Lisaks nähti Chamissot ennast laeval mõnevõrra lapselikuna. Chamisso kirjutas "Päevaraamatus," et Kotzebue ironiseeris tema pideva uudishimu ja põnevuse üle. "Niisiis tõreleti minuga, aastate poolest vanimaga, et olen meelega ja südame poolest kõige noorem,"³⁰² kirjutas Chamisso. Ühtpidi näib Chamisso seda kirjeldavat kerge mõrudusega, teisalt võttis ta selle iseloomustuse omaks ning nägi end seeläbi teistest meeskonnaliikmetest üllama ja avatumana. Klaus Neumanni arvates oli ebatavaline, et Chamisso end lapsena esitles, kuid seejuures ei muutnud ta end ikkagi Kadu ja teiste polüneeslastega päris võrdseks: "Ta oli siiski teadlik laste ja täiskasvanute vahelisest erinevusest. Ja seeläbi, näib ta vihjavat, teadis ta liiga palju."³⁰³

Enamikel juhtudel kirjeldasid Kotzebue ja Chamisso Kadu iseloomu sarnaselt, kuid leidis ka erinevusi. Chamisso jaoks oli Kadu iseloomu üks põhilisi jooni vastumeelsus sõjale ja inimeste tapmisele,³⁰⁴ mida ta omistas ka teistele Rataki elanikele. Georg Steinmetz on näinud selles Chamisso üldisemat soovi "demilitariseerida Polüneesia mehe kuvandit."³⁰⁵ Kotzebue aga jutustas oma hilisemal Ratakil käigu kirjelduses sellest, kuidas saareelanikud kavatsesid sõda naabersaarte vastu ja rõõmustasid iseäranis Kadu hirmuäratava riietuse pärast:

"Kadu oli [lahingus] eriti silma paistnud. Ta oli rõivastatud valgesse särki ja laiadesse pükstesse ning relvadeks olid tal mõõk ja piik. Peas kandis ta punast mütsi ning oli kõige selle tõttu vaenlasele väga hirmuäratav. /---/ Avaldasin talle [Rataki saarteaheliku pealikule Lagediakile] oma kartust, et tema kaasmaalased võivad seejuures kergesti alla jääda. Tema aga näis veendunud olevat, et kõik läheb korda tema relvakaaslaste paljude kirveste, Kadu mõõga ja tema hirmuäratava riietuse tõttu."³⁰⁶

³⁰¹ Muthu, *Enlightenment against Empire*, pp. 23, 50.

³⁰² 'Ich wurde, also, ich, der älteste an Jahren, gescholten, der jüngste zu sein an Sinn und Herz.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 204.

³⁰³ Neumann, p. 167.

³⁰⁴ Chamisso, III, pp. 90, 253.

³⁰⁵ Steinmetz, *The Devil's Handwriting*, pp. 279–280; vrd ka: 2. 3. Chamisso ja Kotzebue metslusekäsitluse võrdlus.

³⁰⁶ Kotzebue, pp. 144–145; 'Ich wunderte mich über da Vertrauen, das Lagediak auf diese Unternehmung setzte, und äußerte ihm meine Befürchtung,, daß seine Landsleute dabei leicht den Kürzeren ziehen könnten; allein er schien vom guten Ausgange überzeugt zu seyn, wegen der vielen Beile seiner Waffenbrüder, wegen Kadu's

Teiseks oli Kadu Chamisso jaoks "mees rahva seast"³⁰⁷ ja keegi, "kes polnud kõrgest soost."³⁰⁸ Chamisso arvates valitses Ratakil inimestevahelistes suhetes võrdsus, ta fantaseeris isegi selle üle, et Ratak võiks vastata isegi prantsuse utopistliku sotsialisti Saint-Simoni mõtete austajatele.³⁰⁹ Seetõttu kirjeldas ta Kadu raskusi teistsuguse ühiskonnakorralduse ehk laeval kehtivate alluvussuhete mõistmisel ja seda, kuidas ta pärast Kotzebue nõusolekut proovis käituda kui keegi kõrgemast soost, kuid lõpetas sellest peagi. Chamisso järgi suhtus Kadu madrustesse kui oma teenijatesse ja orjadesse ning proovis jäljendada Kotzebue käitumismaneere, kuid loobus sellest kiiresti ning ühel korral käitus ta upsakalt laevale tulnud Rataki pealikega, aga pärast pealike pilkamist jättis selle.³¹⁰ Kuid Kotzebue reisikirjas on sarnaseid olukordi rohkem: Rataki pealike kõrval soovis ta ennast tähtsamana näidata ka teistele Rataki elanikele. Mõned päevad pärast meeskonnaga ühinemist uhkeldas Kadu Kotzebue kirjelduse järgi oma euroopaliku riietusega tekil edasi-tagasi kõndides³¹¹ ning lasi end hiljem maale kanda eurooplastele omasel viisil:

"Pärast seda jätkus tal isegi lahkust nendega [ratakilastega] maale sõita, ilma tülita asus ta kanuus aukohale ning head metslased laulsid ja hõiskasid ning kandsid teda läbi vee, mõtlemata sellele, et ta veel mõne päeva eest oli olnud tavainimene nagu nemadki."³¹²

Uuesti Ratakile tagasi pöördudes mõistis Kadu oma riietuse mõju hästi: see polnud mitte ainult lahingus vaenlastele hirmuäratav, vaid selle mõjul sai enese tähtsust ja mõjuvõimu tõsta ka oma kogukonna silmis. Nagu juba varem mainitud, jätsid Chamisso ja Kotzebue Ratakile mitmeid loomi ja taimi, millega lootsid leevendada ratakilaste toidupuudust ning proovisid Kadule ja Kadu vahendusel teistele saareaheliku elanikele õpetada uute taimede ja loomade eest hoolitsemist. Enne nende äraminekut otsustas Kadu, et selle õnnestumiseks on vajalik korraldada vaatemäng. Ta riietus ümber valgesse särki, pani pähe õlgkaabu ja võttis mõõga, Kotzebue hinnangul selleks, et selle kõigega "metslastele tugevat muljet jätta."³¹³ Kadu väljanägemine avaldas soovitud mõju ja ratakilased kuulasid imestunud Kadu kõnet

Säbel und seiner Furcht erregenden Kleidung.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 177.

³⁰⁷ 'Ein Mann aus der Volke' Chamisso, III, p. 87.

³⁰⁸ 'Von nicht edler Geburt' Chamisso, III, p. 88.

³⁰⁹ Chamisso, *Tagebuch*, p. 364.

³¹⁰ Chamisso, III, p. 88.

³¹¹ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 86.

³¹² 'Nachher hatte er sogar die Güte, mit ihnen ans Land zu fahren, nahm ohne Umstände den Ehrenplatz auf einem Canot ein, und die guten Wilden sangen und jauchzten, und trugen ihn, ohne daran zu denken, daß er noch vor wenigen Tagen ein Gemeiner war, wie sie, auf ihren Schultern durchs Wasser.' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 91.

³¹³ 'Einen starken Eindruck auf die Wilden zu machen' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 121.

sellest, et Vene keiser ehk "kõikide tamonite suur tamon"³¹⁴ oli talle teinud ülesandeks hoolitseda Ratakile jäetud loomade ja taimede eest ning et kõik peavad teda selles aitama. Kotzebue otsustas omalt poolt kahuripaukude ja rakettidega Kadu vaatemängule kaasa aidata ning kui kõik teised saareelanikud olid müra ja tule ees hirmul, oli Kadu kogu vaatemänguga väga rahul.³¹⁵

Reisi tulemusel oli Kadu kahe maailma vahel: Rjuriku meeskonnale oli ta üks meeskonnast, kuid ikkagi teistsugune ja võõras, mitte lõpuni nende hulka kuuluv. Chamisso, kes kõige enam Kadut endasarnaseks pidas, kirjeldas, kuidas Kadu kohtus Hawaiil pärast pikka aega Kamehameha I-ga, "tema päritolu ja värvi mehega"³¹⁶ ja oli kohe Ratakile jõudes "täiesti ratakilane ratakilaste hulgas."³¹⁷ Samas ei olnud Kadu pärast reisikogemust täiesti tavaline ratakilane, Chamisso märkis ilmselt eelpool Kotzebue poolt kirjeldatud vaatemängule vihjates, et Kadu hoolitses "meie" taimede ja loomade eest ning ta oli ratakilaste hulgas "meie mees."³¹⁸ Kadu õppis reisi vältel palju uut, ta "tsiviliseerus", kuid jäi ikkagi paljuski "metslaseks" või "looduslapseks," näiteks jäi Kadu lõpuni püsimatuks.³¹⁹ Tema kahetise oleku suurepäraseks märgiks on kaks Louis Chorise pilti, mis Kadust on avaldatud. Ametliku reisikirja kolmandas köites, Chamisso "Ülestähenduste ja arvamuste" alguses on portree, kus Kadu kannab euroopalikke riideid; Louis Chorise "Maailmises merereisis ümber maailma" aga portree, kus on näha Kadu katmata õlgu kaunistavad tätoveeringud ja traditsiooniline kaelaehe.³²⁰

3.2. TSIVILISATSIOON JA ÜHISKOND

3.2.1. HAWAII: METSIKU LOODUSE JA KULTUURI MAALILINE KOOSLUS

Rjuriku reisi ajal peatuti Hawaiil kahel korral — kolm nädalat aastal 1816 ja veidi rohkem kui kaks nädalat 1817. aastal. Predprijatije reisil oldi Hawaiil 1824. aasta detsembri keskpaigast kuni 1825. aasta jaanuari lõpuni ning uuesti lühemalt 1825. aasta detsembris. Hawaii sobib mõlema autori tsivilisatsioonikäsitlemise üle arutlemiseks hästi, sest see ei olnud

³¹⁴ 'Der große Tamon aller Tamons' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 122 Tamon - ratakilaste pealik.

³¹⁵ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, pp. 121–122.

³¹⁶ 'Ein Mann von seinem Stamme und seiner Farbe' Chamisso, *Tagebuch*, p. 334.

³¹⁷ 'Ganz ein Radacker unter den Radackern' Chamisso, *Tagebuch*, p. 360.

³¹⁸ Chamisso, III, p. 93.

³¹⁹ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 119.

³²⁰ Chamisso, III; vt kujutist: Louis Choris, *Cadu* <http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/img/?PPN=PPN341173398_Tafeln&DMDID=DMDLOG_0015> [vaadatud 14.03.2015]; Choris, *Voyage pittoresque autour du monde*, p. Îles Marshall, chaine Ratak: XVII; vt kujutist: Louis Choris, *Kadou, Habitant Des Îles Carolines* <http://humboldt.mpiwg-berlin.mpg.de/chori_voyag_fr_01_1822_lise/HTML/HMP_0156.html> [vaadatud 22.02.2015].

kummagi autori jaoks „enam täielik metslus“, samas ei olnud Hawaii jõudnud „täielikku tsivilisatsiooni“. Vaheetapis olles pakkus see head mõtisklemisalust tsivilisatsiooni mõju üle inimühiskonnale. 1816-1817 jättis Hawaii Kotzebuele ja Chamissole väga haarava mulje, mõlemad autorid olid iseäranis vaimustatud kuningas Kamehameha I-st. Järgmisel reisirast Kamehameha I surma nägi Kotzebue juba muutunud Hawaiiid ning progressi üle rõõmustamise kõrval kritiseeris ta mitmeid uusi nähtusi Hawaii ühiskonnas. Kodus aastaid tagasi toimunud reisist „Päevaraamatut“ kirjutav Chamisso oli Hawaii edasise käekäiguga hästi kursis olles nukker-melanhoolne.

Kui Kotzebue Rjurikul Hawaiiile lähenes, nägi ta sõbralikke palmisalusi, euroopalikke kivimaju ja hästi ehitatud õlemaju, kuninga eluaset koos Kotzebue jaoks naljakate inimesesarnaste skulptuuridega jumalatest, majesteetlikku mäge ja orge, põlde ja metsi. "Metsiku looduse ja kultuuri vaheldumine" jättis talle maastikust maalilise mulje.³²¹ Sarnast vaheldusrikkust pakub nii Kotzebue kui Chamisso Hawaii kirjeldus üldisemalt: mõlemad põimisid Hawaii kirjelduses kokku juba Rataki kujutamisest tuttavliku ja samas lisasid sellesse "tsivilisatsiooniga" seotud omadusi.

Hawaii oli mõlema autori jaoks paradiislik külluse saar, kus elas rõõmus ja heatahtlik rahvas. Chamisso ja Kotzebue imetlesid hawaiiilaste jõudu ja osavust, nende laule ja tantse.³²² Iseäranis vaimustuses oli hawaii kultuurist Chamisso, kes võrdles nende vaatamänge antiikkreeka tragöödiatega ja sõnas: "Milline kool avaneb siin kunstnikule, millist naudingut pakub see siin kunstisõbrale!"³²³ Chamisso, kes avaldas hiljem hawaii keelest eraldi uurimuse, rõhutas mitmel korral nende keele lapselikkust ja kiitis samas hawaiiilaste poeesiat.³²⁴ Siingi polnud hawaiiilaste võrdlemine lastega neid alavääristav, keel oli küll lapselik, kuid grammatikasse süvenedes taipas Chamisso, et hawaii keeles on kõrgetasemeline süsteem.³²⁵ Sarnaselt Chamissole uskus Kotzebue, et see "keel sobib suurepäraselt luulekunsti harrastamiseks".³²⁶

Kuigi mõnedelt omadustelt olid Hawaii ja Ratak sarnased, leidis ka olulisi erinevusi:

"Me leidsime, et hawaiiilased on võrdluses meie sõpradega Ratakil egoistlikud,

³²¹ 'Den Wechsel von Wildniß und Kultur' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, pp. 14–15.

³²² Vt nt: Kotzebue, p. 233; Chamisso, III, p. 152.

³²³ 'Welche Schule eröffnet sich hier dem Künstler, welcher Genuß bietet sich hier dem Kunstfreunde an?' Chamisso, III, p. 152.

³²⁴ Chamisso, III, p. 152; Chamisso, *Über die Hawaiische Sprache*, p. 5.

³²⁵ Niklaus Rudolf Schweizer, *Hawai'i and the German Speaking Peoples = Hawai'i a Me Kapo'e O Nā 'Āina Kelemānia*, p. 40.

³²⁶ Kotzebue, p. 256; 'Die O Wahi-Sprache in dieser Hinsicht schwer zu übersetzen sey, und sich ganz vorzüglich zur Dichtkunst eigne.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 126.

robustsed ja räpased. Suhtluses võõrastega, kellelt nad proovisid kasu saada, on nad unustanud loomuliku külalislahkuse. /---/ Nad on mõõtnutult tugevam rahvas kui ratakilased. Sellest tuleneb suurem eneseusaldus ja mõtlematum rõõmsameelsus." ³²⁷

Chamisso rõhutas veel mitmel pool nende sõjakust ja armastust sõjamängude vastu. ³²⁸ Kotzebue kirjeldas hawaiiilaste peetud veriseid lahinguid, ³²⁹ kuid kirjutas samas, et hawaiiilased on "väga leebed ja heatahtliku meelega" ³³⁰ ning tõstis võrdluses teiste saartega esile nende positiivseid loomumadusi: "[nad] pole ka nii kergemeelsed ja muutliku meelega nagu tahiitilased või nii tõsised ja tagasitõmbunud kui Seltsisaarte elanikud." ³³¹

Iseäranis huvitav on see, kuidas käsitlesid Chamisso ja Kotzebue hawaiiilaste omanditunnet, mida ühendati Euroopa mõtteloos "tsiviliseeritusega." Just vargusjuhtumiga oli seotud James Cooki ja hawaiiilaste konflikt, mis viis Cooki tapmiseni ja kahjustas tugevalt hawaiiilaste kuvandit. ³³² Kuulsa, nii Chamissole kui Kotzebuele eeskujuks oleva kapteni tapmine rikkus Hawaii idealiseeritud kuvandit, mõrva tõttu hakati seda nägema langenud paradiisina. ³³³ Chamisso käsitles Cooki juhtumit vaid riivamisi ja pidas seda "õnnetult alanud tülik." ³³⁴ Kotzebue mõistis Cooki käitumise oma viimases reisikirjas tugevalt hukka: ta kirjeldas juhtumit hawaiiilase Kalanimoku ³³⁵ jutustuse põhjal ³³⁶ ja jõudis järeldusele, et Cook sai teenitud karistuse ja oli oma surmas ise süüdi. ³³⁷ "Oleks ta inimsõbrana olnud niisama suur kui ta seda oli meremehena, siis poleks ta oma elu jätnud O-Wahil [Oahul], kus ta elanikud

³²⁷ 'Wir haben die O-Waihier in Vergleich mit unsern Freunden von Radack eigennützig, unzierlich und unreinlich gefunden. Sie haben im Verkehr mit Fremden, von denen sie Vortheil ziehen wollen, die natürliche Gastfreundschaft verlernt. /---/ Sie sind ein unvergleichlich kräftigeres Volk als die Radacker. Daraus entspringt größeres Selbstvertrauen, und rücksichtlosere Fröhlichkeit.' Chamisso, III, p. 151.

³²⁸ Vt nt: Chamisso, III, pp. 146, 150, 152.

³²⁹ Kotzebue, pp. 233–234.

³³⁰ Kotzebue, p. 232; 'sehr sanft und wohlwollend' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 93.

³³¹ Kotzebue, pp. 231–232; 'Sie weder so leichtsinnig und flatterhaft, als die Tahaitier, noch so ernst und zurückhaltend, als die Freundschaftsinsulaner sind.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 93.

³³² James Cooki peeti Lonoks, kes on 'looduse kasvu ning inimeste sigimisega seotud jumal, kes igal aastal koos viljastavate talvevihmadega saartele naaseb' (Marshall Sahlins, *Saared Ajaloos* (Tallinn: Varrak, 2002), p. 119), teda austati ja kaasati rituaalsetele tseremooniatele. Hawaiiilaste ja inglaste kontakti alguses 1778. aasta jaanuaris oli hawaiiilastel raske mõista omandit ja nad võtsid inglaste juurest võimalusel kaasa kõike, mis neile meeldis või huvi pakkus (Sahlins, p. 175). 1779. aastal karistas Cook ühe paadi vargust väga karmilt ning soovis paadi tagastamiseni võtta pantvangi Hawaii kuninga Kalaniopu'u. Selle teoga muutus Cook jumalast vaenlaseks ning tapeti (vt täpsemalt: Sahlins, p. 118–149.).

³³³ Matsuda, p. 145.

³³⁴ 'Unglücklich begonnener Streit' Chamisso, III, p. 146.

³³⁵ Kalanimoku (reisikirjas Karemake) (1769–1827) oli Hawaii kõrge pealik, kes oli tihedalt riigivalitsemisega seotud Kamehameha I, Kamehameha II valitsusajal ning Kamehameha III valitsemisaja alguses.

³³⁶ Kotzebue, pp. 234–237.

³³⁷ Kotzebue, pp. 235, 237.

hädakaitsele sundis, nagu seda järgnevalt näha võib,"³³⁸ leidis Kotzebue.

Chamisso ja Kotzebue ei pidanud hawaiiilaste varastamist erakordselt levinuks ega ebamoraalseks. Kotzebue arvas, et "vargusele kalduvus on neil või pigem nende madalamal rahvaklassil samasugune nagu muudel Lõunamere saarte elanikel."³³⁹ Chamisso ütles, et hawaiiilased varastavad ainult rikestelt võõrastelt, kuid on omavahelistes suhetes ausad, mida näitab uste lukustamise kombe puudumine.³⁴⁰ Nende neutraalset ja arusaavat suhtumist vargusesse võis mõjutada valgustusfilosoofia, näiteks Diderot kriitika reisijate suhtes, kes ei mõista teiste piirkondade omandisuhteid ning suruvad peale enda arusaamist omandist, mis viib kohati absurdsete olukordadeni.³⁴¹

Nii Chamisso kui Kotzebue kirjeldasid Hawaiiid ja selle elanike positiivses võtmes ja heatahtlikena, nii nende elukeskkond kui -viis olid mõlemale reisijale paradiislik. Chamisso oli kindel, et ka eurooplased suudaks Hawaiiil olles täiel rinnal elu nautida: "Nõnda on need inimesed rõõmsad kui lapsed ning igaüks muutub nende juures elades selliseks."³⁴² Niklaus R. Schweizeri sõnutsi tulenes eurooplaste jätkuv vaimustus ja idealiseerimine usust inimese loomuomasesse headusesse ja arvab Bernard Smithile tuginedes, et sellest tulenevalt muutus Vaikse ookeani saareelanik "romantiliseks metslaseks", kes oli "õilsa ja vääritu sümbioos." Selle üheks peamiseks näiteks peab Schweizer Hawaii kuningat Kamehameha I.³⁴³

3.2.2. KAMEHAMEHA I: POOLMETSİK IDEAALMONARH

Kadu kõrval ilmus Kotzebue ja Chamisso ühise reisi erinevates väljaannetes kaks erinevat pilti ka Hawaii kuningast Kamehameha I-st.³⁴⁴ Otto von Kotzebue reisikirjelduse juures ilmus euroopalikku riietust kandva Kamehameha I portree, Chorise albumis publitseeriti pilt, kus

³³⁸ Kotzebue, p. 232; 'Wäre er ein so großer Menschenfreund gewesen, als er ein großer Seemann war, so hätte er sein Leben auf O Wahi bei der, den Bewohnern abgedrungenen Nothwehr nicht eingebüßt, wie man in der Folge sehen wird.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 95.

³³⁹ Kotzebue, p. 232; 'Die Neigung zum Stehlen hatten sie, oder vielmehr ihre untere Volksclasse, mit den übrigen Südseeinsulanern gemein.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 95.

³⁴⁰ Chamisso, III, p. 152.

³⁴¹ Denis Diderot, 'The Supplément Au Voyage de Bougainville', *Political Writings*, tõlge John Hope Mason, Robert Wokler, Cambridge Texts in the History of Political Thought (Cambridge [England] ; New York: Cambridge University Press, 1992), pp. 31–76 (p. 42).

³⁴² 'So sind die Menschen, fröhlich wie die Kinder, und man wird es wie sie, wenn man unter ihnen lebt.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 211.

³⁴³ Niklaus Rudolf Schweizer, *Hawai'i and the German Speaking Peoples = Hawai'i a Me Kapo'e O Nā 'Āina Kelemānia*, p. 74.

³⁴⁴ Kamehameha I (reisikirjas Tammeamea, Tameiameia) (1758(?)–1819) ühendas Hawaii saared enda võimu alla, oli võimekas valitseja, arendas Hawaii ühiskonnakorraldust ja lõi head suhted Vaikse ookeani piirkonnast kauplevate Euroopa riikidega.

Kamehameha kandis hawaii pärast pruuni ürpi.³⁴⁵ Sarnaselt Kadule eelistati ametlikus väljaandes "tsiviliseeritud" rõivastuses portreed, Louis Choris albumis oli aga "metslaslikum" portree. Seejuures on oluline märkida, et sarnaselt Kadule tähtsustas ka Kamehameha I riietuse mõju: "Kunstnikule soovis ta poseerida vaid euroopalikus riietuses, nimelt punases vestis ja särgis, sest ta ei talunud meestekuue survet."³⁴⁶ Samas ei pruukinud tema riietus eurooplastele kuninglikult mõjuda: Kotzebue imestas Kamehameha vestist, särgist ja pükstest koosneva riietuse üle, "sest üsna teisiti oli ma oma fantaasiates tema kuninglikku kaunidust endale kujutlenud. Aeg-ajalt pidavat ta aga luksuslikult riietuma, kuna tal oli rohkesti tikitud univorme ja teisi riietusesemeid."³⁴⁷ Kuid võrreldes kuninga lähikondlaste riietusega ehk tumedate, kandjatele veidi kitsaste paljale ihule tõmmatud frakkidega, mis Kotzebuele suisa naeruväärselt mõjusid, oli kuningas siiski ootuspärasemalt riietatud. Kotzebue jaoks olid hawaii lased "metslased", kuningas aga "poolmetsik monarh."³⁴⁸ Kotzebue esimene mulje kuningast, kes ei näinud sugugi nii suursugune välja, kui Kotzebue oleks oodanud, võiks pidada reisikirja jõudnud märgiks Kotzebue ebakindlusest Hawaii sadamasse jõudes. Avastus, et kuningas ei näigi nii suursugune kui Kotzebue oli oodanud, tegi läbirääkimised Kotzebue jaoks kergemaks. Nimelt oli Kotzebue esimeseks ülesandeks selgitada Georg Anton Schäfferi tegevust, kes proovis teha Hawaiiist Venemaa valdust, kuid ebaõnnestus selles.³⁴⁹ Kotzebue kinnitas, et Schäfferi tegevusel puudus keisri toetus ja teistel Vene laevadel pole kavatsust Hawaii iseseisvust rikkuda.³⁵⁰ Kamehameha võttis nad pärast seda kinnitust lahkelt vastu. Üldjoontes oli Kotzebue Kamehameha suhtes väga hästi meelestatud ja ta hindas Kamehameha tegevust Hawaii kuningana kõrgelt.³⁵¹ Chamisso esimene mulje on samuti seotud imestusega, kuid mitte riietuse vaid rikkuse osas, mille kuningas oli sandlipuu, kaubanduse ja Hawaii soodsa asukohaga teeninud.³⁵²

Mõlemad autorid võrdlesid Kamehamehat Euroopa valitsejatega ning pidasid üheks

³⁴⁵ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, pp. 14–15; vt kujutist: Louis Choris, *Tammeamea. König Der Sandwich Inseln* <http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/img/?PPN=PPN341173398_Tafeln&DMDID=DMDLOG_0007>; [vaadatud 14.03.2015] Choris, *Voyage pittoresque autour du monde*, p. Îles Sandwich: II.; vt kujutist: Louis Choris, *Camméamea. Roi Des Iles Sandwich* <http://humboldt.mpiwg-berlin.mpg.de/chori_voyag_fr_01_1822_lise/HTML/MP_0098.html> [vaadatud 14.03.2015].

³⁴⁶ 'Dem Maler wollte er nur in europäischen Kleidern sitzen, nämlich in rother Weste und Hemdesärmeln, da er den Zwang des Rockes nicht ertragen mag.' Chamisso, *Tagebuch*, pp. 208–209.

³⁴⁷ 'Denn ganz anders hatte meine Phantasie seinen königlichen Schmuck mir ausgemalt. Zuweilen aber soll er sich prachtvoll kleiden, indem er mehrere gestickte Uniformen und andere Kleidungsstücke besetzt.' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 15.

³⁴⁸ 'Wilden', 'halbwilder Monarch' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 20.

³⁴⁹ Donnert, p. 52; Weinstein, p. 382.

³⁵⁰ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, pp. 16–17.

³⁵¹ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, pp. 18–20.

³⁵² Chamisso, III, p. 146.

põhjuseks, miks temaga kohtumine oli neile oluline ja rõõmus sündmus, tema tuntust ja legendaarsust Euroopas. "Nii seisin ma nüüd kuulsa Kamehameha kõrval, kes oli tõmmanud endale kogu Euroopa tähelepanu,"³⁵³ kirjutas Kotzebue ning lisas veidi hiljem, et Kamehameha on eurooplastele "üldiselt tuntud ausameelse ja õiglase mehena."³⁵⁴ Chamisso nimetas Kamehamehat üheks olulisemaks inimeseks, keda ta oma elu jooksul oli kohanud: "Kolm silmapaistvat vana aja meest on, minu suureks auks, mu kätt surunud: Tameiameia [Kamehameha], Sir Josephn Banks ja Lafayette."³⁵⁵ Chamisso silmis oli Kamehameha just "vana aja" esindajana oluline, tema pilk Kamehameha suunas oli nostalgiline, Prantsusmaal veedetud lapsepõlve meenutav:

"Ainult seal [Polüneesias] näen ma veel sellist aadliseisust, mis, minu arvates, varem ka meil eksisteeris, nüüd peaaegu kadununa veel vaid kahvatuvates mälestustes elab /---/ *Le Gentilhomme*, see on ehtne aadel, selline nagu esineb Polüneesias, mida ei saa ükski kuningas kellelegi määrata, ükski Napoleon maha trampida."³⁵⁶

Harry Liebersohn on seda Chamisso hoiakut sidunud Prantsuse revolutsiooni mõjudega, mille tulemusel hakkas Euroopas seisusliku ühiskonnakorralduse asemel olulisemaks muutuma võrdsus.³⁵⁷ Chamisso jaoks suurendas minevikuigatsust tema põlvnemine prantsuse aristokraatiast ja lapsena läbi elatud revolutsiooni eest põgenemine. Chamisso nägi seda seost selgesti: ta võrdles Polüneesia aadlit seisusega, kuhu kuulusid tema isad ja selgitas polüneeslaste aadellikust oma lapsepõlve sõnadega.³⁵⁸

Isikliku lapsepõlvenostalgia ja Prantsuse revolutsiooni kriitika kõrval võiks Chamisso hoiakus näha seost juba varasemate aruteludega õige aadellikkuse üle. Chamisso kahetses, et tema kaasaja Euroopas oli hakanud aadel tähistama vaid privileege, mis olid antavad ja võetavad, tiitel oli saanud ostetavaks. Tema arvates oli aadel midagi sügavamat ja põhimõttelisemat.³⁵⁹ Väga sarnaselt kõnelesid aadlist ka näiteks humanistid ja utopistid, kes

³⁵³ 'Da stand ich nun neben dem berühmten Tammeamea, der die Aufmerksamkeit von ganz Europa auf sich gezogen.' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 15.

³⁵⁴ 'Als ein biederer, rechtschaffener Mann bekannt ist' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 16.

³⁵⁵ 'Drei der hervorragenden Männer der alten Zeit, ich rühme mich der Ehre, haben mir die Hand gedrückt: Tameiameia, Sir Joseph Banks und Lafayette.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 208.

³⁵⁶ 'Allerdings finde ich da noch den Adel, wie ich mir denke, daß er ehemals bei uns bestand, wo er bereits verschüttet nur noch in verblassenden Erinnerungen lebt. /---/ *Le Gentilhomme*, das ist der ächte Adel, wie er auf Polynesien ist, wie ihn kein König verleihen, kein Napoleon aus der Erde stampfen kann.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 348.

³⁵⁷ Liebersohn, 'Discovering Indigenous Nobility', p. 748; vrd: Liebersohn, *The Travelers' World*, pp. 182–183.

³⁵⁸ Chamisso, *Tagebuch*, pp. 348–349.

³⁵⁹ Chamisso, *Tagebuch*, p. 348.

kritiseerisid aadli seostamist rikkusega ning pidasid selle tõeliseks aluseks voorust: *virtus vera nobilitas est*.³⁶⁰ Võib-olla arvas Chamisso, et oli leidnud Polüneesia saartel omamoodi Utoopia või isegi midagi Eutoopia sarnast.³⁶¹

Aadellikkuse ja Kamehameha kõrval imetles Chamisso Hawaiil ja mujal Polüneesias võrdsust. Ratakil idealiseeris Chamisso võrdsust, kuigi see läks vastuollu tema hilisemate tähelepanekutega, Hawaiil meeldis Chamissole kohalike tervitusviis, kus kõiki hoolimata nende ühiskondlikust positsioonist ühtmoodi tervitati ja naeruga seotud vabadus: "Naer on inimõigus, igaüks naerab teise üle, olgu ta kuningas või tavainimene, ning see ei sõltu muudest suhetest."³⁶² Chamisso kujutluses põimusid ühelt poolt ootus varasemate reisikirjade kirjutajatega sarnaselt näha heatahtlike looduslaste paradiislikku elu ja võrdsust oluliseks pidavad filosoofilised käsitlused ning teiselt poolt romantiline soov ja nostalgiline igatsus varasema seisusliku ühiskonnakorralduse järele.

3.2.3. SUHTLEMINE EUROOPLASTEGA: KAUBANDUS JA MISJON

Chamisso hindas kõrgelt kuningas Kamehameha I väärikust ja lahkust. Kamehameha I lubas täita Rjuriku meeskonna soovid tasu nõudmata, Chamissole meeldis Kamehameha põhjendus, et ei tema ega Rjurikul saabunud pole kaupmehed ning seetõttu pole kauplemine asjakohane.³⁶³ Siin võiks taas näha seost Chamisso silmis idealiseeritud aadelliku väärikusega, kuid Chamissole tundus see iseäranis sümpaatne veel teiselgi põhjusel: Chamissole oli kinkimine palju meeldivam ja kiiduväärsem tegevus kui kauplemine. Kingituste tegemist ja lahkust pidas ta üheks inimese loomupäraseks omaduseks, mis küll paraku tsiviliseerituse edenedes kipub kaduma, nagu näitas ratakilaste ja hawaiiilaste võrdlus.³⁶⁴ Usuga inimeste loomupärasesse sümpaatiasse teiste inimeste vastu võiks põhjendada tema ja Kotzebue niivõrd erinevat hinnangut Lihavõttesaarel juhtunule, esimesele kohtumisele "metslusega", mida, nagu juba eelpool öeldud, kirjeldasid Chamisso ja Kotzebue väga erinevalt: kus Kotzebue tajus vahetukauplemise juures ohtlikkust, Chamisso aga

³⁶⁰ Quentin Skinner, *Visions of Politics. Volume 2: Renaissance Virtues* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2004), pp. 227, 231.

³⁶¹ 'Utoopiaks mind hüüti vanal ajal, / kus sadamat ja randumise paika pole. / Nüüd minu kuulsus terves ilmas kajab: / linn nagu Platonil nüüd olen, / jah, küllap hoopis silmad ette annan / ma Platonigi plaanile. / Sest selle, mille Platon võttis napilt kirja panna / vaid sõnadega — nagu klaasile, / ma olen teinud teoks nii imelisel hoolet / seaduste, inimestega, ja igavesti seda hoidma saan, / sestap mitte Utoopia, vaid õigupoolest / Eutoopia on mu nimi: õnnemaa.' Thomas More, *Utoopia*, tõlge Riina Jesmin, Loomingu raamatukogu, 11-12 (Tallinn: Perioodika, 2002), pp. 136–137.

³⁶² 'Lachen ist das Recht des Menschen, jeder lacht über den andern, König oder Mann, unbeschadet der sonstigen Verhältnisse.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 221.

³⁶³ Chamisso, *Tagebuch*, p. 212.

³⁶⁴ Chamisso, III, p. 151.

nimetas seda kingituste tegemiseks.³⁶⁵ Chamisso tõlgendas võõrast olukorda vastavalt oma eelteadmistele ja arusaamale inimeste headusest; Kotzebue, kellel oli rohkem kogemusi ja kes ühtlasi pidi vastutama laevameeskonna turvalisuse eest, nägi olukorda ohtlikumana.³⁶⁶

Chamisso väärtustas kauplemisest enam kinkimist ja arvas, et suhted eurooplastega rikuvad polüneeslaste loomulikku headust. Ta kritiseeris kauplemishuviliste eurooplaste ja ameeriklaste mõistmatust kohaliku kultuuri tunnustamisel.³⁶⁷ Kuid Chamisso polnud kauplemise osas läbinisti negatiivne. Ta hindas positiivselt Kamehameha kauplemistegevust ja seeläbi saavutatud rikkust ning tema jaoks oli oluline, et Hawaii saartest ei saaks mõne riigi koloniaalvaldust ja et nende sadamad jääksid kõigile meresõitjatele avatuks.³⁶⁸ Chamisso oli seega kriitiline eurooplaste kasuahnuse suhtes, kuid tähtsustas kaubandust, mida juhiksid kohalikud ja mis tooks kohalikele kasu. Chamisso inimesekäsitus ja tema arusaam heast kaubandusest on sarnane pikal 18. sajandil levinud valgustuslikule mõtteviisile, mille järgi olid inimesed "olemuslikult kaubanduslikud olendid — see tähendab, et nad olid fundamentaalselt sotsiaalsed ja suhtlevad ning neil oli soov astuda vahetuskaubandusse ja suhtlemisse teiste inimestega üldiselt, mitte vaid enda kindla hõimu või ühiskonna siseselt."³⁶⁹ Selle mõttesuunaga oli seotud mure globaalkaubanduse mõjude pärast ja arusaam, et imperiaalkaubandus kahjustab mitte-eurooplaste huve.³⁷⁰ Nende mõtete taustal oli hawaiiilaste hulgast pärit ja hästi kaubandusega toime tulev Kamehameha I Chamissole arusaadavatel põhjustel sümpaatne.

Kotzebue kirjeldas samuti heakskiiduga Kamehameha kaubandustegevust, tema võimekust ja tarkust asjaajamisel ning kahtlemata pidas ta väga oluliseks, et Hawaii sadama avatust kõigile laevadele väga oluliseks. Kotzebue arvamus oli mõjutatud Venemaa kaubanduspoliitikast ja Inglismaa positsioonist Vaiksel ookeanil. Inglismaa kaubandusele oli Hawaii oluliseks ja kasulikuks kohaks: inglased vahetasid Hawaii sandlipuu Euroopas nõutud Hiina portselani ja tee vastu. Süsteemi varustamine sandlipuuga koormas hawaiiilasi väga raskelt: see tõi kaasa nälja ja hawaiiilaste asumise maapiirkondadest sadamate lähedusse, sandlipuukasvatusest pääsemiseks töötati tihti madrustena või prostituutidena. 1809. aastal väljendas Venemaa soovi Hawaii koloniseerida, kuid aasta hiljem saared enda võimu alla ühendanud

³⁶⁵ Vrd: 2. Avastusreis metslusse.

³⁶⁶ Vrdl: Neumann, pp. 154–164.

³⁶⁷ Niklaus Rudolf Schweizer, *Hawai'i and the German Speaking Peoples = Hawai'i a Me Kapo'e O Nā 'Āina Kelemānia*, p. 42.

³⁶⁸ Chamisso, III, pp. 146–147.

³⁶⁹ Sankar Muthu, 'Conquest, Commerce, and Cosmopolitanism in Enlightenment Political Thought', *Empire and Modern Political Thought*, toim. Sankar Muthu (Cambridge University Press, 2012), pp. 199–231 (p. 200).

³⁷⁰ Muthu, 'Conquest, Commerce, and Cosmopolitanism in Enlightenment Political Thought', pp. 205–210.

Kamehameha otsustas Inglismaa protektoraadi kasuks.³⁷¹ Kotzebue oli oma reisikirjas Inglismaa Hawaii-poliitika osas kriitiline ja kahtlustas, et soovi korral omandaksid nad esimesel võimalusel saarte üle täieliku kontrolli.³⁷² Seepärast tekib küsimus, kui suurel määral olid Kotzebue kiitvad hinnangud Hawaii kohta seotud sooviga parandada Hawaii ja Venemaa vahelisi suhteid ning kritiseerida Inglismaad kui Venemaa üht vastast globaalkaubanduses.

Hawaiiiga võrreldaval Tahitiil toimuva misjoni puhul on arvatud, et Kotzebue oli misjoni suhtes kriitiline mitte seetõttu, et talle oleks kristianiseerimine vastumeelne, vaid põhjusel, et seeläbi suurendas Inglismaa Polüneesias oma mõjuvõimu.³⁷³ Arvestades Venemaa soovi omada Vaikse ookeani piirkonnas rohkem mõjuvõimu ja võrreldes Kotzebue kirjutisi misjoni kohta kaubandusest kirjutatuga, oli kindlasti osa misjonikriitikast seotud sooviga kritiseerida Inglismaad. Kuigi Kotzebue jaoks oli kristianiseerimine kiiduväärne, ei alavääristanud ta kohalikke religioone ega pidanud alati vajalikuks neist lahtiütlemist. Näiteks kritiseeris ta Kamehameha II³⁷⁴ tegevust hawaii religiooni hävitamisel: "Oleks Rio Rio [Kamehameha II] vaid oma religiooni väärkombed kõrvaldanud ja selle, mis iga usundi juures austus väärib, alles jätnud, siis oleks ta valitsus suure heateoga välja paistnud. Selle asemel hävitas ta toorel käel selle, mis ta rahvale kõige püham oli."³⁷⁵ Pärast Kamehameha II demonstratsioone, et usutavade rikkumine ei too kaasa jumalate karistust ja pühamute purustamist, otsustas eelmisele kuningale oluliseks nõuandjaks olnud, üks olulisemaid Hawaii pealikke Kalanimoku, et rahval tuleb vastu võtta ristiusk. Kotzebue arvamus Hawaiiil tehtavast misjonist jagunes kaheks. 1820. aastate esimesel aastatel saarestikus tegutsenud Põhja-Ameerika misjonäride puhul, kes tegid koostööd Kalanimokuga, kiitis ta nende hawaii keele oskust, nende töö viljakust hawaiiilaste lugema ja kirjutama õpetamisel ning seda, et kristianiseerimine toimus veretult ja sunnita.³⁷⁶ Kamehameha III valitsusperioodi alguses

³⁷¹ Weinstein, pp. 381–382.

³⁷² Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, pp. 24–25.

³⁷³ Hagen Schulz-Forberg, *Unravelling Civilisation: European Travel and Travel Writing* (Peter Lang, 2005), p. 255.

³⁷⁴ Kamehameha II, tuntud ka kui Lio-Lio või Rio-Rio oli Kamehameha I poeg ja troonipärija, kes sai kuningaks 1819. aastal pärast Kamehameha I surma. Suri 1824. aastal Londoni külaskäigu ajal. Kamehameha II rikkus hawaii religiooni tavasid, et tõestada nende paikapidamatust ja piirangute mõttetust, kuid samas keeldus ta kristlusest, sest pidas kristlikku moraali ja piiranguid liialt rangeks.

³⁷⁵ Kotzebue, p. 244; 'Hätte Rio Rio nur die Mißbräuche seiner Religion abgeschafft und das, was in jeder ehrwürdig ist, beibehalten, so hätte seine Regierung sich durch eine große Wohltat ausgezeichnet, statt daß er jetzt, was seinem Volke das Heiligste war, mit roher Hand antastend.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 110.

³⁷⁶ Kotzebue, pp. 244–245.

halvenes Kalanimoku tervis ja valitsemine oli kuninganna Ka‘ahumanu³⁷⁷ käes, kes oli mõjutatud Uus-Inglismaalt Hawaiiile tulnud misjonärist Hiram Bingham I-st.³⁷⁸ Binghami tegevust kritiseeris Kotzebue raevukalt: keelatud olid mängud ja laulmine, kord oli erakordselt range, lugema õpetamine oli halvasti korraldatud ja tulutu.³⁷⁹ Misjonär Binghamile oli võõras kunst, "kuidas toorteemanti, millest Sandwichi saarte rikkumatu elanik tegelikult on, lihvida"³⁸⁰ ja tema töö tõttu olid hawaiiilased "kultuuriliselt tagasi" läinud.³⁸¹ Misjonär Binghami kritiseerisid ka teised, sealhulgas inglased ja ameeriklased.³⁸² Hawaii näitel, arvestades nii Kotzebue positiivseid kui negatiivseid hinnanguid misjonäride tegevusele, oleks vale siduda Kotzebue arvamusi ainult imperiaalpoliitikaga. Kotzebue hinnang misjonile olenes suurel määral ka misjonäride tööviisidest.

Chamisso roomakatoliikliku tausta tõttu võiks arvata, et ta oli misjoni osas soosivam, kuid Edward Mornini arvates oli misjoni väärtust Chamisso silmis kahandanud valgustusfilosoofiaga tutvumine.³⁸³ Ühtviisi kriitiline oli ta nii katoliiklike hispaanlastest misjonäride vastu Californias kui protestantlike ameerika misjonäride vastu Hawaiiil. Osa Chamisso kriitikast oli suunatud misjonile kui tegevusele, mis oli liialt motiveeritud päritolu- või misjoni toetajamaa huvidest. Chamisso arvates oli misjonist saanud "parteiküsimus."³⁸⁴ Kuid olulisem osa tema misjonikriitikast keskendus Euroopa misjonäride levitava õpetuse ebasobivusele kohalikesse oludesse, millest tulenevalt arvas Chamisso oma Hawaiiil viibimise järel:

"Veel ei ole ükski misjonär Sandwichi [Hawaii] saarte le tulnud ning tõepoolest oleks nende töö selle meelelise rahva juures vähe viljakandev. Kristlus võib neil Ida-Polüneesia saartel vaid kõige olemasoleva kummuli pööramisel levida."³⁸⁵

³⁷⁷ Ka‘ahumanu (reisikirjas Kahumanna) (1795-1824) oli Hawaii kuninganna, Kamehameha I naine, Kamehameha II ema.

³⁷⁸ Hiram Bingham I (reisikirjas misjonär Bingham) (1789-1869).

³⁷⁹ Kotzebue, pp. 268–271.

³⁸⁰ Kotzebue, p. 268; 'Den rohen Demant, was der unverdorbene Sandwichinsulaner wirklich ist, zu schleifen und dadurch dessen inneren Werth und äußeren Glanz zu vermehren.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 142.

³⁸¹ Kotzebue, p. 270; 'Rückschritte in der Cultur' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 144.

³⁸² John A. Andrew III, *Rebuilding the Christian Commonwealth: New England Congregationalists and Foreign Missions, 1800-1830* (University Press of Kentucky, 2015), pp. 167–169.

³⁸³ Mornin, 'Part 2', p. 107.

³⁸⁴ Chamisso, *Tagebuch*, p. 351.

³⁸⁵ 'Noch sind keine Missionarien auf die Sandwich-Inseln gekommen, und wahrlich, sie hätten auch bei diesem sinnlichen Volke wenig Frucht sich zu versprechen. Das Christenthum kann auf den Inseln des östlichen Polynesiens nur auf dem Umsturz alles Bestehenden sich begründen.' Chamisso, III, p. 147.

Järgnevad sündmused tõestasid Chamissole tema vaadete õigust. 1830. aastate keskpaigas polnud misjonärid Hawaii ühiskonda palju mõjutanud: Chamisso kritiseeris, et kohalikud naised tegutsesid endiselt prostituutidena ja kristlike kommete täitmine oli vaid vormiline või sunnitud.³⁸⁶ Raskusi kristlike väärtuste Hawaiiil juurutamise osas tunnistasid ka misjonärid ise, üheks eriliseks murekohaks oligi naiste ebakristlik käitumine.³⁸⁷ Viimaks oli Chamisso arvates vale, et misjonärid olid ühiskonnale võõrad, mujalt pärit. Seda heitis ta ette William Ellisele, kes muuhulgas oli kirjutanud eelpool mainitud pamfleti "Lõunamere misjonitöö õigustamine Vene laevastikukapteni Otto von Kotzebue väärtõlgenduste vastu." Chamisso arvates oleks Ellis pidanud olema tahiitlaste õigeks kristianiseerimiseks Tahitiilt pärit.³⁸⁸

3.2.4. HAWAIILASED: VÄIKESED EUROOPLASED?

Kotzebue hindas Kamehamehat kõrgelt, sest Kamehameha oli tema arvates see, "kes oma targa valitsemisega oli saanud surmajärgse kuulsuse ja ladunud oma rahvale hariduse ja kultuuri aluse."³⁸⁹ "Poolmetsiku monarhi" edu ületas Kotzebue ootusi ja ta kiitis Kamehamehat:

"Ma veendusin üha enam, et Kamehamehat ei ole kuningana kerge asendada, sest tema valitsusaeg paistab nii säravalt silma õigluse, alamate hariduse ja kasulike kunstide juurutamisega."³⁹⁰

Kotzebue arusaam haridusele, kunstile ja kultuurile aluse panemisest või selle juurutamisest tähendas üsna ühemõtteliselt selle ülevõtmist eurooplastelt. Tsivilisatsiooniga seotud edenemine oli tema jaoks seotud euroopalike väärtuste, omaduste ja käitumisviisidega, mida ta pidas üldkasulikuks ka teistele rahvastele.

Chamisso kiitis kuninga tarkust uute oskuste ja teadmiste järgi toimides jääda ikkagi truuks

³⁸⁶ Chamisso, *Tagebuch*, p. 351.

³⁸⁷ Uus-Inglismaa naismisjonäridel oli pikka aega raskusi Hawaii naistele kristliku kombekuse õpetamisel, vt lähemalt: Patricia Grimshaw, 'New England Missionary Wives, Hawaiian Women and "The Cult of True Womanhood"', *Family and Gender in the Pacific: Domestic Contradictions and the Colonial Impact*, toim. Margaret Jolly (Cambridge University Press, 1989), pp. 19–44; Raskusi võis suurendada ka see, et Hawaii traditsiooniliste väärtushinnangute järgi polnud tegu prostitutsiooniga. Seetõttu on Ralstoni arvates kuni 1850. aastateni, kui hawaiiilased loeti kristianseerituks, vale rääkida prostitutsioonist: 'Changes in the Lives of Ordinary Women in Early Post-Contact Hawaii', *Family and Gender in the Pacific: Domestic Contradictions and the Colonial Impact*, toim. Margaret Jolly, Caroline Ralston (Cambridge University Press, 1989), pp. 45–64 (p. 57); Vrdl ka: Sahlins, pp. 24–46.

³⁸⁸ Chamisso, *Tagebuch*, p. 351.

³⁸⁹ 'Der sich durch seine weise Regierung einen Nachruhm erworben, und den Grund zur Bildung und Cultur seines Volkes gelegt hat.' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 18.

³⁹⁰ 'Ich überzeugte mich immer mehr, daß Tammeamea als König nicht leicht zu ersetzen seyn werde, da seine Regierung sich so glänzend auszeichnet durch Gerechtigkeit, Bildung seiner Unterthanen, und Einführung nützlicher Künste' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 20.

kohalikele kommetele ja traditsioonidele.³⁹¹ Chamisso jaoks oli väga oluline, et moderniseerumisprotsessis, kaubanduse arenedes ja välismaailmaga suheldes ei kaotaks Hawaii oma keelt, kultuuri ja omapära — liialt euroopalikuks muutumine oleks tema meelest olnud Hawaii jaoks traagiline. Oma esimesel külaskäigul tajus ta teravalt ohtu, et kiirete muutuste ja eurooplastest nõuandjate tegevuse tulemusel kaob side kohalike traditsioonidega, seetõttu avaldas ta soovi Rjurikuga põhja poole sõitmise asemel peatuda pikemalt Hawaiiil ja tegeleda piirkonna uurimisega, kust meeskond saaks ta hiljem taas pardale võtta. Kotzebue keeldus sellest.³⁹² Chamisso toonitas reisil kaasa teinud teadlasena "Ülestähendustes ja arvamustes" tungivat vajadust koguda ja talletada hawaii kultuuripärandit:

„sest kus maamärgid ja kiri puuduvad, muutuvad võõraste mõjude tõttu keeled, kaovad ütlused, tasanduvad kombed ja kord leiavad eurooplased Sandwichi saartel [Hawaii saartel] vaid eurooplasteks sirgunud rahva, kes on unustanud oma päritolu ja esiisad.“³⁹³

Chamisso arvamus on sarnane herderlikule mõtteviisile, et iga rahva keel on ühtlasi rahva iseloomu, olemuse väljendus ja seega väärtus iseeneses. Ühtlasi olid iga rahva keel oluline inimkonna ajaloo mõistmiseks,³⁹⁴ mille jaoks andmete kogumist Chamisso oluliseks pidas.³⁹⁵ Kuigi Kotzebue keelas Chamissol ilma meeskonnata Hawaiiile jääda, ei tähendanud see, et ta poleks jaganud Chamisso arvamust, et hawaiilaste pärimuse talletamine on vajalik. Oma järgmisel reisil otsustas ta ise anda väikese panuse Hawaii ajaloo kirjapanemisse ja organiseeris enda, Kalanimoku ja hispaanlasest tõlgi Marini kohtumise, kus ta kuulas Kalanimoku pärimuslikke jutte Hawaii vanemast ajaloost ja lisas need oma reisikirjeldusele koos märkusega, et need pole varem reisikirjandusse jõudnud.³⁹⁶

Kotzebue kiitis küll Kamehameha I taiplikkust võtta Euroopast üle kasulikuna tunduv,³⁹⁷ kuid ta ei arvanud, et sugugi kõik euroopalik oleks Hawaii ühiskonda adapteerimist vääriv. 1820. aastate keskpaigas Hawaiiil külastades kurvastas Kotzebue Kamehameha I surmale järgnenud mandumise üle: halva misjonitegevuse kõrval kahjustas rahvast laisklemine, luksus ja liigne alkoholi pruukimine: „Ma olin väga ebameeldivalt üllatatud, kui leidsin, et

³⁹¹ Chamisso, III, p. 146.

³⁹² Chamisso, III, p. 148.

³⁹³ "Denn wo Monumente und Schrift fehlen, verändern sich unter fremder Einwirkung die Sprachen, die Sagen verschallen, die Sitten gleichen sich aus, und der Europäer wird einst auf den Sandwich-Inseln nur anezogene Europäer finden, die ihrer Herkunft und Väter vergessen haben." Chamisso, III, p. 148.

³⁹⁴ Johann Gottfried Herder, p. 225.

³⁹⁵ Chamisso, *Über die Hawaiische Sprache*, p. 4.

³⁹⁶ Kotzebue, p. 226.

³⁹⁷ Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 15.

kultuur on Hanaruros [Anahulus] sedavõrd edenenud, et mitmetel majadel võis leida silte, mis möödaminejaid trimpama kutsusid.³⁹⁸ Kuigi Euroopa või tsivilisatsiooni mõjud võisid olla kahjulikud, arvas Kotzebue siiski, et need toovad enam kasu. Ta hindas kõrgelt hawaiiilaste võimet võtta üle euroopalikke kombeid, millest arvas tõusvat tõelist kasu. Sellest tulenevalt rõõmustaski Kotzebue, et arvestades vaid umbes 50 aasta möödumist sellest, kui Cook saared avastas ning eurooplaste ja hawaiiilaste vahel tihe suhtlemine tekkis, on arengu ulatus märgatav:

„Nende elanikud olid tollal [kui Cook saared avastas] veel täiesti need, keda me metslasteks nimetame, et neil polnud aimugi meie kommetest, institutsioonidest ja tavadest, meie leiutistest, kunstidest ja teadustest ning et nende eluviis meie omast täiesti lahku läks, siis võib rõõmuga imestust tunda selle üle, et pärast nii lühikese aja möödumist võib Hanaruro [Anahulu] sadamat täiesti Euroopa omaks pidada.“³⁹⁹

Peamiseks põhjuseks, miks Kotzebue ja Chamisso Hawaii edenemist niivõrd kõrgelt hindasid, võiks pidada kaubandust. Just kaubanduses oli 4-astmelise arenguteooria viimane ja kõige kõrgem aste, milleni oldi esimesena jõutud Euroopas. Kas sellest, et nii Kotzebue kui Chamisso hindasid kõrgelt eurooplaste teadmiste ja oskuste mõju hawaiiilaste ja teiste Polüneesia rahvaste "tsiviliseerumisel", võiks järeldada, et nende arvates oli polüneeslaste saatuseks olla alati sammu võrra taga Euroopa arengust? Sabine Wilke nõustub sellega Kotzebue osas: tema arvates ei olnud hawaiiilased Kotzebue meelest võimelised enamaks kui selleks, et olla "väikesed eurooplased", kes ei jõua kunagi oma arengus eurooplastele järele ning kes "ei suuda luua domineerivast tsivilisatsioonist kriitilist distantsti."⁴⁰⁰ Oma tekstides väljendas Kotzebue siiski hawaiiilaste võimalust ja vajadust jõuda eurooplastega võrdväärsel tasemele. Oma esimeses reisikirjas kirjutas ta sellest kui vajadusest ja toonitas seejuures inglaste, mitte hawaiiilaste vastutavat rolli:

³⁹⁸ Kotzebue, p. 252; 'Ich war sehr unangenehm überrascht, die Cultur in Hanaruro so weit gediehen zu finden, daß bereits an mehreren Häusern Schilder hängen, welche die Vorübergehenden zum Zechen einladen.'

Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 120.

³⁹⁹ Kotzebue, p. 226; 'ihre Bewohner damals noch ganz das waren, was wir Wilde nennen, daß sie nämlich von unseren Sitten, Einrichtungen und Gebräuchen, von unsern Erfindungen, Künsten und Wissenschaften keinen Begriff hatten und ihre Art zu leben daher von der unserigen völlig abwich: so wird man freudig erstaunen, nach Verlauf eines so kurzen Zeitraums, den Hafen von Hanaruro ganz für einen europäischen ansehen zu können.'

Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 87.

⁴⁰⁰ Sabine Wilke, 'Performing Native Cultures in the "South Sea": Mythical Images of Others in Early German Contact Narratives', *Pacific Coast Philology*, 42 (2007), 169–80 (p. 176).

"Laevatamise jaoks oleks väga tähtis, et Sandwichi [Hawaii] saared seisaksid Euroopaga samal kultuuritasemel ja inglased, kes on saared oma protektsiooni alla võtnud, peavad selle eest hoolt kandma, et pärast Tammeamea [Kamehameha] surma oleks järgmine valitseja mõistlik ja väldiks iga revolutsiooni." ⁴⁰¹

Oma teises reisikirjas tundus Kotzebue hawaiiilaste võrdväärse arengupotentsiaalis selgemini veendunud olevat:

„Mu lugejaile ei või olla mittehuvitav jälgida lühidalt selle rahva ajalugu, tema kiireid kultuurilisi edusamme, millega ta end eurooplastega võib-olla juba täiesti võrdväärseks muutnud oleks, kui poleks vahele tulnud ebasoodsaid asjaolusid, mille mõjul teda tagasi hoitakse, kuni jälle tuleb mõni valitseja nagu Tameamea [Kamehameha], kes nendest raskustes üle saab.“ ⁴⁰²

Sarnaselt Kotzebuele hindas ka Chamisso hawaiiilaste ja teiste polüneeslaste arengupotentsiaali kõrgeks. "Päevaraamatu" Hawaii osa lõpetuseks mõtiskles ta üldisemalt Polüneesia üle ning kirjutas:

"Ajaloos edenemise mõttes varem või hiljem liituvad Vaikse ookeani peasaared meie tsivilisatsioonimaailmaga. Juba ilmub Tahitiil maakeeles ja enamjaolt põliselanike poolt kirjutatud ajaleht. — Kuulake! Kuulake! — Ajaleht Tahitiil!" ⁴⁰³

Nii Chamisso kui Kotzebue jaoks oli hawaiiilaste ja teiste polüneeslaste arengupotentsiaal võrreldav eurooplaste omaga, nende "väiksus" või "madalam" kultuuritase Euroopaga võrreldes ei olnud midagi igikestvat: neid täitis usk, et hawaiiilased võivad jõuda Euroopaga samale tsivilisatsioonitasemele. Chamisso jaoks oli seejuures väga oluline, et Hawaiiil toimuv areng muudaks Hawaii küll Euroopaga võrdsemaks, kuid ei teeks hawaiiilastest eurooplasi.

⁴⁰¹ 'Für die Schiffahrt wäre es sehr wichtig, wenn die Sandwich-Inseln mit Europa auf demselben Grad der Cultur ständen, und die Engländer, welche diese Inseln unter ihre Protection genommen, sollten dafür sorgen, dass nach Tammeamea's Tode ein vernünftiger Mann ihm folgte, und jede Revolution vermieden würde.' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 18.

⁴⁰² Kotzebue, p. 226; 'Es kann meinen Lesern nicht uninteressant seyn, in einer kurzen Darstellung der Geschichte dieses Volkes seine raschen Fortschritte zur Cultur zu verfolgen, durch welche es sich den Europäern vielleicht schon gleich gestellt hätte, wenn nicht ungünstige Umstände eingetreten wären, deren Einfluß es davon zurückhalten wird, bis wieder ein Herrscher, wie Tameamea war, an seiner Spitze steht und sie überwindet.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 87.

⁴⁰³ 'Früher oder später werden, dem Fortschritt der Geschichte angemessen, die Hauptinseln des großen Ocean's sich der Welt unserer Gesittung anschließen, und schon erscheint in Landessprache und meist von Eingebornen geschrieben eine Zeitung auf O-Taheiti! — Hört! hört! — Eine Zeitung auf O-Taheiti!' Chamisso, *Tagebuch*, p. 352.

Kotzebue jaoks oli edenemine seotud siiski pigem euroopaliku omaksvõutuga, kuid temagi ei pidanud Hawaii omapära millekski, millest edenedes loobuda.

4. TSIVILISATSIOON, EUROOPA JA VENEMAA

Otto von Kotzebue ja Adelbert von Chamisso reisikirjade peategelasteks on pigem reisi vältel külastatud piirkondade elanikud, kuid soovides kirjeldada teiste rahvaste olemust, elulaadi ja -keskkonda, lähtuti ikkagi iseenda taustast. Järgnevas peatükis on fookuses Euroopa tähtsus ja tähendus Kotzebue ja Chamisso reisikirjades. Esimeses osas arutlen mõlema autori eurotsentrismi üle ja analüüsin põhjuseid, miks Euroopa võis Kotzebue ja Chamisso jaoks reisikirju kirjutades iseäranis oluline olla. Peatüki teises osas käsitlen Venemaa Euroopasse kuulumise küsimust.

4.1. EUROOPA: KASUTU PÕGENEMINE

Adelbert von Chamisso vaatles võõraid kultuure vaimustuse ja imetlusega, mistõttu tema poolehoidu ja kaasaelamist neile on vahel peetud tema kaasajale ebatüüpiliselt mitte-eurotsentristlikuks. Harry Liebersohn on rõhutanud Chamisso võimet näha maailma kitsast euroopakesksusest laiemalt. Ta leiab, et erinevalt Alexander von Humboldtist, James Cookist ja Georg Forsterist polnud Chamisso eurotsentristlik ning arvab, et Chamisso reisikiri oli oma ajast niivõrd ees, et antropoloogia hakkas samasse punkti jõudma alles 1980. aastatel.⁴⁰⁴ Selle tõenduseks esitab ta Chamisso kirjelduse sellest, kuidas hawaiiilased naersid tema kohmaka katse üle ujuda ja kuidas Chamisso enda üle naermisele rahumeelselt reageeris: "Chamisso ujumine võib väljendada midagi hoopis enamat, sest sellega õpetab Chamisso meile enesest eemaldumist ning tema ja tema Euroopa kultuuri vaatamist välisest perspektiivist, mida pakuvad teised kultuurid."⁴⁰⁵ Kuid ka Kotzebue, kes Liebersohni arvates nägi erinevalt Chamissost teisi rahvaid alati eurotsentristlikult, võrdluses Euroopaga alamatena ja kel "puudus elementaarne arusaam" reisil kohatud teistest rahvastest,⁴⁰⁶ kirjeldas sarnast olukorda Põhja-Ameerikas, kus põliselanike naer meeskonnaliikmete kohmakuse üle ei tekitanud negatiivseid emotsioone:

"Me proovisime seda [tundmatut looma] oma looduskollektsiooni jaoks kinni püüda, mis meil aga ilma sõprade abita, kes jooksmises väga vilunud on, vaevalt oleks õnnestunud; võidukalt tõid nad selle meile ja naersid südamest meie saamatuse üle."⁴⁰⁷

⁴⁰⁴ Liebersohn, 'Chamisso and Five Hundred Years of Ethnography', pp. 25–27.

⁴⁰⁵ Liebersohn, 'Chamisso and Five Hundred Years of Ethnography', p. 26.

⁴⁰⁶ Liebersohn, 'Discovering Indigenous Nobility', pp. 764–765.

⁴⁰⁷ 'Wir suchten es [ein unbekanntes Tier] für unsere Naturaliensammlung einzufangen, was uns aber ohne die Hilfe unserer Freunde, die im Laufen sehr geübt waren, schwerlich gelungen wäre; diese brachten es uns

Nii Chamisso kui Kotzebue reageerisid rahumeelselt põliselanike naerule nende kohmakuse üle ega pidanud seda pahatahtlikuks. Liebersohni poolt näiteks toodud olukorras otsustas Chamisso ujuda, kuigi temaga kaasas olnud kohalikud ületasid samal ajal jõge sellest läbi kõndides, sest soovis anda õpetlikku vaatepilti. Enda kesist ujumisostkust arvesse võttes mõtles ta vette minnes: "On tõepoolest hea sellele rahvale näidata, et kui ei olda nende kunstis ka mitte mingi meister, ei ole see samas ikkagi päris võõras."⁴⁰⁸ Põliselanike naer oli talle üllatav reaktsioon, mida ta proovis põliselanike perspektiivist selgitada ning ei võtnud seda seetõttu solvanguna.⁴⁰⁹

Nii Kotzebue kui Chamisso poolt kirjeldatud olukorrast kumab läbi õpetlik hoiak põliselanikkesse, mida võiks seostada paternalistliku hoiakuga ja arusaamaga eurooplaste kõrgemast arengutasemest. Chamisso heasoovlikku suhtumist aitas säilitada ja tunnete riivamist ära hoida põliselanike teistsuguse naerukultuuri mõistmise kõrval see, et ta sai pakkuda hawaiiilastele soovitud õppetunni, mille üheks osaks oli tõestamine, et "kummaline *kanaka haore* (valge mees)"⁴¹⁰ ei pruukinud olla kõiges meister. Kotzebue nimetas ülaltoodud situatsioonis põliselanikke "meie sõpradeks" — see on väljend, mida Kotzebue kasutas tihti koos sõnaga "lapselikud" (*kindergleich*). Stseeni jätkudes kirjeldas ta, kuidas "metslased" uurisid imetlusega nende varustust ja tarbeesemeid ja naersid Chorise poolt üksteisest joonistatud piltide üle: "Meie sõbrad rõõmustasid selle üle väga, läksid aga päris pööraseks, kui nüüd härra Choris käigu pealt vanema jooned paberile visandas ja tema poeg hoidis naerust kõhtu kinni, kui ta oma vana isa näo joonistamist nägi."⁴¹¹ Ebaoluline pole ka see, et mõlemal juhul naersid põliselanikud eurooplaste kehalise kohmakuse üle, "madalamatele" tsivilisatsioonitasemetele peeti stereotüüpselt iseloomulikuks aga just kehalist võimekust.

Marie-Theres Fedenhoferi arvates on Chamisso kirjutistes näha teadlikkust eurotsentrismi paratamatusest, millele lisandub samaaegselt kohalikelt kuulnud informatsiooni

triumphierend, und lachten herzlich über unsere Ungeschicklichkeit.' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, I, p. 150.

⁴⁰⁸ 'Es ist auch gut, den Leuten zu zeigen, dass, wenn grade kein Meister in ihrer Kunst, man doch derselben nicht ganz fremd ist.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 220.

⁴⁰⁹ Chamisso, *Tagebuch*, p. 221.

⁴¹⁰ 'Kuriosen Kanaka haore (den weißen Mann)' Chamisso, *Tagebuch*, p. 221.

⁴¹¹ 'Unsere Freunde freuten sich sehr darüber, geriethen aber ganz außer sich, als jetzt Herr Choris im Gehen die Züge des Alten flüchtig auf Papier brachte, und der Sohn hielt sich den Bauch vor Lachen, als er das Gesicht seines Vaters gezeichnet sah.' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, I, pp. 150–151.

väärtustamine, "teise" perspektiivi usaldamine.⁴¹² Selle kõige olulisema näitena tutvustab Federhofer Chamisso käsitlust vaaladest, kus Chamisso võrdles aleuutide (omanimega unanganid) teadmisi vaaladest eurooplaste teaduskäsitlustega ning seadis aleuutidelt saadud info najal kahtluse alla Euroopas seni levinud teaduslikud klassifikatsioonid.⁴¹³ Federhoferi arvates näitab see, mõneti sarnaselt Liebersohni käsitlusele, et Chamisso oli "oma ajast kaugelt ees" ning et tema zooloogilist käsitlust võiks kõrvutada tänapäevaste etnograafide uurimustega.⁴¹⁴ Vaagides James Cooki ja hawaiiilaste vahel tekkinud konflikti, kus hawaiiilased Cooki tapsid, usaldas Kotzebue põliselanike vaatepunkti. Oma reisikirjas andis ta põhjaliku ülevaate 1779. aastal saarel juhtunust⁴¹⁵ ja lõpetas kirjelduse järgnevalt:

"Nõnda jutustas Karemaker [Kalanimoku] seda sündmust, mida ta ise noore mehe pealt näinud oli, ja sellega langevad üldiselt ühte ka Cooki kaaslaste kirjeldused. Mõningaid asjaolusid andsid nad, tõsi küll, teisiti edasi, kuid Wahul olid kõik veendunud, et kõik toimus täpselt nõnda nagu Karemaker [Kalanimoku] seda väitis. Isegi siis, kui täiel määral uskuda inglasi, peaks siiski mõnma, et nemad olid kallaletungijaks pooleks ning et Cooki väljakutsuv tegutsemine saareelanike hädakaitse puhul sai teenitud karistuse."⁴¹⁶

Mõlemad eurooplased märkisid üles põliselanike arvamuse ning võisid nende perspektiivi või infot isegi usaldusväärsemaks pidada. Sellel võib olla mitmeid põhjuseid, mis võime kõrval tunnustada mitte-eurooplaste perspektiivi on seotud ka Euroopale või kitsamalt oma riigile kasulikuga. Kotzebue puhul võib Kalanimoku versiooni usaldamise ja hawaiiilaste käitumise õigustamise eesmärgiks olla Briti impeeriumi kritiseerimine. Inglismaa oli Venemaale maailmakaubanduses ja imperiaalpoliitikas nii suurim eeskuju kui rivaal. 19. sajandi alguses kujunes Hawaiiist üks konkurentsiküsimusi. Suurepärase asukohaga saarestik

⁴¹² Federhofer, 'Die Literaturwissenschaftliche Sicht Am Beispiele einiger Reise- Und Forschungsberichte', p. 300; Federhofer, 'Lokales Wissen in den Reisebeschreibungen Otto von Kotzebue und Adelbert von Chamisso', p. 140.

⁴¹³ Federhofer, 'Lokales Wissen in den Reisebeschreibungen Otto von Kotzebue und Adelbert von Chamisso', pp. 134–137.

⁴¹⁴ Federhofer, 'Lokales Wissen in den Reisebeschreibungen Otto von Kotzebue und Adelbert von Chamisso', p. 140.

⁴¹⁵ Kotzebue, pp. 234–237.

⁴¹⁶ Kotzebue, p. 237; 'So erzählte Karemaker diese Begebenheit, der er selbst als junger Mann beigewohnt hatte, und damit stimmen auch die Berichte von Cook's Gefährten im Ganzen überein. Einzelne Umstände werden freilich von ihnen anders angegeben; indessen war auf Wahu Jedermann überzeugt, daß sich Alles so genau verhalten habe, wie Karemaker versicherte. Selbst wenn man den Engländern vollen Glauben beimessen wollte, müßte man doch gestehen, daß sie der angreifende Theil waren, und daß Cook's anmaßliches Verfahren bei der Nothwehr der Insulaner eine nicht unverdiente Strafe erlitt.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 101.

oli Vaikse ookeani kaubanduse arendamisel oluliseks sadamaks ja varustuspunktiks, mida nii Venemaa kui Inglismaa kasutada soovisid. Kotzebue kirjutas aastatel 1823-26 toimunud reisi väljaandes, kuidas inglased ja Mehhiko ajalehed on "levitanud seda mõttetut ideed," et Venemaa soovib Hawaii saari endale saada.⁴¹⁷ ja kahtlustas inglasi plaanis lõpetada Hawaii kuninga toetamine saarte suveräänina.⁴¹⁸ Seega võis Kotzebue üheks motivaatoriks põliselanike vastu poolehoidu näitamises olla Euroopa riikide vaheline konkurents. Seda argumenti nõrgestab samas Kotzebue hinnang, et teine Briti kapten George Vancouver oleks suutnud Cooki asemel olukorraga paremini toime tulla.⁴¹⁹ Chamisso usaldas aleuutide andmeid olukorras, kus ise samade vaatlusandmete kogumine oleks olnud ajapuudusel võimatu, kuid rakendas need eurotsentristlike huvide ette. Vene impeeriumi agressiivse tegevuse ja aleuutide orjastamise tõttu oli alates 18. sajandi keskpaigast ehk esimest kokkupuutest venelaste ja aleuutide vahel aleuutide arv drastiliselt langenud.⁴²⁰ Ühelt poolt väärtustas Chamisso aleuutide teadmisi ja seeläbi ka aleuute endid ja kritiseeris Venemaa tegevust; teiselt poolt osales Chamisso siiski imperialistlikus kaubandustegevuses ja tema poolt kogutud andmeid võis vaalaküttimises eurooplaste kasuks kasutada. Mary Louise Pratt näeb looduse süstematiseerimist ühenduses eurooplaste võimu ja kontrolli saavutamisega⁴²¹ ja võrdleb selle kasulikkust ookeanide kaardistamisega, mis oli seotud kaubateedega; looduse kaardistamine "seostub kaubanduslikult ekspluateeritavate varade, turgude ja koloniseeritava maa otsingute kasvuga."⁴²²

Chamisso proovis reisi jooksul murda välja eurooplastena käitumisest ja samastuda põliskultuuridega, kuid see ei olnud lihtne ja ta ei pruukinud selles õnnestuda. Kõige markantsem näide on tema soov saada tätoveeritud. Oma kaasaja eurooplastele ebatüüpiliselt hindas ja imetles Chamisso Marshalli saarte elanike tätoveeringute ilu ja võrdles tätoveeringuid riietega⁴²³ ning lootis, et ratakilased kaunistavad ka tema keha sel traditsioonilisel viisil:

⁴¹⁷ Kotzebue, p. 250; 'die unsinnige Idee' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 119.

⁴¹⁸ Kotzebue, pp. 250–251; Vrdl: Erich Donnert, *Russlands Ausgreifen Nach Amerika* (Frankfurt am Main ; Berlin ; Bern ; Wien [u.a.]: Lang, 2009), p. 52 <<http://katalog.ub.uni-freiburg.de/persistentid:304205249>>.

⁴¹⁹ Kotzebue, p. 239.

⁴²⁰ Aleuutide kohta vt kokkuvõtvalt: *Vene Impeeriumi rahvaste punane raamat*, toim. Margus Kolga jt (Tallinn: Vagabund, 1993), pp. 25–29.

⁴²¹ Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes Travel Writing and Transculturation* (London; New York: Routledge, 1992), pp. 29–37.

⁴²² Pratt, p. 30.

⁴²³ Susan Richter, 'Schrift auf Haut um 1800: Ausdruck fehlender Zivilisation oder eine spezifische materiale juristische Textkultur?', *Schriftträger - Textträger: zur materialen Präsenz des Geschriebenen in frühen*

"Ma tegin Tabuali juures viimase katse tätoveeritud saada. Oleksin toona meelsasti selle kena rõivastuse omandanud hoolimata valust, mida see teatavasti maksis. Ma veetsin öö pealiku majas, kes näis olevat nõus järgmisel hommikul tätoveerimise ette võtma. Järgmisel hommikul seda siiski ei tehtud. Vaikivat keeldumist mõistsin alles hiljem Kadu selgitustest,"⁴²⁴

kirjeldas ta "Päevaraamatus" soovi luhtumist. "Ülestähendustes ja arvamustes" põhjendas Chamisso keeldumist religioossete tavadege: "Tätoveerimine seisab Ratakil ühenduses religioossete uskumustega ja seda ei tohi ilma teatud jumalike märkideta ette võtta."⁴²⁵ Chamisso jäi võõraks, keda ratakilased ei tätoveerinud enda kommete vastavalt ning kes mõistis raskustega keeldumise põhjust. Chamisso hindas tätoveeringuid eelkõige esteetikast lähtuvalt ja oskas hinnata nende tähtsust kogukondlikust aspektist — just soovist olla osa Rataki kogukonnast soovis ta ka enda kehale tätoveeringuid. Kuid eurooplasena, võõra kultuuriruumi esindajana ei mõistnud ta lõpuni tätoveeringute religioosset tähendust, mistõttu tema pealetükkivus tätoveeringu saamiseks võis olla põliselanikele isegi mõnevõrra solvav.

Kuigi mõlemad autorid proovisid näha iseend ja teisi eurooplasi kõrvalvaataja, mitte-eurooplase pilgu läbi ja suhtusid kaaseurooplaste vaadetes ja tegevusse isegi kriitiliselt, ei tähendanud see, et nad oleksid suutnud europsentrismini minetada. Mõtisklused selle üle, mida võisid arvata neist reisil jooksul kohatud teised inimesed, püüded astuda väljapoole Euroopas kehtivaid käitumistavasid ega isegi enesekriitiline hoiak, ei vabastanud neid europsentrismit. Chamisso ja Kotzebue puhul vähendas võimet analüüsida teisi kultuure Euroopa perspektiivist laiemalt kokkupuute põgusus ja suhtlemisraskused.⁴²⁶

Euroopa oli Kotzebue ja Chamisso jaoks võrdluste aluseks, tsivilisatsiooni võrdkujuks, millega kõrvutati teiste piirkondade elanikke ja ühiskondi. Mõlemad autorid kasutasid võrdlust Euroopaga reisi vältel kohatud rahvaste välimuse, kommete, vaatamängude, tantsu- ja muusikaetteastete, ehitiste hindamiseks. Üheks näiteks sellest, kui oluliseks võrdlusaluseks

Gesellschaften, toim. Annette Kehnel, Diamantis Panagiotopoulos (Berlin: De Gruyter, 2015), pp. 229–45 (p. 232).

⁴²⁴ 'Ich machte auf Tabual einen letzten Versuch, die Tatuierung zu erlangen. Ich hätte damals gern das schöne Kleid mit allen den Schmerzen, die es bekanntlich kostet, erkaufte. Ich brachte die Nacht in dem Hause des Häuptlings zu, der versprochen zu haben schien, die Operation am andern Morgen vorzunehmen. Am andern Morgen wurde jedoch die Operation nicht vorgenommen und Rechenschaft über die stillschweigende Verweigerung konnte ich erst später aus Kadus Aussagen entnehmen.' Chamisso, *Tagebuch*, pp. 280–281.

⁴²⁵ 'Die Operation des Tatuierens steht auf Radaack in Beziehung mit dem religiösen Glauben, und darf ohne gewisse göttliche Zeichen nicht unternommen werden.' Chamisso, III, p. 117.

⁴²⁶ Vrd. 1.2. Reisikirjanduse kontekst.

Euroopa oli, pakub Kotzebue kirjeldatud teatrikülastus Rio de Janeiros, kus ta kirjeldas kohalikke portugallasi:

"Saal oli tulvil täis ja ma olin üllatatud nii teatrihoonest kui ka tema sisustusest, mis oli niivõrd hea, nagu seda vaid Euroopas oodata võib. Kõik loožid olid aukandjaid täis, mistõttu seal võis näha vaid valgeid nägusid, mille hulgas mõni naisenägu silma paistis säärase oivaliselt valge jumega, mis isegi Põhja-Euroopa naistele häbi poleks teinud. /---/ Vestlust oskavad nad [naised] naljadega läbi põimida ja kelmikusega vürtsitada nagu eurooplannadki, mida võis ka teatris tähele panna. /---/ Et aga selle loožipubliku täiesti euroopalikku linnalihvi nähes ei maksa veel arvata, et ka haridus on euroopalik, seda tõendab järgmine lugu. /---/ Kui loožides võib näha vaid viisakust ja peeni kombeid nagu Euroopas, siis parteris valitseb vastik toores lärm."⁴²⁷

Adelbert von Chamisso võrdles aastaid hiljem reisile tagasi mõeldes laeva "meresõitja kodumaaga"⁴²⁸, turvalise ja tuttavliku "vana Euroopaga:"

"Kaugete reise eesmärk on jõuda võõrale maale; see on raske, raskem kui meresõitja arvab. Igal pool on teda hoidev laev vana Euroopa, kust ta kasutult põgeneda proovib, kus vanad näod vana keelt räägivad, kus juuakse traditsioonilisel viisil ja kindlatel aegadel teed ja kohvi ning kus kogu viletsus läbi ilustamata kodususe teda kindlalt hoiab. Senikaua kuni ta võõralt pinnalt veel oma laevavimplit lehvimas näeb, hoiab see vaatekiir teda vana mullakamaka küljes kinni. — Ja ta armastab ikkagi oma laeva! — nagu Alpide elanik armastab oma hütти, kus ta osa aastast lume alla maetuna vabatahtlikult istub."⁴²⁹

⁴²⁷ Kotzebue, pp. 31–32; 'Es war erstickend voll, und ich fand mich überrascht, sowohl von dem Gebäude selbst, als der inneren Einrichtung, die so gut ist, als sich es nur in Europa erwarten läßt. Die Logen waren sämtlich von Honoratioren besetzt, folglich erblickte man da nur weiße, deren sich selbst Nord-Europäerinnen nicht zu schämen hätten, auszeichneten. /---/ Ein Gespräch wissen sie so gut zu unterhalten, mit Scherz zu durchweben und mit Schalkheit zu würzen, wie eine Europäerin. /---/ Daß indessen von der äußern, ganz europäische Ausbildung zu schließen ist, beweiset unter andern folgende Anekdote. /---/ Wenn in den Logen nur Anständigkeit und seine Sitte, wie in Europa, sichtbar ist, so herrscht hier ein widrig roher Lärm.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, pp. 31–32.

⁴²⁸ 'Heimath des Seefährrs' Chamisso, *Tagebuch*, p. 24.

⁴²⁹ 'Das Ziel der weiten Reise möchte sein, in das fremde Land zu gelangen; das ist schwer, schwerer als sich es Einer denkt. Ueberall ist für Einen das Schiff, das ihn hält, das alte Europa, dem er zu entkommen vergeblich strebt, wo die alten Gesichter die alte Sprache sprechen, wo Thee und Kaffee nach hergebrachter Weise zu bestimmten Stunden getrunken werden und wo das ganze Elend einer durch nicht verschönerten Häuslichkeit ihn fest hält. So lange er vom fremden Boden noch die Wimpel seines Schiffes wehen sieht, hält ihn der Gesichtsstrahl an die alte Scholle festgebannt. — Und er liebt dennoch sein Schiff! — wie der Alpenbewohner

Kotzebue ja Chamisso reisikirjades oli Euroopa väga olulisel kohal — võrdlused Euroopaga lubasid reisil kogetut selgitada, näitlikustada, süstematiseerida, kiita või laita. Põhjuseid, miks võrdlused Euroopaga olid nende reisikirjades iseäranis olulised, võib leida reisi iseloomust, kirjutajate eesmärkidest ja identiteedist.

Esimeseks põhjuseks on see, et reisikirjad olid suunatud Euroopa publikule. Seda näitab nii huvi nende reisikirjade tõlkimise vastu mitmesse Euroopa keeltesse kui ka juba kirjutamise ajal mõlema autori poolt tehtud märkused, mis oma kujundlikkuses olid suunatud just Euroopa, mitte aga näiteks spetsiifiliselt Venemaa lugejatele.⁴³⁰ Seetõttu kirjutaski Kotzebue toidust, mis polnud vastuvõetav "eurooplase kõhule"⁴³¹ ja muusikast, millel oli "eurooplase kõrvale" vähe võlu,⁴³² Chamisso aga "eurooplase kõrvale ebaharilikest" sõnadest.⁴³³ Mõlemad autorid lähtusid kirjutades mitte vaid eurooplaste meelelistest kogemustest, vaid ka nende silmaringist. Nende tekstides on rohkelt märkusi selle kohta, kas see või teine fakt või seik, mõne saare või piirkonna ajalugu on eurooplastele tuntud või mitte. Kui arvati, et lugejal on piisavalt eelteadmisi, siis loobuti tihti teksti lühiduse huvides seda pikemalt üle kordamast. Näiteks tõdes Chamisso: "Mariaani saarte nukker ajalugu on Euroopas piisavalt tuntud."⁴³⁴ ning peatus seetõttu vaid põgusalt saarte ajalool.

Teiseks põhjuseks on reisi marsruut: reis ei olnud Euroopa-sisene, vaid viis Euroopa kultuuriruumist välja, selle jooksul purjetati ümber maailma ja külastati teisi maailmajagusi. Euroopast lahkudes tajuti ja sooviti tajuda, et viibitakse teistsugustes, eksootilistes piirkondades. Sihtpiirkondade geograafilise ja kultuurilise kauguse tõttu Euroopast muutus Euroopa ümbermaailmarändurite jaoks ühtsemaks ja ühetaolisemaks kui see võiks näida vaid Euroopa sisesest kogemusest lähtudes. See muutis Euroopaga võrdlemise lihtsamaks: Euroopa sai sümboolseks vastandiks sellele, mida kogeti reisi vältel. Euroopa oli neis võrdlustes tuttav, tavaline, harjumuspärane; teised piirkonnad aga võõrad, ebatavalised ja uudsed. Otto von Kotzebue kirjeldas kontrasti seoses enda tunnetega Brasiilia loodust vaadates: „Eurooplasele tundub imelisena viibida täiesti teistsuguse looduse rüpes, isegi siis, kui ta ei näe seda esmakordselt. Kõik, millele ta pilk langeb, on siin teistmoodi kui tema

die Hütte liebt, worin er einen Theil des Jahres unter dem Schnee freiwillig begraben liegt.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 24.

⁴³⁰ Võrdluseks: Johannes Görbert tähtsustab Kotzebue puhul fokuseerimist tavalugejale ja Vene ametiisikutele, Chamisso puhul kirjanikele ja loodusteadlastele: Görbert, *Die Vertextung Der Welt: Forschungsreisen als Literatur bei Georg Forster, Alexander von Humboldt und Adelbert von Chamisso*, pp. 325-326.

⁴³¹ Kotzebue, pp. 28–29.

⁴³² Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, I, p. 160.

⁴³³ Chamisso, III, p. 11.

⁴³⁴ 'Die düstere Geschichte der Marianen-Inseln ist in Europa hinreichend bekannt.' Chamisso, III, p. 78.

kodus. Ükski puu, ükski lill, ükski putukas, ükski lind, isegi ükski rohukõrs ei sarnane kodumaistega.⁴³⁵ Taolistes võrdlustes oli lihtsustav arusaam ühetaolisest Euroopast oluliseks vahendiks, mille abil kogetut kirjeldada ning nii iseenda kui lugeja jaoks arusaadavaks teha.

Järgnevad põhjused, miks Euroopa oli Kotzebue ja Chamisso reisikirjades nii oluline, võib leida nende identiteedist. Chamisso identiteet oli hübriidne või hargmaine. Tema enda sõnade kohaselt oli ta "vanast perekonnast pärit" isik, keda "saatus mängitas."⁴³⁶ Ta oli sündinud Champagne'is, kuid tema kõige olulisemaks elukohaks sai Berliin; ta oli prantsuskeelne, kuid tema kirjanduslik looming oli valdavalt saksakeelne.⁴³⁷ 1810. aastal kirjutas ta oma heale sõbrale Madame de Staëlile, et on igal pool kõigile võõras:

"Ma olen Saksamaal prantslane ja Prantsusmaal sakslane, protestantide hulgas katoliiklane, katoliiklaste hulgas protestant, jumalakartlike seas filosoof ja vabamõtlejate seas silmakirjateener, õpetlastele ilmreisija ja maailma rahvastele pedant, aristokraatidele jakobiin ja demokraatidele aadlik, *ancien régime* pooldaja jne. Ma ei sobi kuhugi, ma olen igal pool võõras..."⁴³⁸

Chamisso hübriidne, mitmetest eriosadest mõjutatud või neist koosnev identiteet võis muuta tema jaoks olulisemaks Euroopa, mille osaks olid tema identiteediga seotud geograafilised kohad, kultuuriruumid, keeled ja põhimõtted. Euroopat võiks Chamisso jaoks näha katusidentiteedina, mis sidus ja ühendas tema erinevad, mõneti konfliktised identiteedid.⁴³⁹

⁴³⁵ Kotzebue, p. 26; 'Wunderbar ist dem Europäer zu Muthe, sich in einer so ganz andern Nature zu befinden, selbst dann, wenn sie ihm auch nicht zum ersten Mal erscheint. Alles, worauf sein Blick fällt, ist hier so ganz anders, als in seiner Heimath. Kein Baum, keine Blume, kein Insekt, kein Vogel, selbst kein Grashalm gleicht seinem vaterländischen.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 25.

⁴³⁶ 'Aus einem alten Hause entsprossen', 'das Schicksal mit mir spielte' Chamisso, *Tagebuch*, p. 5.

⁴³⁷ Chamisso varase, prantsusekeelse loomingu kohta: Schlitt.

⁴³⁸ 'Ich bin Franzose in Deutschland und Deutscher in Frankreich, Katholik bei den Protestanten, Protestant bei den Katholiken, Philosoph unter den Frommen und Mucker unter den Freigeistern, Weltmann unter den Gelehrten und Pedant unter den Leuten von Welt, Jakobiner unter den Aristokraten und unter den Demokraten ein Edelmann, ein Mann des Ancien régime usw. Ich bin nirgends am Platze, ich bin überall fremd...' Tsiteeritud: Rufus Hallmark, *Frauenliebe Und Leben: Chamisso's Poems and Schumann's Songs* (Cambridge University Press, 2014), p. 35.

⁴³⁹ Chamisso mitmetahulist identiteeti on rõhutanud mitmed tema elulookirjutajad, vt nt: Robert Fischer, *Adelbert von Chamisso: Weltbürger, Naturforscher und Dichter* (Erika Klopp, 1990); Peter Lahnstein, *Adelbert von Chamisso: der Preusse aus Frankreich* (Ullstein, 1987); Langner; Chamisso elukäik ja sellest tulenev hargmaisuus on inspireerinud romaane, vt nt: Carola von Crailsheim, *Ein Franzose findet Deutschland: Roman um Adelbert v. Chamisso* (Hase & Koehler, 1939); Hans Natonek, *Der Schlemihl: e. Roman aus d. Leben d. Adelbert von Chamisso* (Amsterdam: Allert de Lange, 1936) hiljem avaldatud ka pealkirja all 'Der Mann ohne Schatten : Der Lebensroman d. Dichters Adelbert von Chamisso'. Saksamaal on Chamissost saanud üks ajaloolisi eeskujusid Saksamaale või saksakeelsesse kultuuriruumi integreerumisel: alates 1985. aastast antakse Saksamaal välja kirjandusauhinda Adelbert-von-Chamisso-Preis kirjanikele, kes kirjutavad saksa keeles, kuid, kelle emakeel pole saksa keel. Rohkem infot: 'Robert Bosch Stiftung - Über den Chamisso-Preis' <<http://www.bosch-stiftung.de/content/language1/html/14169.asp>> [vaadatud 7.03.2015]; Arutletud on ka selle

Kuigi Chamisso võis Berliinis viibides tunda end võõrana, oli see võrreldes reisil nähtud uute kohtade ja kogetud võõristustundega siiski kodusem. Reisi ajal oma sõbrale Julius Eduard Hitzigule saadetud läkituses kirjutas Chamisso: "Sina oled teinud Berliinist mulle kodulinna ja minu maailma keskpunkti."⁴⁴⁰ Chamisso teises, Berliinis kirjutatud reisikirjas, tuleb selgesti välja tema seotus Berliini ja Preisimaaga. Iseäranis selgelt väljendub see reisikirja esimestel ja viimastel lehekülgedel: sissejuhatuses tähtsustas ta, et on esimene, kes asus sellisele teekonnale Berliinist;⁴⁴¹ reisi lõpus Rjurikuga Peterburgi jõudes tundis ta linnas võõristust ja igatses Preisimaa järele. "Mind kutsus koduselt teine maa. /---/ Mu süda rippus Preisimaa küljes ja ma soovisin tagasi Berliini pöörduda,"⁴⁴² kirjutas Chamisso Peterburis viibitud ajale tagasi mõeldes. Chamisso oli Peterburis 1818. aasta augusti algusest septembri viimaste päevadeni, kuid tundis end usalduslikult "ainult sakslastega, ainult keele- ja südamesugulastega"⁴⁴³ suheldes. 1821. aastal ilmunud reisikirjas ei kirjutanud Chamisso Berliinist ega Preisi kodumaast, mis võib tuleneda ülevaate teaduslikust ja vähem tundeüllasest stiilist, selliste hinnangute sobimatusest ametlikku reisikirja kui ka sellest, et 1830. aastate keskpaigaks tundis ta end Preisimaal vähem võõrana ning pidas kohaseks seda ka avalikult väljendada. Aastakümned Berliinis, seal loodud perekond ja sõprussidemed, edu nii loodusteadlase kui ka kirjanikuna muutsid Berliini tema jaoks nii omaseks, et tema jaoks oli oluline seda reisikirjas tundeüllaselt märkida.

Otto von Kotzebue jaoks oli reisikirjades kõige tähtsamal kohal Vene keisririigiga seotud identiteet. Ta nimetas Venemaad oma isamaaks ja venemaalasi kaasmaalasteks, kellega jagas ühiseid jooni ja kellega kohtumine valmistas ümber maailma reisides rõõmu.⁴⁴⁴ Vene keisririigi alamaks olemine oli Kotzebue jaoks oluline mitmetel põhjustel. Venemaaga olid seotud tema ametialane väljaõpe Mereväe Kadetikorpuses, teenistus ja karjäärivõimalused. Mõlemad tema juhitud reisid olid tihedalt seotud Venemaa kaubandus- ja

üle, kas Chamisso võiks olla 'globaliseerumise eelkäija': Harald Weinrich, *Chamisso, die Chamisso-Autoren und die Globalisierung: viele Kulturen - eine Sprache* (Robert-Bosch-Stiftung, 2002).

⁴⁴⁰ 'Berlin ist mir durch dich die Vaterstadt und der Nabelort meiner Welt.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 105.

⁴⁴¹ Chamisso, *Tagebuch*, p. 3.

⁴⁴² 'Mich zog heimathlich ein anderes Land. /---/ Mein Herz hing an Preußen, und ich wollte nach Berlin zurücke kehren.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 430.

⁴⁴³ 'Nur mit Deutschen, nur mit Sprach- und Herzens-Verwandten' Chamisso, *Tagebuch*, p. 430.

⁴⁴⁴ Vt nt: Kotzebue, p. 171: 'Isamaalt tuleva laeva ilmumine kutsub kaasmaalastes muidugi ikka esile rõõmu, eriti nii kauges ja kõledas maailmakolkas. Küllastin kohe kapten Lazarevi ning siis ka koloonia ülemat kapten Muravjovi, kes oli mu vana tuttav ja sõber ning keda ma hulk aastaid näinud polnud. Nii kaugel kodumaast sugeneb isegi üksteisele võõraste kaasmaalaste vahel kiiresti sõprus.'; Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 17: 'Die Erscheinung eines Schiffes aus dem Vaterlande verursacht, besonders in einem so weit entlegenen und so öden Winkel der Welt, natürlich immer große Freude unter den Landsleuten. Ich besuchte sogleich den Capitain Lasaref und dann auch den Befehlshaber der Colonie, Capitain Murawief, der ein alter Bekannter und Freund von mir war und den ich in vielen Jahren nicht gesehen hatte. So fern von der Heimath knüpft sich selbst zwischen unbekannten Landsleuten schnell Freundschaft an.'

imperiaalpoliitikaga ning seega oli nende reise ametlikes reisikirjades ootuspärane ja vajalik näidata enda patriootlikku hoiakut. Kuid kindlasti ei olnud Kotzebue reisikirjades väljenduv patriotism lihtsalt näiline, isamaad kiitvad hinnangud polnud ainult kohustusest või viisakusest reisikirjale lisatud, vaid andsid edasi tema tõsimeelset hoiakut.

Kotzebue olulisimaks õpetajaks ja mentoriks oli Adam Johann von Krusenstern, kes oli samuti väga riigitrüü. Hoolimata Krusensterni teenistuseajast Inglise mereväes (1793-99) ja sel ajal tekkinud sümpaatiast Inglismaa vastu loobus Krusenstern Inglismaal pakkuvatest karjäärivõimalustest, mille põhjuseks peab Ewert von Krusenstjern kohusetunnet ja seda, et Krusensterni jaoks oli mõeldamatu nii kodumaa vahetamine kui väljavaade teenida maad, mis polnud tema kodumaa.⁴⁴⁵ Krusensterni jaoks pidas oluliseks arendada just Venemaad ja selle kolooniaid, suurendada Venemaa teaduslikku võimekust ning kasvatada Vene keisririigi alamatest uute avastusreiside juhte ja meeskonnaliikmeid. Esimesest Vene ümbermaailmareisist kirjutatud raamatus tähtsustas ta vene madruste kaasamist, kiites ühtlasi nende sobivust meeskonda:

"Mulle on antud nõu võtta oma meeskonda ka mõned välismaalased. Aga ma tundsin liialt hästi Vene madruste meelsust, mida ma eelistan kõigi välismaalaste, ka inglaste omale, et seda arvamust kuulda võtta. Kui välja arvata härrad Horner, Tilesius, Langsdorff ja Laband,⁴⁴⁶ ei olnud kummalgi laeval mitte ühtegi välismaalast."⁴⁴⁷

Krusensterni patriootlik hoiak avaldas kahtlemata Otto von Kotzebuele mõju. Krusenstern osales aktiivselt Kotzebue juhitud teise Vene ümbermaailmareisi ettevalmistamisel, kus üsna sarnaselt esimesele reisile olid madrused venelased ja ekspeditsioonil teenivad teadlased nii Venemaalt kui Lääne-Euroopast. Otto von Kotzebue juhitud teisel reisel, kus teadlasi oli küll

⁴⁴⁵ Krusenstjern, p. 183.

⁴⁴⁶ Johann Kaspar Horner (1774 Zürich - 1834 Zürich) - oli astronoom Nadezda pardal, Wilhelm Gottlieb Tilesius von Tilenau (1769 Mühlhausen (Thüringen) - 1857 Mühlhausen (Thüringen)) ja Georg Heinrich von Langsdorff (1774 Wöllstein (Rhein Hessen) - 1852 Freiburg im Breisgau) olid ekspeditsiooni loodusuurijad Nadezda pardal, Moritz Laband (1770 Guttentag/Oberschlesien - 1837 Karlsruhe) oli Nawa esimene arst. Täpsemalt Neva ja Nadezda meeskondade kohta: Adam Johann von Krusenstern, *Reise um die Welt in Den Jahren 1803, 1804, 1805 Und 1806 Auf Befehl Seiner Kaiserl. Majestät Alexanders Des Ersten Auf Den Schiffen Nadeszda Und Nawa Unter Dem Commando Des Capitäns von Der Kaiserl. Marine A. J. von Krusenstern. Erster Theil.* (Berlin: bei Haude und Spener, 1811), pp. 25–28.

⁴⁴⁷ Krusenstern, *Reise um die Welt in Den Jahren 1803, 1804, 1805 Und 1806 Auf Befehl Seiner Kaiserl. Majestät Alexanders Des Ersten Auf Den Schiffen Nadeszda Und Nawa Unter Dem Commando Des Capitäns von Der Kaiserl. Marine A. J. von Krusenstern. Erster Theil.*, pp. 24–25.

märgatavalt vähem kui Krusensterni juhitud ekspeditsioonil, olid kõik reisile kaasatud teadlased Tartu ülikoolis õppinud ja enamik neist Baltikumis sündinud.⁴⁴⁸

Kuid sarnaselt Chamissole oli ka Kotzebue identiteet mitmetahuline. Vene keisririigiga seonduva identiteeti kõrval polnud Otto von Kotzebue jaoks tähtsusetu ka Eestimaa kubermanguga seonduv. Oma viimase ümbermaailmareisi kirjelduses mainis Kotzebue Eestimaad Estadose ja Tulemaa juures nende saarte karmi kliima ja tema arvamuse järgi vähearenenud elanike üle arutledes:

"Ja ometigi asub samal laiuskraadil, ainult põhjapoolkeral, mu armas Eestimaa, kus saab üpriski mõnusasti elada, kus ma sündisin, kus mulle armsa naisolevuse näol mu elu suurim õnn osaks sai ning kus ma pärast üleelatud pingutusi loodan sõpruse ja armastuse sadamas välja puhata, kuni asun viimsele reisile, millelt tagasi ei tulda."⁴⁴⁹

Kotzebue Eestimaa-mõtiskluse kirjutamise aega, 19. sajandi algust peab Ulrike Plath ajaks, mil baltisaksa aadli ideaalkujuks sai "hea majaisand," kes oli "sügavalt juurdunud Balti maasse ja kultuuri." Ideaalkuju moetoojaks nimetab Plath August von Kotzebued.⁴⁵⁰ Otto von Kotzebue hilisemat entusiastlikku tegevust 1832. aastal omandatud Kõue mõisas maaparanduse, kartulikasvatuse, nuumveiste pidamise ja üldise mõisa arendamise osas⁴⁵¹ võiks pidada tõestuseks sellest, et Balti provintside või Eestimaaga seonduv enesepilt polnud talle tähtsusetu.

Eestimaalane ja Vene keisririigi alam olemine polnud 19. sajandi alguses, enne venestamisi konfliktne. 19. sajandi alguses tähistas Venemaa "endiselt riiki, mitte ühele etnilisele rühmale kuuluvat maad," ega nõudnud üherahvuselisust.⁴⁵² Balti provintside elanike riigitruudus oli seotud põhimõttega, et Vene keisririik on "mitte-unitaarne, lugematu hulga rahvaste poolt asustatud ja eriilmelistest aladest koosnev suurmonarhia."⁴⁵³ Loogilistel põhjustel oli riigitruudus suurem riigiteenistujate hulgas. Juba alates Peeter I valitsemisajast olid hulk

⁴⁴⁸ Vt täpsemalt: Sissejuhatus.

⁴⁴⁹ Kotzebue, p. 36; 'Und doch ist diese südliche Breite der nördlichen gleich, unter welcher mein liebes Esthland liegt, wo sich's recht angenehm leben läßt, wo ich geboren ward, wo sich mir in lieblicher Frauengestalt das höchste Glück meines Lebens verband, und wo ich, nach überstandener Mühe, im Hafen der Freundschaft und Liebe auszuruhen hoffe, bis ich die letzte Reise antrete, von der man nicht wiederkehrt.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 37.

⁴⁵⁰ Ulrike Plath, 'Rändrahnud ja majaisandad. baltisakslaste suhe maaga ja kodutunde teke 19. sajandil', *Vikerkaar*, 7-8 (2008), 113–22 (p. 118).

⁴⁵¹ Orasi, p. 63.

⁴⁵² Vrdl: Karjahärm, 19 (26).

⁴⁵³ Hans Rothfels, 'Reich, Staat und Nation im deutschbaltischen Denken', *Bismarck, der Osten und das Reich* (Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1962), pp. 182–204 (p. 186).

kõrgemaid riigiteenistujaid Balti provintsidest, karjäärivõimalused ja seotus riigivalitsemisega suurendasid Balti kõrgkihi patriotismi. Baltisakslaste riigitruuduse heaks näiteks on 1750. aastal Bernard Gustav Freiherr von Stackelbergi "*Lobrede auf Peter den Großen*" ("Kiidukõne Peeter Suurele"), kus Stackelberg toonitas soovi täita "pühalikke kohustusi", mis teda isamaaga ühendavad.⁴⁵⁴ Otto von Kotzebue patriootlik hoiak Venemaa suhtes oli tema kaasajal Balti provintside tüüpiline ja harjumuspärane. Tema patriotismi võis veelgi tugevdada aeg, millesse langeb esimene tema juhitud ümbermaailmareis ja sellest reisikirja kirjutamine, mis toimusid vahetult pärast Napoleoni sõdu, milles Venemaa oli võitjate poolel ja millega tõstis enda tähtsust Euroopa silmis; ning liberaalse Aleksander I valitsusajal.⁴⁵⁵ Kotzebue teine reisikiri oli kirjutatud juba Nikolai I valitsusajal, kellele valmistasid raskust dekabristide ülestõusud, kuid baltisakslaste hulgas oli nii dekabriste kui tsaari toetajaid.⁴⁵⁶

Viimaks oli Kotzebue jaoks oluliseks Euroopaga seonduv identiteet. Ilya Vinkovetsky on nimetanud 19. sajandi alguse Venemaa ümbermaailmareiside juhte "Euroopale orienteeritud venelasteks" (*Europe-oriented Russians*), kelle haridus oli Euroopas omandatud või euroopalik ning kes olid hästi kursis eurooplaste avastuste, teadussaavutuste ja reisikirjadega. Vinkovetsky peab oluliseks ka ilukirjanduse varast mõju: "Lapsena lugesid nad kindlasti saksa kirjaniku Joachim Heinrich Campe populaarseid seiklus- ja avastusjutte, mis olid vene keelde tõlgitud juba 1780. aastatel."⁴⁵⁷ Baltisaksa laste puhul polnud venekeelsete tõlgete olemasolu määrav, seega on Campe robinsonaadide kõrval olulised Daniel Defoe "Robinson Crusoe", mis tõlgiti saksa keelde juba raamatu ilmumisaastal (1719) ja mis oli veel 19. sajandi keskel baltisaksa laste lemmikraamatute hulgas, ning alates 18. sajandi keskpaigast Balti autorite robinsonaadid.⁴⁵⁸

Vinkovetsky tähtsustab, et "Euroopale orienteeritud venelased" mitte lihtsalt ei lugenud Euroopa (reisi)kirjandust, vaid soovisid olla sellega dialoogis, osaks Euroopa teadus- ja

⁴⁵⁴ Bernard Gustav Freiherr von Stackelberg, *Lobrede auf Peter den Großen, Kayser von Rußland, und Dessen unsterbliche Verdienste um seine Nation, in der Königl. Deutschen Gesellschaft zu Göttingen am 10ten Junius 1750.* (Göttingen: Abram, Vandenhoeck, Universitäts-Buchdrucker, 1750), p. 34; Vrdl: Georg von Rauch, 'Der Russische Reichsgedanke Im Spiegel Des Politischen Bewußtseins Der Baltischen Provinzen', *Ostdeutsche Wissenschaft, Jahrbuch Des Ostdeutschen Kulturrats* (München, 1954), I, 183–208 (p. 185).

⁴⁵⁵ Ulrike Plath, 'Stille im „Haus“', *Hausvater, Verwalter und transnationale Gesellung auf dem baltischen Gutshof zwischen 1750 und 1850*, *Ehe. Haus. Familie. Strategien und Inszenierungen häuslichen Lebens 1750-1850*, toim Inken Schmidt-Voges (Köln: Böhlau, 2010), pp. 179–207 (pp. 198–199).

⁴⁵⁶ *Eesti ajalugu V, Pärissorjuse kaotamisest vabadussõjani*, toim. Andres Andresen jt (Tartu: Ilmamaa, 2010), p. 32.

⁴⁵⁷ Vinkovetsky, p. 38.

⁴⁵⁸ Ulrike Plath, 'Baltisaksa laste- ja noortekirjandusest kuni 1840. aastani', *Keel ja Kirjandus*, 8-9 (2011), 698–715 (pp. 707, 711).

kultuuriruumist ning nägid end seeläbi sarnanevat eurooplastele, mitte Siberis või Alaskal elavatele Vene alamatele.⁴⁵⁹ Iseäranis oluliseks on Euroopasse kuulumine Balti provintsidele, Venemaa läänepoolseimale ja Euroopa kultuuriruumiga tihedalt seotud alale, mille Põhjasõja käigus toimunud liitmist Venemaaga peetakse "akna raiumiseks Euroopasse" või isegi "tükikese Euroopa endale rebimiseks."⁴⁶⁰ Hans Rothfelsi arvates oli see üheks balti missioonitunde aluseks: oma euroopalikkuses tähtsustasid nad enda osalemist Venemaa euroopastamises.⁴⁶¹ Balti provintsid olid Lääne-Euroopaga tihedalt seotud 17. sajandi lõpu ja 18. sajandi alguse rahvastikukaole järgnenud migratsiooni tõttu, mis kutsus tühjaks jäänud haldus-, haridus- ja vaimuliku ametitesse uusi täitjaid iseäranis Saksamaalt. Baltikumi uued elanikud, aga ka mitmed Balti päritolu haritlased, kes olid saanud lääneeuroopaliku hariduse Saksamaa ülikoolides, säilitasid oma sidemed Lääne-Euroopaga ning võisid oma tegevuses jääda sellega tihedalt seotuks ka pärast Vene impeeriumi asumist või lühiajalist töötamist.⁴⁶² Suurepäraseks näiteks on siin Otto von Kotzebue isa August von Kotzebue, kes asus 1781. aastal tööle Peterburgi erasekretärina, kolis 1783. aastal Tallinnasse, töötas ülemapellatsioonikohtu ja kubermangumagistraadi juures ja asutas sama asjaarmastajate teatri. 1790. aastast alates elas ta vaheldumisi Saksamaal ja Venemaal.⁴⁶³ 19. sajandi alguses oli side Saksamaaga baltisakslaste jaoks oluline: näiteks toonitas Liivimaa kindralsuperintendent Karl Gottlob Sonntag selle sideme tähtsust just seoses "tsiviliseeritud Euroopaga" ning pidas seda loomulikuks, Liivimaa aadlike "vaimu ja südamega" seotud tundmuseks: "Liivimaa kõrgeltsündinu! Ma ei palu teid nüüd mitte: kuulake tsiviliseeritud Euroopa häält ja oma saksa isamaa hüüet /---/ see kõik räägib ju ometi Teis endis: "Mis Teid sel viisil kutsub on otstarbekas, on hädavajalik."⁴⁶⁴

⁴⁵⁹ Vinkovetsky, pp. 37–38.

⁴⁶⁰ Karsten Brüggemann, Mati Laur, Pärtel Piirimäe, 'Einleitung', *Die Baltischen Kapitulationen von 1710: Kontext, Wirkungen, Interpretationen*, toim. Karsten Brüggemann, Mati Laur, Pärtel Piirimäe, Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte, Bd. 23 (Köln [etc.]: Böhlau, 2014), pp. 1–16 (p. 3).

⁴⁶¹ Rothfels, p. 183.

⁴⁶² Indrek Jürjo, *Ideed ja ühiskond: balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil* (Tartu: Ajalooarhiiv, 2011), p. 19.

⁴⁶³ August von Kotzebue elu ja tegevuse kohta: Vahur Aabrams, 'August von Kotzebue (1761 – 1819)', *EEVA - Eesti Vanema Kirjanduse Digitaalne Tekstikogu* <<http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=55>>; Hantzscheil Hiltrud, 'Kotzebue, August von', *Neue Deutsche Biographie*, 1979 <<http://www.deutsche-biographie.de/ppn118565796.html>>.

⁴⁶⁴ Karl Gottlob Sonntag, *Livländische Landtags-Predigten [1795-1820] ganz und in Bruchstücken herausgegeben zu öffentlicher Rechtfertigung von Dr. Karl Gottlob Sonntag, Livländischem General-Superintendenten und Ober-Consistoriums-Präses* (Riga: J. C. D. Müller, 1821), p. 31; Vrdl: Ulrike Plath, 'Heimat. Rethinking Baltic German Spaces of Belonging', toim. Krista Kodres, Kristina Jõekalda, *Kunstiteaduslikke Uurimusi = Studies on Art and Architecture = Studien Für Kunstwissenschaft*, 23 (2014), 55–78 (p. 60).

Seega on mõlema autori puhul kohane näha nende identiteeti seostatuna erinevate piirkondade, poliitiliste kogukondade ja keelekeskkondadega, kuid samas on nende reisikirjeldustes kesksel kohal Otto von Kotzebue puhul Vene keisririigi identiteet ja Adelbert von Chamisso puhul Preisimaa (Berliini) identiteet. Reaside toimumisajal puudus Preisimaal koloniaalpoliitika ning Venemaa kogemus koloniaalkaubanduses ja ülemereimperialismis oli napp. See tähendab ühtlasi, et nende esindajatel puudus traditsioon näha iseend Polüneesias, Põhja- ja Lõuna-Ameerikas oma koduriigi esindajana või oli see traditsioon liialt lühike ja tekkimisjärgus, et vaid sellest määravalt lähtuda. Nii Kotzebue kui Chamisso olid loomulikult kursis eelnevate sarnaste reaside ja neist avaldatud kirjeldustega, kuid lisaks sellele, et nad kasutasid neid teoseid infoallikana, said nende teoste kirjutajatest ka mõlema eeskujud. Adelbert von Chamisso kirjutas, kuidas lapsepõlves Cook tema maailma avardas ja võrdles tema tähendust enda jaoks Cacciaguida tähendusega Dantele. Cacciaguida oli Dante esiisa, kellega Dante kohtus "Jumalikus komöödia" kolmandas osas "Paradiis." Cooki ja Cacciaguida võrdlemisel nendib Chamisso, et on ta esimene, kes Berliinist sellisele teekonnale läheb.⁴⁶⁵ Seeläbi näitab Chamisso kõnekalt, et ta leidis eeskujusid mitte kitsalt elukohamaa Preisimaa või päritolumaa Prantsusmaa järgi, vaid laiemalt Euroopa tasandilt. Otto von Kotzebue oli kahtlemata kõige olulisemaks, suisa isalikuks⁴⁶⁶ eeskujuks Adam Johann von Krusenstern, kuid Krusensterni kõrval oli talle olulisteks eeskujudeks ka teised meresõitjad, näiteks Jean-François de La Pérouse, Louis Antoine de Bougainville või George Vancouver. Mõlemad käsitletavat autorid olid mõjutatud erinevatest Euroopa maadeavastajatest ja reisikirjade autoritest, mis mõjutas omakorda nende perspektiivi ja enesepilti reisi vältel ning kirjeldusi.

4.2. VENEMAA: TSIVILISATSIOON VÕI DEKORATSIOON?

Viimaks oli Otto von Kotzebue puhul Euroopa ja Euroopaga võrdlemine iseäranis oluline seoses Venemaa kaheldava kuulumisega Euroopa tsivilisatsiooni. Reisikirjades Venemaal, selle poliitikat ja ettevõetud reisi euroopalikult kirjeldades soovis ta kinnistada Venemaa sidusust Euroopaga. Sarnaselt tänapäevale polnud ka 19. sajandi alguses, kui käsitletavat reisikirjad kirjutati, Euroopa tähendus üheselt mõistetav ja piirid kindlalt maha märgitavad. Üks huvitavamaid ja käesoleva töö seisukohast ühtlasi kõige aktuaalsem on küsimus Venemaa kuulumisest Euroopasse. 16.-17. sajandil oli Venemaa "täiesti võõras maa, mis

⁴⁶⁵ Chamisso, *Tagebuch*, p. 3.

⁴⁶⁶ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, I, p. 3.

siiski "ehtsast" Oriendist (Pärsia, Türgi, Araabia maad) kristluse tõttu eristus."⁴⁶⁷ 18. sajandi algul muutus Venemaa eraldiseisvus Euroopast aruteluküsimuseks. Debatil katalüsaatoriks oli Peeter I jõuline tegevus Venemaa euroopastamisel ja moderniseerimisel, kelle tegevuse üle algas elav arutelu juba tema eluajal.⁴⁶⁸ Valgustusajastul oli Venemaa oluline arutlusküsimus tsivilisatsiooni ja tsiviliseerumisprotsessiga seondult — Mirabeau, kes oma teoses "*L'ami des hommes*" ("Inimese sõber", 1756) kasutas esmakordselt neologismi "tsivilisatsioon" mittejuriidilise mõistena, oli samas teoses kriitiline "valetsivilisatsioonide" suhtes, mida seostas Peeter I tegevusega.⁴⁶⁹ Küsimused, kas Venemaa on osa Euroopast või mitte, kas see on poolbarbaarne ja -orientaalne või tsiviliseeritud riik, jõudsid ka Kotzebue ja Chamisso reisikirjade veergudele.

Otto von Kotzebue jaoks oli kahtlemata oluline näidata Venemaad osana Euroopast. Loomulikult polnud see tema ainuisikuline eesmärk, vaid laiem suundumus, mis iseloomustas ka teisi Vene ümbermaailmareise, nende juhte, reise kohtade avaldatud reisikirju ja ekspeditsioonidele seatud erinevaid poliitilisi ja teaduslikke eesmärke. Seda näitab kõnekalt Peterburi Teaduste Akadeemia kiri Adam Johann von Krusensterni 50. teenistusaasta puhul, kus seisis:

"Akadeemia ootused täideti kõige hiilgavamal kombel ja Teie targal juhtimisel, võrdselt nii kindlalt kui õnnelikult lõpule jõudnud ümbermaailmareis tõstab Vene mereväe kuulsust mitte ainult kogu Euroopa silmis, vaid rikastab ühtlasi teadust avastuste ja uurimustega, mis loodus- ja maateaduse piire oluliselt laiendavad."⁴⁷⁰

On tähelepanuväärne, et üsna kirja alguses mainisid kirjale allakirjutanud Peterburi Teaduste Akadeemia president Sergei Uvarov ja sekretär Paul Heinrich Fuss reisi tähtsust esmajoones seoses Venemaa mainega Euroopas ning alles seejärel teadusega seondult. Sama teema juurde pöördutakse uuesti kirja lõpuosas, kus rõhutatakse Venemaa muutumist õpipoisist

⁴⁶⁷ Dieter Groh, 'Einleitung', in *Europa und Russland: Texte zum Problem des westeuropäischen und russischen Selbstverständnisses*, toim. Dmitrij Tšičžewskij, Dieter Groh (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1959), pp. 1–14 (p. 3).

⁴⁶⁸ Vt nt: Dieter Groh, *Russland und das Selbstverständnis Europas: Ein Beitrag zur europäischen Geistesgeschichte*, Politica, Bd. 3 (Neuwied am Rhein; Berlin: Luchterhand, 1961), pp. 32–48; Anthony Cross, *Peter the Great Through British Eyes: Perceptions and Representations of the Tsar Since 1698* (Cambridge University Press, 2000), pp. 40–59.

⁴⁶⁹ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford University Press, 1996), p. 12.

⁴⁷⁰ 'Zuschrift der Akademie der Wissenschaften, dem Ehrenmitgliede der Akademie Hr. Vice-Admiral von Krusenstern', *Almanach für das Jahr 1840. Belehrung und Unterhaltung auf dem Gebiete der Erd-, Länder-, Völker- und Staatenkunde gewidmet von Heinrich Berghaus, den Freunden der Erdkunde gewidmet von Heinrich Berghaus*, toim. Heinrich Berghaus (Gotha: Justus Perthes), pp. 351–53 (pp. 351–352).

õpetajaks: "Selle tegevusega olete Te isamaa kätte andnud otsekui vahendi, et välismaailmale tasuda selle õpetuse eest, mida seal omandas Venemaa laevastiku surematu asutaja [Peeter I]."⁴⁷¹ Reisidel ja reisikirjadel oli oluline roll Venemaa tähtsuse tõstmisel Euroopa riikide seas.⁴⁷²

Kotzebue identiteedis polnud Vene alam ja eurooplane olemine vastanduvad või konfliktised, vaid hõlmavad identiteetidid. Reisil olles nägi ta end ja oma meeskonda nii venelaste kui eurooplastena, näiteks on ta Ratakil viibimise kirjeldamise juures väikese vahega maininud, et tal "oli väga meeldiv mulje jätta radaklastele [ratakilastele] ka selle külastamise puhul hea mulje "valgetest inimestest."⁴⁷³ Eelmisel leheküljel aga rõõmustas ta selle üle, et ratakilane Langediu ütles talle, et nad söövad "*Mamuan russia mogai* (nii söövad venelased)"⁴⁷⁴ ehk puulusikatega ja kookospalmilehti taldrikutena kasutades.

Väga kõnekas Venemaa Euroopasse kuulumise osas on Kotzebue hinnang Peeter I tegudele. Järgnevas lõigus kirjeldas Kotzebue kroonimispäeva ja Lõunaristi ordeni pidustusi Brasiilias, kus teenistuse lõpetuseks kõneles kohalik piiskop võrdlevalt Venemaa keisrist Peeter I ja Brasiilia valitsejast Pedro I, kes oli Brasiilia impeeriumi looja ja esimene keiser aastatel 1822-1831.

"Teenistuse lõpus pidas piiskop väga pika kõne, milles ta püüdlis kirjeldas monarhi hiilgavaid omadusi ning võrdles teda Venemaa Peeter Suurega. Ta ei jätnud aga keisrile andmata ka hulka näpunäiteid, kuidas riiki valitseda, et ta alamate õnn kindla aluse saaks. Brasiilia keisri kõrvutamisel Peeter Suurega on vahest vaid nii palju alust, et mõlemad pidid toorele massile nägu ja tegu andma. Ainult aeg näitab, kas Brasiilia keiser, kelle käsutuses on võrratult rohkem abivahendeid, suudab seda ülesannet niisama edukalt lahendada kui Peeter Suur."⁴⁷⁵

⁴⁷¹ Berghaus, p. 353.

⁴⁷² Vrdl: Georg von Rauch, 'Baltische Beiträge Zur Vermittlung Russischer Literatur in Der Ersten Hälfte Des 19. Jahrhunderts (1973)', *Aus Der Baltischen Geschichte: Vorträge, Untersuchungen, Skizzen Aus Sechs Jahrzehnten*, Beiträge Zur Baltischen Geschichte, 9 (Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1980), pp. 390–425 (pp. 393–394).

⁴⁷³ Kotzebue, p. 152; 'Es war mir sehr angenehm, den Radackern, auch bei diesem Besuche, eine gute Meinung von den weißen Menschen zu hinterlassen.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 186.

⁴⁷⁴ Kotzebue, p. 151; 'Mamuan Russia mogai, die Russen essen so.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 184.

⁴⁷⁵ Kotzebue, p. 30; 'Am Ende desselben trat der Bischof hervor, und hielt eine sehr lange Rede, in welcher er sich bemühte, die glänzenden Eigenschaften des Monarchen zu schildern, und ihn mit Peter dem Großen von Rußland verglich. Indessen schrieb er ihm doch eine Menge Regeln vor, wie er sein Reich zu verwalten habe, um das Glück seiner Unterthanen zu gründen. Der Vergleich des Kaisers von Brasilien mit Peter dem Großen ist

Otto von Kotzebue oli veendunud, et Peeter I oli muutunud toore või barbaarse rahva tsiviliseerituks. Peeter I tsiviliseerimiskatse õnnestumisega viitas Kotzebue ühtlasi sellele, et Venemaa on olnud alates 18. sajandi esimest poolest, Peeter I valitsusajast tsiviliseeritud ehk euroopastatud. Kuid ühtlasi näitas ta selle lühikese ent kõneka mõtteavaldusega, et Peeter I eelne Venemaa oli tema jaoks tsiviliseerimata.

Sarnast arvamust oli juba varem avaldanud näiteks Eestimaalt pärit Bernard Gustav Freiherr von Stackelberg eelpool mainitud "Kiidukõnes Peeter Suurele":

"Ta [Peeter Suur] oli uue riigi ja uue rahva rajaja. Ta leidis maad, mille valitsejaks ta oli saanud, *toorele kaosele (rohes Chaos)* lähedases seisundis ja jättis need endast ajalikkusest lahkudes maha maailmana, mis oli täis korda, valgust ja elu." ⁴⁷⁶

Stackelberg pidas kõne oma ülikoolilinna Göttingeni Kuningliku Seltsi (*Königliche Gesellschaft zu Göttingen*) ees — sarnaselt Kotzebue reisikirjadele oli ka see mõeldud mitte ainult kodumaa siseriiklikule publikule, vaid ühtlasi Lääne-Euroopa publikule.

Kotzebue mõttekäiku toetas ka Voltaire'i teos "*Histoire de l'empire de Russie sous Pierre le Grand*" ("Vene impeeriumi ajalugu Peeter Suure ajal"; I köide 1759, II köide 1763), mis muutus kiiresti standardteoseks Venemaa ajaloost, mille alusel koostati entsüklopeediaid ja üldkäsitusi.⁴⁷⁷ Voltaire'i käsitluses oli Peeter I erakordne valitseja, kes suutis Venemaal läbi viia enneolematu arengu: "Kunstid, mida ta oma kätega juurutas aladel, mis seni olid olnud metsikud, on õitsenud ja kandnud vilju, mis on tema geeniusse kestvaks tunnistuseks ja mis muudavad tema mälestuse surematuks."⁴⁷⁸ 18. sajandi Venemaa oli radikaalselt erinev eelnevast: "Enne Peeter I valitsusaega peeti venelasi, mitte teenimatult, täielikeks metslasteks,"⁴⁷⁹ kirjutas Voltaire, kelle jaoks valitses samuti varasem Venemaal kaos.⁴⁸⁰ Voltairele on ette heidetud, et ta nägi Peeter I eelset Venemaad liialt metsiku või

nur in so fern gegründet, als Beiden die Aufgabe ward, eine rohe Masse zu gestalten und auszubilden. Ob der Kaiser von Brasilien, bei ungleich mehreren Hilfsmitteln, diese Aufgabe so glücklich lösen wird, als Peter der Große es that, muß die Zeit lehren." Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, I, p. 29.

⁴⁷⁶ Stackelberg, p. 33. Siinkirjutaja rõhutus.

⁴⁷⁷ Cross, pp. 79–81.

⁴⁷⁸ Voltaire, *History of the Russian Empire under Peter the Great* (Akron, Ohio: The Werner Company, 1906), II, pp. 118–119.

⁴⁷⁹ Voltaire, II, p. 169.

⁴⁸⁰ Voltaire, *History of the Russian Empire under Peter the Great* (Akron, Ohio: The Werner Company, 1906), I, pp. 20, 193.

barbaarsena,⁴⁸¹ sama võiks näha ka Kotzebue avalduses, kui ta nimetab Peeter I eelse Venemaa elanikke "tooreks massiks."

Kotzebue jaoks oli nii Peeter I antud hinnang kui tema teised mõtteavaldused seotud sooviga näidata Venemaad Euroopa osana. Kas ka selles osas võiks ta toetuda Voltaire'i käsitlusele Venemaa ajaloost? Voltaire'i kirjutisi analüüsinud uurijad on selles osas, kas Voltaire'i arvates oli Venemaa euroopalik või mitte, jõudnud erinevatele järeldustele. Larry Wolff arvates asetab Voltaire Venemaa oma ja võõra vahele: "See ei olnud mitte Türgi või Pärsia Orient, aga ka mitte "meie osa Euroopast", see oli selgelt Ida-Euroopa, vahepealsed maad ja rahvad."⁴⁸² Reto Speck kritiseerib seda arvamust väites, et vaadates Voltaire käsitlust Vene impeeriumi ajaloost võrdluses Voltaire üldisema ajaloo filosoofiaga, nägi Voltaire sarnasust Venemaa ja Euroopa ajaloo vahel: ta kirjeldas Peeter I kui geeniusi, kelle valitsemisajal tegi Venemaa läbi arengu, mis on võrreldav Euroopas mitmete sajandite jooksul läbituga.⁴⁸³ Voltaire jaoks olid võrreldavad 11. sajandi Euroopa ja 17. sajandi Venemaa⁴⁸⁴ ning seetõttu sai Voltaire käsitluses Venemaast Euroopa osa, mille suur arenguhüpe pidi olema õpetlikuks näiteks Euroopa valitsejatele.⁴⁸⁵ Kuigi Voltaire kiitis suurejooneliselt Peeter I, oli ta siiski kriitiline Venemaa tsiviliseerituse suhtes. Kuna Peeter I-le järgnenud valitsejad ei suutnud talle sarnaselt tegutseda, oli 18. sajandi keskpaiga Venemaa oma arengus taandumas.⁴⁸⁶ Ka J. G. A. Pocock on välja toonud, et Voltaire'i arvates ei olnud Venemaa tsiviliseerimine täielik ning ta polnud kindel, kus asus Aasia ja Euroopa vaheline piir.⁴⁸⁷ Samas arvas Voltaire, et Venemaa hiilgeajad on veel ees: "Venelastel on kahtlemata see eelis, kui tuua nad tsiviliseeritud rahvastega võrdsele astmele, siis samas olukorras olles mööduvad nad ühel päeval neist kõigist."⁴⁸⁸

⁴⁸¹ Reto Speck, 'The History and Politics of Civilisation: The Debate about Russia in French and German Historical Scholarship from Voltaire to Herder' (Queen Mary University of London, 2010), p. 23 <<https://qmro.qmul.ac.uk/jspui/handle/123456789/423>>.

⁴⁸² Wolff, p. 209.

⁴⁸³ Reto Speck, 'The History and Politics of Civilisation: The Debate about Russia in French and German Historical Scholarship from Voltaire to Herder', pp. 45–63; Reto Speck, 'Johann Gottfried Herder and Enlightenment Political Thought: From the Reform of Russia to the Anthropology of Bildung', *Modern Intellectual History*, 11 (2014), 31–58 (pp. 36–37).

⁴⁸⁴ Reto Speck, 'The History and Politics of Civilisation: The Debate about Russia in French and German Historical Scholarship from Voltaire to Herder', p. 51.

⁴⁸⁵ Reto Speck, 'The History and Politics of Civilisation: The Debate about Russia in French and German Historical Scholarship from Voltaire to Herder', p. 62.

⁴⁸⁶ Voltaire, II, p. 169.

⁴⁸⁷ John Greville Agard Pocock, *Barbarism and Religion: Narratives of Civil Government* (Cambridge, U.K. ; New York, NY, USA: Cambridge University Press, 1999), II, pp. 79–81.

⁴⁸⁸ Voltaire, I, p. 63.

Voltaire "Vene impeeriumi ajaloo" kahe köite ilmutumise vahel avaldas Jean-Jacques Rousseau enda teose "*Du Contrat Social ou Principes du droit politique* " ("Ühiskondlikust lepingust ehk riigiõiguse põhiprintsiibid", 1762), kus mainis samuti Venemaad:

"Venelased ei politiseeru kunagi tõeliselt, sest neid politiseeriti liiga vara. Peeter oli geniaalne jäljendaja, mitte tõeline, loov geenius, kes teeb kõike eimillestki. Ta tegi küll ka üht-teist head, kuid suurem osa tema ettevõtmistest olid kohatud. Ta nägi oma rahva barbaarsust, aga sugugi mitte seda, et rahvas ei olnud veel poliitika jaoks küps. Peeter tahtis rahvast tsiviliseerida, samas kui tegelikult oli tarvis teda ainult sõjaks ette valmistada. Ta tahtis teha neist esmalt inglasi ja sakslasi, ehkki alustada tulnuks venelaste loomisest."⁴⁸⁹

Mõnevõrra sarnaselt kirjutas Peeter I kohta umbes samal ajal ka Denis Diderot, kelle arvates oleks Peeter I pidanud alustama Venemaa tsiviliseerimist mitte Euroopa tsivilisatsiooni kõrgeimate saavutuste tutvustamisest, vaid majanduse, põllumajanduse ja muu tarviliku arendamisest.⁴⁹⁰ Nii Rousseau kui Diderot pidasid Peeter I tööd ebaõnnestunuks ja tulutuks, loodud arengut kunstlikuks ning seetõttu viljatuks. Diderot'd sidus Venemaaga Katariina II-ga sõlmitud kokkulepe: 1765. aastal ostis Katariina II ära rahalistesse raskustesse takerdunud Diderot' raamatukogu. Kuigi raamatukogu vahetas omanikku, sai Diderot seda oma elu lõpuni kasutada ja lisaks maksis Katariina II Diderot'le kui oma raamatukogu hoidjale stipendiumi.⁴⁹¹ Diderot veetis pool aastat Katariina II õukonnas ja tegi talle Venemaa arendamiseks reformiettepanekuid. Diderot' ettepanekud lähtuvad arusaamast, et Venemaa oli Diderot kaasajal barbaarne riik: "Arvestades Venemaa tegelikku olukorda on Katariina II ülesanne teha seda, mida Peeter I kunagi ei teinud: alustada tsiviliseerimisprotsessiga algusest."⁴⁹² Hoolimata reformiettepanekutest ning austusest ja sõltuvusest seoses Katariina II-ga pidas Diderot oma viimaste kirjutisteni Venemaad barbaarseks.⁴⁹³ Juba oma reformiettepanekutes viitas ta niivõrd suure ja eriilmelise riigi tsiviliseerimise raskustele ja aeganõudmisele ning valitsejate otsustele, mis on vastuolus loomuliku korraga, näiteks

⁴⁸⁹ Jean-Jacques Rousseau, *Ühiskondlikust lepingust, ehk, riigiõiguse põhiprintsiibid*, Avatud Eesti Raamat (Tallinn: Varrak, 1998), p. 68.

⁴⁹⁰ Reto Speck, 'The History and Politics of Civilisation: The Debate about Russia in French and German Historical Scholarship from Voltaire to Herder', pp. 94–95.

⁴⁹¹ Inna Gorbato, *Catherine the Great and the French Philosophers of the Enlightenment: Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot and Grim* (Academica Press, 2006), pp. 154–155.

⁴⁹² Reto Speck, 'The History and Politics of Civilisation: The Debate about Russia in French and German Historical Scholarship from Voltaire to Herder', p. 96.

⁴⁹³ Reto Speck, 'The History and Politics of Civilisation: The Debate about Russia in French and German Historical Scholarship from Voltaire to Herder', pp. 108–109.

kritiseeris ta Peeter I otsust luua uus pealinn riigi äärealale: "Sõrmeots on südamele halb koht."⁴⁹⁴

Kriitilisel seisukohal Peterburi suhtes oli ka Chamisso, kes külastas seda linna esimest korda ümbermaailmareisi lõppedes. Peterburg oli tema meelest tugevas kontrastis Londoniga. Londonit pidas ta tõeliseks suurlinnaks, tihedasti asustatud ja elavaks inimeste sipelga- või mesilaspesaks, mis oli loomuseaduse (*Naturgesetz*) kohaselt arenenud, vastavalt vajadusele ehitatud ja laienev. Peterburg oli seevastu kunstlik; linna oli küll uhkelt ehitatud, aga suhteliselt inimtühi, mistõttu loodus soovis seda tagasi võtta: Chamisso märkas, et rohi kasvas tänavakividest läbi.⁴⁹⁵ Eriti teravalt kritiseeris Chamisso dekoratsioone: Londonis vastasid dekoratsioonid ja kaunistused inimeste vajadusele; Peterburgis aga rakendati linna kaunina hoidmiseks suuri ning oldi kaunistamisel ebalooslik ja asjatundmatu. Chamisso kirjeldas anekdootlikult, kuidas venelased värvisid püüdlikult majade välisuksi ja aknakatteid sellisteks, et need meenutaksid tammepuitu ja soovisid oma rumaluses tammekarva võõbata ka Peterburis elavate rikaste inglise kaupmeeste ehtsast tammepuust majadetailid.⁴⁹⁶ Kokkuvõtvalt oli Peterburg tema jaoks pelk "dekoratsioon nii üksikus kui üldises."⁴⁹⁷ Chamisso arusaamas, et Peterburg on rajatud kunstlikult, loomulikku arenguteed eirates, on näha selgeid mõjutusi Rousseau ja Diderot' vaadetest.

4.2.1. BARBARID JA IMPEERIUMID

Rjuriku ega Predprijatije reisid ei olnud lihtsalt teaduslikud ekspeditsioonid, vaid oli seotud imperialistlike eesmärkidega, mille täitmisesse olid seega haaratud nii Kotzebue kui Chamisso. Nagu on tabavalt märkinud Jürgen Osterhammel: "Ekspansiooni ja avastusreiside vaheline kokkukuuluvus on tihedam ja vanem. Üle mere reisimine ning maade omistamise soov ja koloniseerimine olid alates Kolumbusest ühe mündi kaks külge."⁴⁹⁸ Reisikirjade aluseks olnud ümbermaailmareisid olid tihedalt seotud Vene impeeriumi tegevusega Vaikse ookeani põhjaosas, kus impeeriumi järk-järguline laienemine ida suunas oli kaasa toonud konflikte nende alade põliselanikega, alistatud ja orjastatud rahvaste eluolu halvenemise ja looduskeskkonna kahjustamise. Olulisimaks kaubaartikliksi olid karusnahad, iseäranis merisaarmate nahad, kelle seni avastamata lesilate leidmine oli üks eesmärke, mille

⁴⁹⁴ Denis Diderot, 'Observations Sur Le Nakaz', *Political Writings*, toim., tõlge John Hope Mason, Robert Wolker, Cambridge Texts in the History of Political Thought (Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 2001), pp. 77–164 (p. 86).

⁴⁹⁵ Chamisso, *Tagebuch*, pp. 430–431.

⁴⁹⁶ Chamisso, *Tagebuch*, pp. 431–432.

⁴⁹⁷ 'Decoration im Einzelnen, wie im Ganzen.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 431.

⁴⁹⁸ Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung Der Welt: Eine Geschichte Des 19. Jahrhunderts* (München: Beck, 2009), p. 1166.

Rumjantsev Rjuriku ekspeditsioonile seadis ning kelle massiline püüdmine viis peaaegu liigi väljasuremiseni.⁴⁹⁹ Jahipidamisel kasutati tööjõuna ära põliselanikke. Erakordselt raske ja kurb saatus, orjastamine ja rahvaarvu järsk langus tabas venelaste karusnahaiha tõttu aleuute: 18. sajandil, vene merisaarmaküttide-kauplejate ja aleuutide kontakti alguses oli aleuute hinnanguliselt umbes 25 000, 1830. aastateks vaid 2500. Chamisso ei jätnud "Päevaraamatus" kirjeldamata rusuvat meeleolu, mis valitses Ameerika ja Euraasia mandri, Vaikse ookeani ja Beringi mere vahel asuvatel väikestel saartel:

"Pärast põgusat pilku orjastatud ja vaesusesse tõugatud aleuutide kehvusele ja nende rõhujatele, samuti rõhutatud siinsetele venelastele, veetsin ma päeva asundusi piiravates mägedes hulkudes ja lasin kütkestavatel loodusandidel oma mõtted neilt inimestelt mujale viia."⁵⁰⁰

Ametlikus reisikirjas kirjutas Chamisso, et teda ei ole volitatud kirjutama aleuutide ja Vene-Ameerika Kompanii suhetest, kuid kirjeldas siiski karmi taeva all ja viletsuses elavat vaest ja armetut orjastatud rahvast, kelle elule on kontrastiks vabaduses elavate naaberrahvaste parem elujärg.⁵⁰¹

Kotzebue tunnistas samuti venelaste kaubandushuvid ja venelaste kontrollitava ala laienemisega kaasnenud jõhkruks ja piirkonna põliselanike julma kohtlemist isegi jahmatava aususega. Tema kirjeldus Rjuriku meeskonnale Aleksander I nimepäeva puhul esinema kutsutud aleuutidest on äärmiselt nukker:

"Ma usun kindlalt, et nende mängud ja tantsud olid varasematel aegadel, kui neile kuulus vabadus, teistsugused kui täna, mil orjus nad loomade tasemele on madaldanud ja kus see vaatamäng pole ei rõõmustav ega lõbustav."⁵⁰²

Kui Chamisso võis pidada end, küll mitte väga õigustatult, distantseerituks Venemaa kaubanduslikest eesmärkidest ja imperialismist ning seda iseäranis 1830. aastatel oma reisile tagasi mõeldes, siis Kotzebue oli tihedalt seotud Aleuudi saari administreeriva Vene-Ameerika Kompaniaga mõlema reisikirja kirjutamise ajal. Kui Kotzebue nägi esimesel enda

⁴⁹⁹ Vt lähemalt: Speak, 'Merisaarmad pidid maksma ränka hinda I-II'.

⁵⁰⁰ 'Nach einem flüchtigen Blick auf das Elend der geknechteten, verarmten Aleuten und auf ihre selbst unterdrückten Unterdrücker, die hiesigen Russen, verbrachte ich die Tage auf den Höhen schweifend, welche die Ansiedlung bekränzen, und ließ die anziehenden Gaben der Flora mich von den Menschen ablenken.' Chamisso, *Tagebuch*, p. 171.

⁵⁰¹ Chamisso, III, p. 177.

⁵⁰² 'Ich glaube gewiß, daß ihre Spiele und Tänze in früherer Zeit, als sie noch im Besitz ihrer Freiheit waren, anders gewesen sind als jetzt, wo die Sklaverei sie beinahe zu Thieren herabgewürdigt hat, und wo dieses Schauspiel weder erfreulich noch belustigend ist.' Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, I, pp. 167–168.

juhitud ümbermaailmareisil nii kurvas seisus rahvast, siis kuidas sai ta jääda Vene kaubandustegevusega endiselt seotuks ja võtta mõned aastad hiljem ette uue sarnase reisi?

Vastuolu Kotzebue kirjelduse ja tema seotuse üle Vene kaubandustegevusega laheneb tänu Vene-Ameerika Kompaniile (VAK). Kotzebue jaoks jagunes venelaste ja kontrollitavate alade põliselanike vaheline suhe kahte erinevasse ajajärku: enne ja pärast VAK-i asutamist. VAK-i eelsel ajal olid suhted keskvõimu kontrolli alt väljas ning suhteid reguleerisid vaid tugevus ja ahnus. Kotzebue ei salanud, et see olukord tõi kaasa kahju loodusele ja põliselanikele. 18. sajandi venelaste ja aleuutide suhete kohta kirjutab ta: "Oma tulirelvade tõttu päriselanikest üle olles ahmisid nad üha rohkem, kohtlesid pelglikke aleuute kõige julmemal kombel ning oleksid nad vististi küll viimseni maha nottinud, kui keiser Paul vahele poleks seganud."⁵⁰³

Keisri sekkumine ehk VAK-i asutamine muutis Kotzebue arvamusel olukorda kardinaalselt. Ta kirjeldas mõjusalt erinevust VAK-i "targa ja hoolika valitsemise" ja 17. sajandi lõpu ja 18. sajandi barbaarsuse vahel, milles süüdistas "tooreid kasakaid."⁵⁰⁴ Lisaks said 1818. aastal, pärast Kotzebue viibimist Aleuutidel ja enne reisikirja ilmumist, aleuudid Vene alamateks, mis tõi kaasa vähemasti vormiliselt nende olukorra paranemise ja järk-järgulise ülemineku vene õigeusku. Seega sai Kotzebue lubada endale varasema olukorra teravat kritiseerimist, mis ühtlasi toonitas lootust uue ja parema valitsemise all toimuvale olukorra paranemisele. Kotzebue uskus, et Kamtšatka poolsaarele, Aleuudi saartele ja Alaskale merisaarmaküttidena jõudnud venelastest võivad saada "pärismaalaste heategijad, kui nad nende hulgas au ja kombeid juurutavad."⁵⁰⁵

⁵⁰³ Kotzebue, p. 173; 'Durch ihr Feuergewehr den Eingebornen überlegen, griffen sie immer mehr um sich, behandelten vorzüglich die furchtsamen Aleuten auf's grausamste und würden sie vielleicht ganz ausgerottet haben, wenn der Kaiser Paul sich nicht ins Mittel gelegt hätte.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 19.

⁵⁰⁴ 'Selle maa vallutamine läks paljudele venelastele elu maksma ning lõppes toleaeagse barbaarsuse juures ja selle tõttu, et nii kaugel tegutsevates väeüksustes oli raske õiget distsipliini hoida, kamtšatkalastele peaaegu täieliku hävitamisega. Olgugi et pärastpoole rakendati vastavaid abinõusid, mis panid piiri korralagedusele, mis seal toorete kasakate süü läbi oli võimust võtnud, on elanikkond ikka veel väga vähene. Targa ja hoolika valitsemise juures hakkab elanikkond aga kindlasti suurenema.' Kotzebue, p. 163; 'Die Eroberung diess Landes kostete vielen Russen das Leben und endete, bei der damaligen Barbarei und der Schwierigkeit, unter so weit entfernten Truppen gehörige Disciplin zu erhalten, mit der fast gänzlichen Ausrottung der Kamtschadalen. Obgleich in der Folge gehörige Maaßregeln dem Unfug Einhalt thaten, den die rohen Kosacken sich dort zu schulden kommen ließen, so ist die Bevölkerung doch noch sehr geringe, wird aber bei einer weisen und sorgsamten Regierung gewiß wieder steigen.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 6.

⁵⁰⁵ Kotzebue, p. 177; 'die Wohltäter der Eingebornen werden, wenn sie Vernunft und Sitte unter ihnen verbreiten' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 24.

Kotzebue positsiooni võiks võrrelda 19. sajandi imperialismipooldajatega, keda iseloomustas kindlus Euroopa moraalse, ühiskondliku ja kaubandusliku ülemuslikkuse suhtes ja arusaam, et eurooplaste võim mitte-euroopa ühiskondade üle on allutatutele kasulik.⁵⁰⁶ Kotzebue reise toimumise ja reisikirjade kirjutamise ajal oli see mõttesuund tekkimisjärgus või uus, üheks esimeseks tuntumaks teoseks võiks lugeda James Milli 1818. aastal ilmunud "Briti India ajalugu", mis muutus peagi "standardkäsitluseks ja kohustuslikuks käsiraamatuks Ida-India Kompanii ametnikele."⁵⁰⁷ James Milli käsitluses sai Indiast paik, mida tuli tsiviliseerida ehk muuta endasarnaseks, Milli käsitluse järgi lasus eurooplastel kohustus "tooreid rahvaid" (*rude nations*) arendada.⁵⁰⁸

Uuritaval perioodil oli Vene maailmakaubanduse ja kolooniate valitsemisega seotutele tihti omane mõtteviis, et Venemaa tegevus ei ole mitte ainult radikaalselt erinev varasemast barbaarsest tegevusest Vaikse ookeani põhjaosa saartel ning Euraasia ja Ameerika mandri rannikualadel, vaid ühtlasi on see erinev Euroopa teiste suurvõimude koloniaalpraktikatest. Venelased pidasid end paremaks, humansemaks ja arvestavamaks koloniaalvõimuks.⁵⁰⁹ See mõtteviis oli omane ka Otto von Kotzebuele, kõige paremini avaldub see Californias asuvate venelaste Fort Rossi ja selle lähedal asuvate hispaania misjonite võrdlemises. Kotzebue kirjelduse järgi said lähestikku asuvad Vene ja Hispaania piirkonnad omavahel hästi läbi, kuni hispaanlastes tärkas kadedus ja usaldamatus venelaste vastu, kelle asundus oli paremal järjel.⁵¹⁰ Kotzebue kirjelduses valitses Hispaania poole peal segadus, mis ei lasknud ära kasutada viljaka maa potentsiaali. St Diego presidio komandant don Jose Maria Estudillo tunnistuse peale, et piirkonnas elavad sõjaväelased lahkuksid Hispaania võimult selle juurde, kes maksab neile ära palga, mida Hispaania on neile lubanud maksta, kirjutas Kotzebue: "Möönan, et ma ei suutnud endas summutada mõtet, kui õnnelik oleks see maa meie suure riigi kaitse all ning missuguseid eeliseid võiks see anda ka Venemaale."⁵¹¹

Kotzebue kirjeldus Californias elavatest indiaanlastest oli äärmiselt negatiivne: „Pean möönma, et ma pole kuskil näinud nii rumalat ja inetut inimrassi, kes seisab võib-olla veelgi madalamal kui Tulemaa ja Van Diemeni maa [Tasmaania saare] elanikud. Nendel olevustel

⁵⁰⁶ Pitts, pp. 11, 14.

⁵⁰⁷ Uday Singh Mehta, *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Liberal Thought* (Chicago: University of Chicago Press, 1999), p. 89.

⁵⁰⁸ Saree Makdisi, *Romantic Imperialism: Universal Empire and the Culture of Modernity* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1998), pp. 113–114.

⁵⁰⁹ Govor, p. 41; Vinkovetsky, p. 47.

⁵¹⁰ Kotzebue, pp. 209–210.

⁵¹¹ Kotzebue, p. 205; 'Ich gestehe, daß ich den Gedanken nicht unterdrücken konnte, wie glücklich dieses Land unter dem Schutz unseres großen Reiches seyn würde und welche Vortheile es Rußland gewähren könnte.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 60.

on tõepoolest vaid kauge sarnasus inimestega.⁵¹² Indiaanlaste „metsikus“ oli nendes kirjeldustes selgelt negatiivse varjundiga: „Indiaanlaste fusioonoomia on inetu, rumal ja metsik.“⁵¹³ Kuid tumedates toonides iseloomustus ei tähenda, et California põliselanikud poleks arenemisvõimelised: „Nende vaimsed jõud on alles veel palju sügavalt suikumas.“⁵¹⁴ Kuigi negatiivne kirjeldus hõlmas osalt ka Vene asualadel elavad indiaanlasi, tõdes Kotzebue erinevust Vene ja Hispaania alade indiaanlaste vahel: „Indiaanlased, keda siin nägime, sarnanesid väga misjonite omadega, ning võib küll väita, et kõik nad kuuluvad samasse rassi, ehkki nad keele poolest üksteisest erinevad. Siin polnud nad, tõsi küll, mitte nii nürimeelsed ning näisid olevat lõbusamad ja rahulolevamad kui indiaanlased misjonites,“⁵¹⁵ kirjutas Kotzebue. Indiaanlaste halvustamine teenis hispaanlaste misjoni kritiseerimise eesmärki – Kotzebue oli kindel, et need „looduse võõraslapsed“ oli „veelgi madalamale viinud“ just hispaanlaste misjon,⁵¹⁶ mis oli ka süüdi nende rumaluses: „Neid olevat nende rumaluse tõttu raske õpetada; ma usun aga, et isandad ise end sellega väga ei vaeva.“⁵¹⁷ Arvamust, et indiaanlaste negatiivse kirjelduse üheks eesmärgiks on misjonitegevuse kritiseerimine, süvendab ka kerge iroonia, mis paistab läbi indiaanlaste barbariteks nimetamisest. Kotzebue leiab, et kui misjonitöö rõhuasetused paika oleks seatud, siis „võib-olla seisaksid *los barbaros* peagi samal tasemel kui *gente rational*.“⁵¹⁸

Kuid olukord ei olnud Venemaa kolooniates sugugi nii idülliline, sest mitte kõik rahvad ei jaganud arvamust Venemaa heatahtlikust valitsemisest. Tlingitid (reisikirjas kalušid), keda Kotzebue otsesõnu ja irooniata „barbariteks“ nimetas, on ühed Alaska põliselanikest, kelle elupiirkond asus 19. sajandi alguse Vene-Ameerika Kompanii peaasunduse Uus-Arhangelski lähedal.⁵¹⁹ Kotzebue kirjeldas tlingitte väga julmade, sõjakate ja agressiivsetena, tema arust

⁵¹² Kotzebue, p. 199; ‘Ich muß gestehen, daß ich nie eine so dumme und häßliche Menschenrace gesehen habe, die vielleicht noch unter der Bewohnern des Feuer- und van Diemenlandes steht.’ Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, pp. 52–53.

⁵¹³ „Die Phisionomie dieser Indianer ist häßlich, dumm und wild.“ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 8.

⁵¹⁴ Kotzebue, p. 200; ‘Ihre Seelenkräfte liegen noch im tiefsten Schlummer’ Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 53.

⁵¹⁵ Kotzebue, p. 212; ‘Die Indianer, welche wir hier sahen, waren denen in den Missionen sehr ähnlich, und man kann wohl behaupten, daß sie alle zu derselben Race gehören, wenn sie sich gleich durch Verschiedenheit der Sprachen unterscheiden. Freilich waren sie hier nicht so stupid, und sahen heiterer und zufriedener aus, als in den Missionen.’ Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, pp. 68–69.

⁵¹⁶ Kotzebue, p. 199; ‘Im Gegentheil hat aber das Verfahren des christlichen Lehrer mit diesen Stiefkindern der Natur sie noch mehr hinabgewürdigt.’ Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 53.

⁵¹⁷ ‘Sie seyen wegen ihrer Dumheit schwer zu unterrichten; ich glaube aber, daß die Herren sich nicht besonders darin bemühen.’ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, II, p. 8.

⁵¹⁸ Kotzebue, p. 200; ‘Vielleicht ständen los Barbaros bald mit dem gente rational auf gleicher Linie.’ Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 53.

⁵¹⁹ Tlingittide kohta vt lähemalt: George Thornton Emmons, *The Tlingit Indians* (University of Washington Press, 1991); Grinev.

olid nad „kõige nurjatud rahvas maailmas,“⁵²⁰ loomalikud⁵²¹ ja poolinimesed.⁵²² Neile olid omased mitmed pahed – röövimine, räpasus, mängurlus.⁵²³ Välimuselt olid tlingitid Kotzebue kirjeldustes inetud, mida rõhutasid veelgi erinevad kehmoonutused.⁵²⁴ Kotzebue imestas tlingittide väga suure karastumise üle erinevate ilmaolude, nii kuuma kui külma suhtes.⁵²⁵ Kuigi tlingittide elukeskkonna kliima polnud meeldiv ega kerge taluda, oli maa siiski viljakas, erinevaid ja ka söögiks sobilikke looma-, linnu- ja kalaliike leidis ohtralt.⁵²⁶ Suhted koloniaalvõimu ja tlingittide vahel ei olnud kiita: „Barbarid ihkasid sõlmitud lepingutele vaatamata ühtesoodu kättemaksu ning püüdsid seda iha igal võimalusel salakesti ja kurikavalalt rahuldada, nii et venelased ei tohtinud kindlusest kunagi teisiti välja minna kui vaid hästi relvastatult ja hulganisti.“⁵²⁷

Kotzebue hinnangud rahva heatahtlikkuse või agressiivsuse kohta olid olulisel määral mõjutatud sellest, kui hõlbus oli neid allutada ja Vene kaubandustegevuse tarbeks rakendada. Kamšatkalastele, kes Kotzebue iseloomustuse järgi olid "äärmiselt heatahtlik, külalislahke ja pelglik väikerahvas,"⁵²⁸ vastandusid tšuktsid, Kotzebue kirjelduse järgi sõjakate nomaadide "bandiidi-bande", kes olid räpased, kuid hoolimata karmist kliimast rõõmsad ja oma eluga rahulolevad.⁵²⁹ Justkui riivamisi kirjutas Kotzebue: "Tšuktše pole nii lihtne alistada kui kamšatkalasi, ning veel kolmkümmend viis aastat tagasi tungisid nad venelastele ühtelugu kallale."⁵³⁰

Kotzebue reisikirjades on barbaarsus väga vähelevinud mõiste, mistõttu torkab selle kasutus tlingittide ja California indiaanlaste puhul iseäranis silma. Sarnaselt California kirjeldamisele kasutas Kotzebue barbaarsuse mõistet olukorra puhul, kus valitsesid pinged koloniaalvõimu ja põliselanike vahel. Kuid erinevalt California kirjeldusest, kus barbaarsus teenis misjoni

⁵²⁰ Kotzebue, p. 178; 'das verworfenste Volk der Erde' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 26.

⁵²¹ Kotzebue, p. 180.

⁵²² Kotzebue, p. 183; 'Halbmenschen' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 32.

⁵²³ Kotzebue, pp. 180–184.

⁵²⁴ Kotzebue, pp. 178–180.

⁵²⁵ Kotzebue, p. 179.

⁵²⁶ Kotzebue, pp. 176–177.

⁵²⁷ Kotzebue, p. 175; 'Denn die Barbaren dürsteten, trotz der eingegangenen Verträge, unaufhörlich nach Rache und suchten sie bei jeder Gelegenheit heimlich und hinterlistig zu befriedigen, so daß die Russen sich nie anders, als wohl bewaffnet und in bedeutender Anzahl, aus der Festung wagen durften.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 22.

⁵²⁸ Kotzebue, p. 166; 'ein äußerst gutmüthiges, gastfreies und furchtsames Völkchen.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 10.

⁵²⁹ Kotzebue, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See*, I, pp. 156–160.

⁵³⁰ Kotzebue, p. 166; 'Die Tschuktschen waren nicht so leicht zu unterwerfen, als die Kamtschadalen, und bis vor fünf und dreißig Jahren fielen sie die Russen unaufhörlich an.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 10.

kritiseerimise eesmärgi, oli tlingittide puhul kritiseeritud pigem sarnase suhte teist poolt ehk põliselanikke. On ebatõenäoline, et tlingittide negatiivne kirjeldus pidi teenima sama eesmärgi, mis California põliselanike kirjeldus. Kotzebue kirjutab Venemaa kolooniaid ja nende mõju heasse valgusesse tõstvalt: „Kui tsivilisatsiooni õnnistus ükskord nende paikkondade tooreste elanike hulgas levib, siis saab see küll alguse vene asulatest, kindlasti mitte aga hispaania misjonitest. Rahvad, kes siin kord kombes omaks võtavad, võlgnevad oma ärkamise eest tänu venelastele. Aleuudid on sellega juba algust teinud.“⁵³¹

Sarnaselt Kotzebuele ei kasuta ka Chamisso mõistet "barbaarsus" tihti. Tema vähesed kasutuskorrad on seotud iroonilisuse ja kriitikaga Euroopa kultuuri ja eurooplaste vastu. Näiteks võrdles ta eurooplaste balletti, mida ta pidas kahvatuks, hawaiilaste tantsuga, mille ilust ta vaimustus. Selles võrdluses tegi ta kommentaari, milles nimetas eurooplasi barbariteks ning ühtlasi protesteeris taaskord nimetuse „metslane“ vastu: „Me barbarid! Me nimetame neid ilumeelega inimesi „metslasteks.““⁵³² Sarnase etteheitega käsitles Chamisso ka polüneeslaste riietust võrrelduna „barbarite“ riietusega. Tema arvates oli riietus vajalik eelkõige kahel põhjusel – keha on vaja varjata häbi tõttu ja kaitseks välismõjude eest. „Vaid barbar kutsus seda appi moonutuste tegemiseks, millega ta end hästi tunneb. Polüneeslaste riietus on üldiselt piisav häbi jaoks ilma nende tugevate, tervete ja kaunite inimeste suursugust kehaehitust kinni katmata.“⁵³³ Kirjeldus „barbaarsetest“ kehamoonutustest võis olla seotud Chamisso kaasaegse Euroopa moe ja selle kitsaste korsettidega.⁵³⁴ Chamisso pole sugugi esimene, kes võrdluses polüneeslastega seob eurooplastega barbaarseid omadusi. „Lisandustes Bougainville'i kirjale“ esitas Diderot tahiitilase Orou kõne läbi eurooplaste suunas sarnase hinnangu: „Oh, milline armetu maa! Kui kõik on seal sisse seatud nii nagu sa ütled, siis olete teie palju barbaarsemad kui meie,“⁵³⁵ imestas Orou eurooplaste kommetest kuuldes, mis piirasid Oroule mõistetamatult inimeste vabadusi ja polnud kooskõlas loodusega. Diderot' kirjutistes oli eurooplaste barbaarsus mitte-eurooplaste suhtes üheks

⁵³¹ Kotzebue, p. 212; 'Wenn sich einst der Segen der Civilisation unter die rohen Bewohner dieser Gegenden verbreitet, so wird er von den russischen Niederlassungen und gewiß nicht aus den spanischen Missionen hervorgehen. Gesittete Völker werden hier einst ihr Erwachen zur Vernunft den Russen verdanken, wozu die Aleuten bereits den Anfang gemacht haben.' Kotzebue, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26*, II, p. 69.

⁵³² "Wir Barbaren! wir nennen jene mit Schönheitssinn begabten Menschen "Wilde."" Chamisso, *Tagebuch*, p. 228.

⁵³³ "Nur der Barbar ruft sie zu Verunstaltungen, in denen er sich wohlgefällt, zu Hülfe. Die Kleidung der Polynesier im Allgemeinen genügt der Schamhaftigkeit, ohne den edlen Gliederbau der kräftigen, gesunden, schönen Menschen zu verhüllen." Chamisso, *Tagebuch*, p. 356.

⁵³⁴ Sarnase etteheite, küll "barbaarsust" manimata, teeb ka Otto von Kotzebue, vastandades tahiitilaste ja eurooplaste moode: "Eriti paistavad nad [tahiitilased] silma oma keha ilu poolest, mille vorme pole Euroopa moodide piinakammitasid moonutanud." Kotzebue, p. 63.

⁵³⁵ Diderot, 'The Supplément Au Voyage de Bougainville', p. 65.

imperialismivastasuse põhjuseks: tema üks argumente oli see, et „Euroopa poolbarbaarsed ühiskonnad“ ei sobi teistele eeskujuks,⁵³⁶ mis oli ka Chamisso esitatud võrdluste moraaliks.

"Barbaarsus" oli nii Chamisso kui Kotzebue reisikirjades harvaesinev mõiste, selle vähesed kasutamiskorrad olid mõlema autori puhul enamasti seotud eurooplaste ja põliselanike vahelise suhtluse kirjeldamisega. Kuid kuigi kasutuskontekst oli sarnane, olid Chamisso ja Kotzebue käsitlused imperialismist erinevad. Chamisso oli imperialismi, tihti ka üldisemalt Euroopa kui tsivilisatsioonitooja rolli suhtes kriitiline; Kotzebue mõistis hukka teiste riikide ja Venemaaga seotud varasemad teod, kuid hindas VAK-i tegevust kontrollitavatele piirkondadele isegi kasulikuks. Selle erinevuse põhjuseks on erinev maailmavaade, millele Venemaa tsiviliseeriva missiooni võimekuse hindamisel lisandus punkt, milles Chamisso ja Kotzebue vaated täielikult lahknesid: arvamus Venemaa tsiviliseerituse ja Euroopasse kuulumise kohta.

⁵³⁶ Muthu, *Enlightenment against Empire*, p. 120.

KOKKUVÕTE

Tsivilisatsiooni ja metsluse teemalised arutelud olid uusaegses Euroopas väga tihedalt seotud kahe nähtusega — eurooplaste Euroopa-käsitluse ja reisikirjandusega. Tsivilisatsioon on mõiste, mis oli uusaegse Euroopa identiteedi üks aluseid. Euroopat nähti kõige edenenuma tsivilisatsioonina, teisi maailma piirkondi erinevatel astmetel teel sinna, kuhu Euroopa oli juba jõudnud. Tsivilisatsiooni vastandiks, arengumudelite kõige esimeseks astmeks oli metslus, mis leidis sagedast käsitlemist eurooplaste reisikirjades.

Reisikirjade tsivilisatsiooni- ja metslusekontseptsioonid väärivad Euroopa mõtteloo uurimisel käsitlemist. Kuna mõistega "tsivilisatsioon" võis siduda väga erinevaid omadusi ja kuna reisikirjades oli tavaks anda käsitletavast ühiskonnast võimalikult paljusid erinevaid omadusi tutvustav vaade, on reisikirjad detailirohked, kuid tihti süsteemitud. Reisikirjad olid tsivilisatsiooni ja metsluse teemalistes debattides infoallikateks, millest otsiti oma teooriatele toetust, ühtlasi mõjutasid erinevad teoreetilised käsitlused neile järgnevaid reisikirju, mille kirjutajad tõlgendasid reisidel kohatud teisi rahvaid oma eelteadmistest ja arusaamadest lähtuvalt. Kuid reisikirjad olid tekstid, mille eesmärgiks oli enda muljete või kogutud teadmiste vahendamine, mitte süsteemse tsivilisatsiooni- ja inimsusekäsitluse loomine.

Magistritöö käsitleb Otto von Kotzebue ja Adelbert von Chamisso tsivilisatsiooni- ja metslusekäsitlusi nende reisikirjade alusel. Otto von Kotzebue (1787-1846) oli Balti provintsidest pärit Vene meresõitja. Adelbert von Chamisso (1781-1838) prantsuse aadlisuguvõsast pärit loodusteadlane ja kirjanik, kelle kodulinnaks sai Berliin. 1815-1818 toimus laeval Rjurik Vene ekspeditsioon-ümbermaailmareis Loodeväila avastamiseks Kotzebue juhtimisel, reisil osales loodusteadlasena Chamisso. Reisist ilmus 1821. aastal kolmeköiteline reisikiri, kus ilmusid Kotzebue ja Chamisso kirjutised. 1823-26 juhtis Kotzebue uut ümbermaailmareisi, mille reisikiri ilmus 1830. aastal. Chamisso, kes teisel Kotzebue juhitud reisil kaasa ei teinud, publitseeris 1836. aastal Rjuriku reisist uue reisikirja. Nende ühine reis, mõlema autori reisikirjade kirjutamise ja ilmumise vaheline ajaline perspektiiv ning nende erinev päritolu on heaks analüüsimaterjaliks 19. sajandi esimese poole Venemaa ja Lääne-Euroopa reisikirjanduse tsivilisatsiooni- ja metslusekäsitluste võrdlemisel.

Senises historiograafias on Chamisso ja Kotzebue vaateid nähtud tihti pigem erinevate või isegi vastandlikena. Selle põhjuseks on keskendumine Chamisso kirjutistele ja tema isiklikele kirjadele ning neis kirjeldatud Kotzebue ja Chamisso omavahelistele suhetele. Allikatele

teistsuguse uurimisküsimusega lähenedes — keskendudes mitte reisil osalejate isiklikele suhetele, vaid nende vaadete võrdlevale analüüsile — ilmneb nende vaadetes enam sarnasusi.

Chamisso kritiseeris teravalt mõiste "metslane" läbimõtlematut kasutamist ja ironiseeris Kotzebue mõistekasutuse üle. Nende reisikirjades on näha märgatavat erinevust nimetuse "metslane" kasutamises: Chamisso kasutas seda vaid üksikudel juhtudel rahvaste kohta, kes elatusid jahist ja korilusest; Kotzebue väga paljude mitte-euroopa rahvaste puhul — vahel ka nende puhul, kelle puhul ta ühtlasi märkis, et nad polnud "mitte enam päris metslased." Chamisso jaoks seostus metslus ainult positiivsete omadustega, negatiivsena käsitletavat iseloomujooned olid tema jaoks seotud — väga rousseaulikus võtmes — liigse tsiviliseeritusega. Iseäranis Chamisso kuid ka Kotzebue toonitasid metsluse juures nende keele, kultuuri ja kommete väärtuslikkust, mis näiteks California indiaanlaste puhul ei eeldanud isegi mitte paikset eluviisi. Nende arusaam lähtus valgustusfilosoofide nagu Diderot', Kanti ja Herderi ideest, et kõik inimesed, olenemata nende tsivilisatsioonitasemest, on kultuurilised tegutsejad. Erinevalt Chamissost, kelle jaoks metslus oli oma loomulikus olekus positiivne, nägi Kotzebue "metslasi" nii positiivsete kui negatiivsetena. Tema käsitluses, eelkõige negatiivsete "metslaste" kirjelduses on mõjutatud tema positsioonist laeval: meeskonna juhina vastutas ta kogu meeskonna turvalisuse eest, mistõttu oli ta ohusignaalide suhtes väga tähelepanelik. Chamissole oli omane usaldavam suhtumine, mis abistas teda reisile kaasatud teadlase ülesannete täitmisel; Kotzebue oli valvsam ja murelikum. Kotzebue kirjeldusest kumab läbi usk Euroopa ülemuslikkusesse, mis seostatuna suure erinevuse tajumisega eurooplaste ja "metslaste" vahel muutus mõnel juhul, eelkõige Venemaa valduste kirjeldamisel koloniaalvõimu õigustamiseks.

Nii Chamisso kui Kotzebue reisikirjeldustes oli barbaarsus harvaesinev mõiste, mida kasutati vaid seoses imperiaalpoliitikaga. Chamisso jaoks muutus see üheks võimaluseks kritiseerida Euroopa enesekindlust tsiviliseerumise nägemisel progressina. Kotzebue ironiseeris sellega Californias asuvate hispaania misjonite üle ja kritiseeris tlingittide sõjakust venelaste vastu.

Tsivilisatsioonikäsitluste seisukohast on väga oluline mõista, millisena nägid autorid inimsust. Tulenevalt sellest, et allikateks olnud reisikirjade eesmärgiks ei olnud süsteemse ülevaate andmine tsivilisatsioonist, metslusest ja inimsusest, vaid reisi vältel kogetu ja kogutu edastamine, ei saa välja tuua kõiki omadusi, mis võisid Chamisso ja Kotzebue arvates inimloomust mõjutada. Arvestades reisimarsruuti, mis viis neid nii sooja kliimaga "paradiisisaartele" kui külmadele ja ebasoodsama kliimaga aladele, on nende reisikirjades

arutletud kliima mõju üle inimloomusele, mida peeti uusajal üldisemalt üheks olulisemaks teguriks inimloomuse mõjutamisel. Mõlema autori ühiseks arvamuseks oli, et inimloomuse arenguks on vaja head kliimat ja küllaldaselt päikesevalgust. Kliimaga seostuvalt arutlesid nad inimeste rände üle, millest paistab välja mõlema autori monogenistlik maailmapilt. Arusaamale, et kogu inimkond on üht päritolu, leidsid nad lisakinnitust erinevaid keeli omavahel võrreldes. Kliima oli nende jaoks üks olulisemaid inimloomuse mõjutajaid: kliima, sellest mõjutatult elukeskkond ja elatusviis, mitte bioloogiline determineeritus, mõjutasid nende arvates inimeste välimust ja ühiskonna tsivilisatsioonitaset.

Kuigi Chamisso oli kriitiline Euroopast lähtuvate omaduste kasutamise suhtes teiste piirkondade tsivilisatsioonitasemete mõõtmisel, kasutas ta ikkagi reisil nähtu süstematiseerimiseks mõõdikuid, mida oli ise kritiseerinud. Sellest ilmneb hästi, et reisikirjad olid enda muljete ja kogutud andmete edastamiseks, mitte süsteemsed filosoofilised käsitlused. Samas oli Chamisso jaoks väga oluline osaleda erinevate rahvaste keele, laulude, kommete kohta andmete kogumisel, mida ta pidas ilmselt Herderist või herderiaanidest mõjutatult oluliseks inimajaloo paremaks mõistmiseks. Kogumise ja talletamise olulisus on Chamisso juures eriti hästi näha soovis jääda Hawaiiile pikemalt ja selles, kuidas ta tähtsustas Kadut kui enda õpetajat Vaikse ookeani erinevate saarte kohta.

Sõna "metslane" kasutusest laiemalt vaadates on Chamisso ja Kotzebue vaated metslusele veelgi sarnasemad, mida näitab kõnekalt nende Rataki saarteaheliku kirjelduste võrdlemine. Nii Kotzebue kui Chamisso nägid Ratakit paradiisisaarena, kus elasid lahked, heatahtlikud, elunautlevad, lapselikud ja rõõmsad inimesed. Mõlema autori metslusekäsitlus on tugevalt mõjutatud varasematest reisikirjadest, millest tulenevalt oli neil ootus eurooplastest puutumata, nende poolt avastatud saares näha paradiisisaart, mille sarnastest olid nad juba varasest east alates ilu- ja reisikirjandusest lugenud.

Rataki elaniku Kadu kirjeldused, kes reisis Rjurikul nendega Vaikse ookeani põhjaossa ja pärast tagasi Ratakile, pakub huvitava sissevaate sellesse, milliseks pidasid Chamisso ja Kotzebue tsivilisatsiooniga kokku puutumise mõju üksikisikule. Üldjoontes nägid mõlemad ümbermaailmareisijad Kadut lapselikuna või looduslapsena ning tundsid sellest tulenevalt soovi tema eest isalikult hoolitseda. Kadu teatava alaealisuse tajumise kõrval on tema nägemine looduslapsena seostatav ka valgustusfilosoofiast mõjutatud arusaamaga, et tsivilisatsiooni "madalamatel" astmetel olemine on inimkonna noorus, õnnelik, tsivilisatsioonist rikkumata ajajärk, kus inimese tunded on tugevad, puhtad ja siirad. Kadu

otsusest Kotzebuega Venemaale kaasatuleku asemel Ratakile jääda tuleb välja ühtpidi Chamisso ja Kotzebue kriitika Euroopa vastu, kus valitsevad tunded on pealiskaudsemad, kuid ka paternalistlik rõõm, et Kadu sai ratakilastele oma eurooplastelt õpitud ja eurooplaste meelest üldkasulike teadmistega kasuks olla.

Nii Kadu kui üldiselt ratakilaste käsitlemisel on Kotzebue ja eriti tugevalt Chamisso vaade idealiseeriv. Ratakiis nägid mõlemad paradiisisaart, mille idüllilisust kõigutas küll teadmine, et ratakilased ohverdasid toidupuuduse tõttu oma lapsi. Laste ohverdamise vastu proovisid Chamisso ja Kotzebue võidelda, istutades Ratakile uusi taimi ja jättes neile maha koduloomi: nende tegevust saatis paternalistlik hoolitsemisvajadus. Eriti tugevalt olid idealiseeritud Chamisso kirjeldused, mis proovisid Rataki või ka üldisemalt Polüneesia meeste kuvandit demilitariseerida ja kujutada ühiskondi võrdsetena, kus vaid raskustega mõistetakse Euroopale omaseid keerukamaid ühiskondlikke suhteid.

Tsivilisatsiooniga kokkupuutumise mõjude näiteks on Hawaii, kus reiside toimumise ja reisikirjade kirjutamise ajal toimusid ühiskondlikud muutused: eurooplaste seas kõrgelt hinnatud Hawaii saarte ühendaja Kamehameha I suri, tema surma järel puudus saartel tugev juht ja sinna asusid tööle Uus-Inglismaa misjonärid. Chamisso ja Kotzebue hindasid kõrgelt kuningas Kamehameha I tegevust, Kotzebue jaoks oli eriti kiiduväärt tema võimekus euroopalike kommete ülevõtmisel ja kaubanduse arendamisel; Chamisso hindas enam seda, et muutuste protsessis jäi Kamehameha I truuks Hawaii kohalikele kommetele. Mõlemad hindasid Hawaii kuningat eurooplase perspektiivist, Chamisso nägi Kamehamehas Euroopas hääbunud või humanistide kirjeldatud põhimõttekindla ja voorusliku aadliku võrdkuju. Mõlemad reisikirjade autorid olid kriitilised Hawaiiil tegutsevate misjonäride suhtes, mis näitab seda, et tsiviliseerimine ja kristianiseerimine olid nende arvates eristuvad.

Chamisso puhul on välja toodud tema võimet näha reisi jooksul kohatud kultuure eurooplase perspektiivist laiemalt, kui ta ei solvunud hawaiilaste peale, kes naersid tema kohmakuse üle ning kui ta väärtustas ja pidas usaldusväärseks külastatud piirkondade põliselanike teadmisi. Sellest tulenevalt on tema kirjeldusi peetud isegi enda ajast ees olevateks. Käsitlustes näiteks toodud situatsioonidele sarnaseid olukordi kirjeldas ka Kotzebue, keda vastupidiselt Chamissole on peetud teisi rahvaid halvasti mõistvaks. Kuid nii Chamisso kui Kotzebue puhul väljatoodud olukordade lähema analüüsi ja kontekstualiseerimise valguses ei saa kumbagi autorit pidada eurotsentrismi vabaks. Sõbralik suhtumine naeru oli seotud paternalismiga — sooviga vaatajatele oma kohmakusega õpetuseks olla või põliselanike

lapsestamisega. Põliselanike teadmisi väärtustades oldi seotud imperialistlikke eesmärkidega, selle jaoks kasulikku infot kogudes ja süstematiseerides, või oli põliselanike perspektiivi usaldamine vähemalt osaliselt seotud teiste Euroopa riikide kritiseerimise sooviga.

Vastupidiselt eurotsentrismi puudumisele oli Euroopa Chamissole ja Kotzebuele väga oluline. Selle põhjuseks on tüüpiliselt teistele sarnastele reisikirjadele soov kõnetada Euroopa publikut, mida tõendavad nende viited sellele, kuidas võiks erinevate rahvaste toidud või muusika eurooplasele meeldida ja eurooplaste teadmiste või lugemusega arvestamine; ning reisi marsruudist, Euroopast erinevate paikade külastamisel tekkiv kontrast, mis muutis Euroopa ühetaolisemaks ja Euroopaga võrdlemise lihtsamaks. Mõlemate autorite jaoks olid võrdlused Euroopaga äärmiselt olulised reisil kogetu selgitamiseks iseendale ja reisikirjade eeldatavatele lugejatele. Reaside vältel ja hiljem reisikirju kirjutades olid neile oluliseks eeskujuks mitmed Euroopa, mitte kitsalt päritolu- või kodumaa ümbermaailmareisijad ja reisikirjade kirjutajad, mis samuti tõstis nende reisikirjades Euroopat tähtsust.

Reisikirjade publiku ja reisimarsruudist tulenevate põhjuste kõrval oli Euroopa väga oluline Chamisso ja Kotzebue identiteeti tõttu. Chamisso puhul on olulised nii päritolumaa ehk Prantsusmaaga kui kodumaa ehk Preisimaa või Berliiniga seotud identiteet, mille vahelist konflikti ja võõristustunnet võis aidata lahendada katusidentiteedina eurooplus. Kotzebue identiteedis põimusid Vene keisririigi patriotism; paikkondlik eestimaalasest "hea majaisanda" roll ja Euroopale orienteeritus. Kui Chamisso prantsuse-preisi identiteetide suhe oli pigem pinget täis, siis Kotzebue erinevad identiteedid sobitusid omavahel lihtsamini. Tema kaasaja Venemaa polnud unitaarriik ega nõudnud oma kodanikelt ühekultuurilisust. Baltisakslastele, kes olid Vene keisririigi administratsioonis väga olulised, oli uuritaval perioodil omane patriootlik suhtumine Venemaasse — Kotzebue polnud siinjuures erand.

Ilya Vinovetsky on nimetanud 19. sajandi esimese poole Vene ümbermaailmareiside juhte "Euroopale orienteeritud venelasteks," kes soovisid osaleda Euroopas aset leidvates dialoogides. Baltisakslaste puhul, keda võisid Lääne-Euroopaga siduda haridustee ja perekondlikud, ametialased või sotsiaalsed sidemed, võiks seda seost isegi tugevamana näha. Isegi isiklike või elulooliste otseste seoste puudumisel olid baltisakslased saksa keele- ja kultuuriruumiga ning seeläbi ka ülejäänud Lääne-Euroopaga tihedamalt seotud. Baltisakslaste identiteedi üheks osaks oli euroopalikult positsioonilt Venemaa euroopastamisele kaasa aitamine. Sellest tulenevalt on väga loogiline Kotzebue soov näidata Venemaad osana Euroopast. Vene ümbermaailmareiside ja neist publitseeritud reisikirjade üks eesmärke oli

näidata Venemaa võrdväärsust Euroopa koloniaalimpeeriumitega, eelkõige Inglismaaga. Venemaa jaoks oli Inglismaa suurim konkurent maailmakaubanduses, aga ka näiteks Loodeväila avastamise soovis, mis oli Kotzebue juhitud esimesele reisile seatud eesmärk. Lisaks matkis Venemaa oma tegevuses Inglismaad, mille mõjusaimaks näiteks on Vene-Ameerika Kompanii loomisel üle võetud mudel.

Kotzebue hindas kõrgelt Vene ülemerekolooniate euroopalikus vormis administreerimist ehk VAK-i tegevust, mis tema arvates pidi lõpetama Vene aladel põlisrahvaste suhtes kahjuliku tegevuse ja juurutama neil aladel tsivilisatsiooni. Tema kirjeldused Vene aladel elavatest rahvastest on oluliselt mõjutatud sellest, kui lihtne oli nende alasid Venemaale allutada ja kui viljakas oli põliselanike ja venelaste vaheline koostöö. Venemaa kaubandust ja valdusi kirjeldades avaldus Kotzebue vaadete imperialismimeelsus: ta uskus VAK-i tegevuse vastastikust kasu nii piirkondade põliselanikele kui Venemaale. Tema suhtumises võiks näha seoseid nii 19. sajandi esimestel kümnenditel tõusvate imperialismi pooldavate käsitlustega, näiteks James Milliga kui ka Vene keisririigi esindajatele omase usuga, et nad suudavad olla parem koloniaalvõim kui teised, pikemalt tegutsenud lääneeurooplased.

Chamisso ei jaganud arusaama, et Venemaa võiks olla hea või parem koloniaalvõim. Esiteks oli ta väga kriitiline Euroopa koloniaalvõimude vastu üldiselt ja pidas liigset euroopastumist põliselanike kultuurile ohtlikuks. Teiseks ei olnud Venemaa tema jaoks olukorras, kus võiks rääkida riigist kui tsiviliseerijast. Chamisso kirjeldas Peterburi ning seeläbi kogu Venemaa tsiviliseeritust dekoratsioonina, mille kunstlikult "tsiviliseeritumaks" muutmise tulemuseks oli segadus ja ebaloomulikkus. Tema jaoks oli Peterburi teravas kontrastis vastavalt vajadusele ja loomuseadusele rajatud Londoniga. Selles arvamuses on Chamisso väga sarnane Rousseau'le ja Diderot'le, kes leidsid, et Peeter I tegevus ei olnud kaasa toonud soovitud mõju ega muutnud Venemaad tsiviliseeritud Euroopale sarnaseks. Kotzebue arvamus oli Chamisso omale vastupidine: ta hindas Peeter I kui "toore massi" tsiviliseerijat ja pidas teda erakordseks valitsejaks. Sarnase arvamuse üks mõjukamaid levitajaid Euroopas oli Voltaire. Kotzebuele olid tõenäoliselt olulised ka teiste baltisakslaste kiitvad hinnangu Peeter I kohta.

Vaikse ookeani põhja- ja lõunaosa ning Ameerika mandri rannikualade põliselanike kirjeldamisel ja hindamisel on Kotzebue ja Chamisso vaated paljuski sarnased: nad mõlemad olid mõjutatud 18. sajandi teisel poolel ja 19. sajandi alguses Euroopas levinud filosoofilistest suundadest ja varasematest reisikirjeldustest. Nende arvamuste erinevuste põhjuseks oli

erinev roll ja ülesanded reisi vältel. Seega ei saa nende kahe autori reisikirjade võrdlemisel väita, et Venemaa ja Lääne-Euroopa reisikirjades oleks võõraste kultuuride kirjeldamisel põhimõtteliselt erinevad. Küsimusele Venemaa ja Lääne-Euroopa tsivilisatsiooni- ja metslusekäsitluste erinevuste ja sarnasuste kohta üldisema vastuse andmiseks oleks vajalik analüüsida laiemat allikalist baasi. Kui Vaikse ookeani erinevate piirkondade ja Ameerika rannikualade hindamisel erinesid Chamisso ja Kotzebue väited vähem ning erinevus tulenes suuresti erinevatest rollidest, siis Venemaa küsimuses lahknesid nende arvamused täiel määral: Kotzebue oli kindel Venemaa kuulumises Euroopa tsivilisatsiooni, Chamisso pidas Venemaa tsiviliseeritust pelgaks dekoratsiooniks.

KASUTATUD KIRJANDUS JA ALLIKAD

ADELBERT VON CHAMISSO JA OTTO VON KOTZEBUE KIRJUTISED

Chamisso, Adelbert von, *Adelbert von Chamisso's Werke. Erster Band. Reise um Die Welt mit der Romanzoffischen Entdeckungs-Expedition in den Jahren 1815-1818 auf der Brigg Rurik unter Kapitän Otto von Kotzebue. Erster Theil. Tagebuch.* (Leipzig: Weidmannsche Buchhandlung, 1836)

———, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See und nach der Berings-Straße zur Erforschung einer nordöstlichen Durchfahrt: Bemerkungen und Ansichten auf einer Entdeckungs-Reise: Unternommen in den Jahren 1815- 1818 auf Kosten Sr. Erlaucht des Herrn Reichs-Kanzlers Grafen Romanzoff auf dem Schiffe Rurick unter dem Befehle des Lieutenants der Russisch-Kaiserlichen Marine Otto von Kotzebue* (Weimar: Hoffmann, 1821), III

———, *Peter Schlemihli Kummaline Lugu*, tõlge Edla Valdna (Tallinn: Eesti Raamat, 1982)

———, *Peter Schlemihl's wundersame Geschichte* (Nürnberg: Johann Leonhard Schrag, 1839)

———, *Über die Hawaiische Sprache* (Leipzig: Weidmann, 1837)

Kotzebue, Otto von, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See und nach der Berings-Straße zur Erforschung einer nordöstlichen Durchfahrt: Unternommen in den Jahren 1815, 1816, 1817 und 1818, auf Kosten Sr. Erlaucht des Herrn Reichs-Kanzlers Grafen Rumanzoff auf dem Schiffe Rurick, unter dem Befehle des Lieutenants der Russisch-Kaiserlichen Marine Otto von Kotzebue* (Weimar: Hoffmann, 1821), I

———, *Entdeckungs-Reise in die Süd-See und nach der Berings-Straße zur Erforschung einer nordöstlichen Durchfahrt: Unternommen in den Jahren 1815, 1816, 1817 und 1818, auf Kosten Sr. Erlaucht des Herrn Reichs-Kanzlers Grafen Rumanzoff auf dem Schiffe Rurick, unter dem Befehle des Lieutenants der Russisch-Kaiserlichen Marine Otto von Kotzebue* (Weimar: Hoffmann, 1821), II

———, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26* (Weimar ; St. Petersburg: Wilhelm Hoffmann, 1830), I

———, *Reise um die Welt, in den Jahren 1823, 24, 25 und 26* (Weimar ; St. Petersburg: Wilhelm Hoffmann, 1830), II

———, *Reis ümber maailma aastail 1823-1826* (Tallinn: Eesti Raamat, 1978)

TEISED AJALOOLOISED JA KAASAEGSED KIRJUTISED

Baron de Montesquieu, Charles Louis de Secondat, 'Spirit of Laws', *The Complete Works of M. de Montesquieu* (London: T. Evans, 1777), I

——— 'Spirit of Laws', *The Complete Works of M. de Montesquieu* (London: T. Evans, 1777), II

- Beise, Theodor Heinrich, *Die Kaiserliche Universität Dorpat während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestehens und Wirkens : Denkschrift zum Jubelfeste am 12ten und 13ten December 1852* (Dorpat : J. C. Schünmann's Wittwe und C. Mattiesen, 1852)
<<http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/30944>>
- Berghaus, Heinrich, ed., 'Zuschrift der Akademie der Wissenschaften, dem Ehrenmitgliede der Akademie Hrn. Vice-Admiral von Krusenstern', *Almanach für das Jahr 1840. Belehrung und Unterhaltung auf dem Gebiete der Erd-, Länder-, Völker- und Staatenkunde gewidmet von Heinrich Berghaus, den Freunden der Erdkunde gewidmet von Heinrich Berghaus* (Gotha: Justus Perthes), pp. 351–53
- Choris, Louis, Cadu <http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/img/?PPN=PPN341173398_Tafeln&DMDID=DMDLOG_0015>
- , *Camméamea. Roi Des Iles Sandwich* <http://humboldt.mpiwg-berlin.mpg.de/chori_voyag_fr_01_1822_lise/HTML/MP_0098.html>
- , *Kadou, Habitant Des Îles Carolines* <http://humboldt.mpiwg-berlin.mpg.de/chori_voyag_fr_01_1822_lise/HTML/HMP_0156.html>
- , *Tammeamea. König Der Sandwich Inseln* <http://gdz.sub.uni-goettingen.de/dms/load/img/?PPN=PPN341173398_Tafeln&DMDID=DMDLOG_0007>
- , *Voyage pittoresque autour du monde: avec des portraits de sauvages d'Amérique, d'Asie, d'Afrique, et des îles du Grand océan : des paysages, des vues maritimes, et plusieurs objets d'histoire naturelle* (Paris: F. Didot, 1822)
- , *Vues et Paysages Des Régions Équinoxiales, Recueillis Dans Un Voyage Autour Du Monde, Avec Une Introduction et Un Texte Explicatif* (Paris: Paul Renouard, 1826)
- Diderot, Denis, 'Observations Sur Le Nakaz', *Political Writings*, toim., tõlge John Hope Mason and Robert Wolker, Cambridge Texts in the History of Political Thought (Cambridge [etc.]: Cambridge University Press, 2001), pp. 77–164
- , 'The Supplément Au Voyage de Bougainville', *Political Writings*, tõlge John Hope Mason and Robert Wokler, Cambridge Texts in the History of Political Thought (Cambridge [England] ; New York: Cambridge University Press, 1992), pp. 31–76
- Ellis, William, *A Vindication of the South Sea Missions from the Misrepresentations of Otto Von Kotzebue, Captain in the Russian Navy* (Frederick Westley and A. H. Davis, 1831)
- Herder, Johann Gottfried, *Johann Gottfried von Herder's Sammtliche Werke. Ideen zur Geschichte der Menschheit. Zweiter Theil.* (Tübingen: J.G. Cotta, 1806)
<<https://books.google.ee/books?id=67Q3AAAYAAJ&hl=et&pg=PR1#v=onepage&q&f=false>>
- , 'Ueber Ossian Und Die Lieder Alter Völker. Auszug Aus Einigen Briefen. Aus Deutscher Art Und Kunst 1773.', *Stimmen Der Völker in Liedern* (Tübingen: J. G. Cotta, 1807)

- Hitzig, Julius Eduard, *Leben und Briefe von Adelbert von Chamisso*, (Leipzig: Weidmannsche Buchhandlung, 1839)
- Krusenstern, Adam Johann von, 'Einleitung', *Entdeckungs-Reise in Die Süd-See Und Nach Der Berings-Straße Zur Erforschung Einer Nordöstlichen Durchfahrt: Unternommen in Den Jahren 1815, 1816, 1817 Und 1818, Auf Kosten Sr. Erlaucht Des Herrn Reichs-Kanzlers Grafen Rumanzoff Auf Dem Schiffe Rurick, Unter Dem Befehle Des Lieutenants Der Russisch-Kaiserlichen Marine Otto von Kotzebue*, by Otto von Kotzebue (Weimar: Hoffmann, 1821), pp. 1–19
- , *Reise um die Welt in den Jahren 1803, 1804, 1805 und 1806 auf Befehl Seiner Kaiserl. Majestät Alexanders des Ersten auf den Schiffen Nadeshda und Newa unter dem Commando des Capitäns von der Kaiserl. Marine A. J. von Krusenstern. Erster Theil.* (Berlin: bei Haude und Spener, 1811)
- Mill, James, *The History Fo British India* (London: Baldwin, Cradock, and Joy, 1867)
- More, Thomas, *Utopia*, tõlge Riina Jesmin, Loomingu raamatukogu, 11-12 (Tallinn: Perioodika, 2002)
- 'Necrology. Choris.', *The Foreign Review, and Continental Miscellany* (London: William Clowes, 1828), 263–64
- Recke, Johann Friedrich von, Karl Eduard Napiersky, and Theodor Beise, *Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland: S - Z* (Steffenhagen, 1832)
- Rousseau, Jean-Jacques, 'Arutlus Inimeste Ebavõrdsuse Päritolust Ja Põhjustest', *Akadeemia*, 9, 11, 12 (2008), 2075–2104, 2531–2560, 2743–2784
- , 'Arutlus Teemal: Kas Teaduste Ja Kunstide Taassünd on Aidanud Kaasa Kommete Puhastamisele. II Osa', tõlge Kristiina Ross, *Vikerkaar*, 2 (1993), 55–61
- , 'Arutlus Teemal: Kas Teaduste Ja Kunstide Taassünd on Aidanud Kaasa Kommete Puhastamisele. I Osa', tõlge Kristiina Ross, *Vikerkaar*, 1 (1993), 57–64
- , *Ühiskondlikust Lepingust, Ehk, Riigiõiguse Põhiprintsiibid*, Avatud Eesti Raamat (Tallinn: Varrak, 1998)
- Stackelberg, Bernard Gustav Freiherr von, 'Lobrede auf Peter den Großen, Kayser von Rußland, und Dessen unsterbliche Verdienste um seine Nation, der Königl. Deutschen Gesellschaft zu Göttingen am 10ten Junius 1750.' (Göttingen: Abram, Vandenhoeck, Universitäts-Buchdrucker, 1750)
- Voltaire, *History of the Russian Empire under Peter the Great* (Akron, Ohio: The Werner Company, 1906), I
- , *History of the Russian Empire under Peter the Great* (Akron, Ohio: The Werner Company, 1906), II

SEKUNDAARKIRJANDUS

- ‘2. Internationale Chamisso-Konferenz in Berlin’, *Staatsbibliothek zu Berlin*, 2014
<<http://staatsbibliothek-berlin.de/nc/aktuelles/presse/detail/article/2013-05-24-7257/>>
- Aabrams, Vahur, ‘August von Kotzebue (1761 – 1819)’, *EEVA - Eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikogu*
<<http://www.utlib.ee/ekollekt/eeva/index.php?lang=et&do=autor&aid=55>>
- ‘Adam Johann von Krusensterni Nimeline Mittetulundusühing’ <<http://www.v-maarja.ee/krusenstern/index.htm>>
- Andresen, Andres, Ea Jansen, Toomas Karjahärm, Toomas Karjahärm, Mart Laar, Mati Laur jt, *Eesti ajalugu V, Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani* (Tartu: Ilmamaa, 2010)
- Arnold, Günter, Kurt Kloocke, Ernest A. Menze, ‘Herder’s Reception and Influence’, *A Companion to the Works of Johann Gottfried Herder*, toim. Hans Adler, Wulf Köpke (Camden House, 2009), pp. 391–420
- Ballantyne, Tony, *Orientalism and Race: Aryanism in the British Empire* (Houndmills, Basingstoke, Hampshire ; New York: Palgrave, 2002)
- Barbara, Sweetland Smith, ‘Chamisso’s Blick auf die Region rund um die Beringsee und die Rezeption der “Reise Um Die Welt” in Alaska’, *Mit den Augen des Fremden: Adelbert von Chamisso - Dichter, Naturwissenschaftler, Weltreisender*, toim. Klaus Bzdziach (Berlin: Gesellschaft für interregionalen Kulturaustausch: Kreuzberg-Museum, 2004), pp. 172–82
- Barratt, Glynn, *Russia in Pacific Waters, 1715-1825: A Survey of the Origins of Russia’s Naval Presence in the North and South Pacific* (UBC Press, 2011)
- , *Russian View of Honolulu, 1809-1826* (Carleton University Press Inc., 1988)
- Bayly, Christopher Alan, *The Birth of the Modern World, 1780-1914: Global Connections and Comparisons*, (Malden: Blackwell, 2004)
- , ‘The First Age of Global Imperialism, c. 1760–1830’, *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 26 (1998), 28–47
- Bell, Duncan, ‘Empire and Imperialism’, *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*, toim. Gareth Stedman Jones, Gregory Claeys, Gareth Stedman Jones, and Gregory Claeys (Cambridge: Cambridge University Press), pp. 864–92
- Black, Lydia, *Russians in Alaska, 1732-1867* (University of Alaska Press, 2004)
- Bollenbeck, G., ‘Zivilisation’, toim. Joachim Ritter, Rudolf Eisler, *Historisches Wörterbuch Der Philosophie* (Basel: Schwabe, 2004), pp. 1365–79
- Bolyanatz, Alexander H., *Pacific Romanticism: Tahiti and the European Imagination* (Westport, Conn: Praeger, 2004)

Briefe Und Texte Aus Dem Intellektuellen Berlin Um 1800. Briefe von Adelbert von Chamisso an Louis de La Foye. Digitale Edition., toim Anna Busch, Sabina Seifert
<<http://tei.ibi.hu-berlin.de/berliner-intellektuelle/author?p0237+de>>

Bridges, Roy, 'Exploration and Travel Outside Europe (1720-1914)', *The Cambridge Companion to Travel Writing*, toim Peter Hulme, Tim Youngs, Cambridge Companions to Literature (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), pp. 53–69

Brüggemann, Karsten, Mati Laur, Pärtel Piirimäe, 'Einleitung', *Die Baltischen Kapitulationen von 1710: Kontext, Wirkungen, Interpretationen*, toim Karsten Brüggemann, Mati Laur, Pärtel Piirimäe, Quellen Und Studien Zur Baltischen Geschichte, Bd. 23 (Köln [etc.]: Böhlau, 2014), pp. 1–16

Jessie M. Sweet, 'Morten Wormskiold: Botanist: (1783–1845)', *Annals of Science*, 28 (1972), 293–305

Buchan, Bruce, 'The Empire of Political Thought: Civilization, Savagery and Perceptions of Indigenous Government', *History of the Human Sciences*, 18 (2005), 1–22

Busch, Anna, 'Die Digitale Edition Der Schlemiel-Handschrift Der Stiftung Stadtmuseum Berlin Zum Schlemihl-Jahr', *Peter Schlemiel's Schicksale Mitgetheilt von Adelbert von Chamisso* (Bliesdorf: Chamisso-Gesellschaft, 2013)

———, '„Verwahre Meine Briefe, Briefe Sind Archive.“ Julius Eduard Hitzigs Leben Und Briefe von Adelbert von Chamisso: Entstehungsgeschichte, Quellenlage, Programm, Rezeption', *Korrespondenzen Und Transformationen. Neue Perspektiven Auf Adelbert von Chamisso*, toim Marie-Theres Federhofer, Jutta Weber (Vandenhoeck & Ruprecht, 2012), pp. 195–216B

Chappell, David A., *Double Ghosts: Oceanian Voyagers on Euroamerican Ships* (M.E. Sharpe, 1997)

Charton, Barbara, *A to Z of Marine Scientists* (USA: Infobase Publishing, 2003)

Crailsheim, Carola von, *Ein Franzose findet Deutschland: Roman um Adelbert v. Chamisso* (Hase & Koehler, 1939)

Crais, Clifton C., Pamela Scully, *Sara Baartman and the Hottentot Venus: A Ghost Story and a Biography* (Princeton University Press, 2009)

Cross, Anthony, *Peter the Great Through British Eyes: Perceptions and Representations of the Tsar Since 1698* (Cambridge University Press, 2000)

Daintith, John, Derek Gjertsen, *A Dictionary of Scientists* (Oxford University Press, 1999)

Dolezal, Helmut, 'Eschscholtz, Johann Friedrich von', *Neue Deutsche Biographie*, 1959, 650
<<http://www.deutsche-biographie.de/ppn116569514.html>>

Donnert, Erich, *Russlands Ausgreifen Nach Amerika* (Frankfurt am Main ; Berlin ; Bern ; Wien [u.a.]: Lang, 2009)

- Dridzo, Abram, 'Esimene havai keele fgammatika ja selle autor', *Keel Ja Kirjandus*, 7 (1990), 405–10
- Duncan, James, Derek Gregory, 'Introduction', *Writes of Passage: Reading Travel Writing*, toim James Duncan, Derek Gregory (Taylor & Francis e-Library, 2002), pp. 1–13
- 'Eesti Keele Seletav Sõnaraamat', 2009 <<http://www.eki.ee/dict/ekss/>>
- Elias, Norbert, *Tsiviliseerumisprotsess: sotsiogeneetilised ja psühhogeneetilised uurimused. I köide: käitumise muutused Õhtumaa ilmalikes ülemkihtides* (Tallinn: Varrak, 2005)
- Ellingson, Terry Jay, *The Myth of the Noble Savage* (Berkeley: University of California Press, 2001)
- Emmons, George Thornton, *The Tlingit Indians* (University of Washington Press, 1991)
- 'Eschscholtz, Johann Friedrich Gustav von (1793-1831)', *JSTOR Global Plants* <<http://plants.jstor.org/stable/10.5555/al.ap.person.bm000002424>>
- Federhofer, Marie-Theres, 'Die Literaturwissenschaftliche Sicht am Beispiele einiger Reise- und Forschungsberichte', *Reisen an Den Rand Des Russischen Reiches: Die Wissenschaftliche Erschließung, Der Nordpazifischen Küstengebiete Im 18. Und 19. Jahrhundert*, toim Erich Kasten (Fürstenber/Havel: Verlag der Kulturstiftung Sibirien, SEC Publications, 2013), pp. 297–304
- , 'Lokales Wissen in den Reisebeschreibungen Otto von Kotzebue und Adelbert von Chamisso', *Reisen an den Rand des Russischen Reiches: die wissenschaftliche Erschließung, der nordpazifischen Küstengebiete im 18. und 19. Jahrhundert*, toim Erich Kasten (Fürstenber/Havel: Verlag der Kulturstiftung Sibirien, SEC Publications, 2013), pp. 111–45
- Federhofer, Marie-Theres, Diana Ordubadi, (toim.), *Forschungsreisen auf Kamtschatka: Auszüge aus den Werken* (Verlag der Kulturstiftung Sibirien, 2011)
- Federhofer, Marie-Theres, Jutta Weber, *Korrespondenzen und Transformationen: Neue Perspektiven auf Adelbert von Chamisso* (Vandenhoeck & Ruprecht, 2012)
- Fischer, Robert, *Adelbert von Chamisso: Weltbürger, Naturforscher und Dichter* (Erika Klopp, 1990)
- Fisch, Jörg, 'Zivilisation, Kultur', *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Band 7, Verw-Z*, toim Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (Klett-Cotta, 1992), pp. 679–774
- Frost, Orcutt William, *Bering: Vene impeeriumi teenistuses Ameerikat avastamas*, Gloria mundi (Tallinn: Kunst, 2006)
- Geuss, Raymond, 'Kultur, Bildung, Geist', *Morality, Culture, and History: Essays on German Philosophy* (Cambridge, U.K.; New York: Cambridge University Press, 1999), pp. 29–50

- Gibson, James R., *California Through Russian Eyes, 1806–1848* (University of Oklahoma Press, 2013)
- Gorbatov, Inna, *Catherine the Great and the French Philosophers of the Enlightenment: Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Diderot and Grim* (Academica Press, 2006)
- Görbert, Johannes, 'Das literarische Feld auf Weltreisen. Eine kultursoziologische Annäherung an Chamisso's Rurik-Expedition', *Korrespondenzen und Transformationen: Neue Perspektiven auf Adelbert von Chamisso*, toim Marie-Theres Federhofer, Jutta Weber (Vandenhoeck & Ruprecht, 2012), pp. 33–50
- , *Die Vertextung Der Welt: Forschungsreisen als Literatur bei Georg Forster, Alexander von Humboldt und Adelbert von Chamisso* (Berlin: Walter de Gruyter, 2014)
- , 'Rephilologisierung und Entgrenzung: Zwei Perspektiven für die Reiseliteraturforschung', 2011 <<http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/22906>>
- Govor, Elena, *Twelve Days at Nuku Hiva Russian Encounters and Mutiny in the South Pacific* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2010)
- Grimshaw, Patricia, 'New England Missionary Wives, Hawaiian Women and "The Cult of True Womanhood"', *Family and Gender in the Pacific: Domestic Contradictions and the Colonial Impact*, toim Margaret Jolly (Cambridge University Press, 1989), pp. 19–44
- Grinev, A. V., *The Tlingit Indians in Russian America, 1741-1867* (U of Nebraska Press, 2005)
- Groh, Dieter, 'Einleitung', *Europa und Russland: Texte zum Problem des westeuropäischen und russischen Selbstverständnisses*, toim. Dmitrij Tschizewskij ja Dieter Groh (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1959), pp. 1–14
- , *Russland und das Selbstverständnis Europas: Ein Beitrag zur europäischen Geistesgeschichte*, Politica, Bd. 3 (Neuwied am Rhein ; Berlin: Luchterhand, 1961)
- Günther, 'Preuß, Ernst Wilhlem', *Allgemeine Deutsche Biographie*, 580 <<http://www.deutsche-biographie.de/ppn103122265.html?anchor=adb>>
- Hallmark, Rufus, *Frauenliebe Und Leben: Chamisso's Poems and Schumann's Songs* (Cambridge University Press, 2014)
- Headley, John M., *The Europeanization of the World: On the Origins of Human Rights and Democracy* (Princeton ; Oxford: Princeton University Press, 2008)
- Hempel, Peer, *Deutschsprachige Physiker im alten St. Petersburg: Georg Parrot, Emil Lenz und Moritz Jacobi Im Kontext von Wissenschaft und Politik*, Schriften des Bundesinstituts für Ostdeutsche Kultur und Geschichte, Bd. 14 (München: Oldenbourg, 1999)

- Hiltrud, Häntzschel, 'Kotzebue, August von', *Neue Deutsche Biographie*, 1979
<<http://www.deutsche-biographie.de/ppn118565796.html>>
- III, John A. Andrew, *Rebuilding the Christian Commonwealth: New England Congregationalists and Foreign Missions, 1800-1830* (University Press of Kentucky, 2015)
- Ilves, Liina, 'O. v. Kotzebue elu ja uurimisreisid: diplomitöö' (Tartu Riiklik Ülikool, 1978)
- Johann J. K. Reusch, 'Germans as Noble Savages and Castaways: Alter Egos and Alterity in German Collective Consciousness During the Long Eighteenth Century', *Eighteenth-Century Studies*, 42 (2008), 91–129
- Jolly, Margaret, Caroline Ralston, (toim.), 'Changes in the Lives of Ordinary Women in Early Post-Contact Hawaii', *Family and Gender in the Pacific: Domestic Contradictions and the Colonial Impact* (Cambridge University Press, 1989), pp. 45–64
- Jürjo, Indrek, *Ideed ja ühiskond: Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil* (Tartu: Ajalooarhiiv, 2011)
- Kahn, Miriam, Sabine Wilke, 'Narrating Colonial Encounters: Germany in the Pacific Islands', *The Journal of Pacific History*, 42 (2007), 293–97
- Kappeler, Andreas, *Russland als Vielvölkerreich: Entstehung, Geschichte, Zerfall* (München: Beck, 1992)
- Karjahärm, Toomas, 'Venelased ja mitteenelased: terminoloogiline ekskurss Vene impeeriumi rahvussuhetesse', *Eesti ajaloo 19.-20. sajandil: uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest. Eesti Ajalooarhiivi Toimetised. Acta et Commentationes Archivi Historici Estoniae* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012), 19 (26), 163–211
- Kolga, Margus, Igor Tõnurist, Lembit Vaba, Jüri Viikberg, (toim.), *Vene impeeriumi rahvaste punane raamat* (Tallinn: Vagabund, 1993)
- Kongo, Linda, 'Hofmann (Hoffmann), Ernst Reinhold von', *Eesti maateadlasi*
<<http://www.elus.ee/planeetmaa/?show=15&do=1>>
- Koselleck, Reinhart, 'Mõisteajalugu ja sotsiaalajalugu', *Akadeemia*, 8 (2011), 1442–64
- Krusenstjern, Ewert von, *Weltumsegler und Wissenschaftler: Adam Johann von Krusenstjern 1770 - 1846: Ein Lebensbericht* (Gernsbach: Katz, 1991)
- Lahnstein, Peter, *Adelbert von Chamisso: der Preusse aus Frankreich* (Ullstein, 1987)
- Langner, Beatrix, *Der wilde Europäer. Adelbert von Chamisso: Chamisso. Eine Biografie* (Berlin: Matthes & Seitz, 2008)
- Liebersohn, Harry, 'Chamisso and Five Hundred Years of Ethnography', *Korrespondenzen und Transformationen: Neue Perspektiven auf Adelbert von Chamisso*, toim Marie-Theres Federhofer, Jutta Weber (Vandenhoeck & Ruprecht, 2012), pp. 21–32

- , 'Coming of Age in the Pacific: German Ethnography from Chamisso to Krämer', *Worldly Provincialism: German Anthropology in the Age of Empire*, toim H. Glenn Penny, Matti Bunzl (University of Michigan Press, 2003), pp. 31–46
- , 'Discovering Indigenous Nobility: Tocqueville, Chamisso, and Romantic Travel Writing', *The American Historical Review*, 99 (1994), 746
- , 'Images of Monarchy: Kamehameha I and the Art of Louis Choris', *Double Vision: Art Histories and Colonial Histories in the Pacific*, toim Nicholas Thomas, Diane Losche (Cambridge University Press, 1999), pp. 44–64
- , *The Travelers' World: Europe to the Pacific* (Cambridge/Massachusetts, London/England: Harvard University Press, 2009)
- Lõbu, Terje, *200 aastat ümbermaailmareisist Adam Johann von Krusensterni juhtimisel. Näitus Tartu Ülikooli ajaloo muuseumis ja Ajalooarhiivis 7. detsembrist 2006 kuni 29. aprillini 2007* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2006)
- Long, Charles H., 'Primitive/Civilized: The Locus of a Problem', *History of Religions*, 20 (1980), 43–61
- Makdisi, Saree, *Romantic Imperialism: Universal Empire and the Culture of Modernity* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1998)
- Martin, Andrew, 'The Enlightenment in Paradise: Bougainville, Tahiti, and the Duty of Desire', *Eighteenth-Century Studies*, 41 (2008), 203–16
- Matsuda, Matt K., *Pacific Worlds: A History of Seas, Peoples, and Cultures* (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2012)
- Mazlish, Bruce, *Civilization and Its Contents* (Stanford, Calif: Stanford University Press, 2004)
- Meek, Ronald L., *Social Science and the Ignoble Savage* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010)
- Mehta, Uday Singh, *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Liberal Thought* (Chicago: University of Chicago Press, 1999)
- Michelson, Annika, Samuel Golomb, Anu Lepp, Lembit Keerus, (toim.), *Admiral Adam Johann von Krusenstern ja tema aeg: Kilti mõis 2003. ja 2006. aastal toimunud ajalookonverentside ettekanded* (Kilti: VR Kirjastus, 2007)
- Mit den Augen des Fremden: Adelbert von Chamisso - Dichter, Naturwissenschaftler, Weltreisender* (Berlin: Gesellschaft für interregionalen Kulturaustausch: Kreuzberg-Museum, 2004)
- Moog, Simone, 'Wie Chamisso die Welt sah. Motive und Einstellungen in Adelbert von Chamissos Weltreisebericht', *Mit Den Augen des Fremden: Adelbert von Chamisso - Dichter, Naturwissenschaftler, Weltreisender*, toim Klaus Bzdziach (Berlin: Gesellschaft für interregionalen Kulturaustausch: Kreuzberg-Museum, 2004), pp. 74–90

- Mornin, Edward, 'Adelbert Von Chamisso: A German Poet-Naturalist and His Visit to California', *California History*, 78 (1999), 2
- , 'Part 2', *Through Alien Eyes: The Visit of the Russian Ship Rurik to San Francisco in 1816 and the Men behind the Visit*, by Edward Mornin, Otto von Kotzebue, Adelbert von Chamisso, Louis Choris (P. Lang, 2002), pp. 68–120
- Mornin, Edward, Otto von Kotzebue, Adelbert von Chamisso, Louis Choris, *Through Alien Eyes: The Visit of the Russian Ship Rurik to San Francisco in 1816 and the Men behind the Visit* (P. Lang, 2002)
- Muthu, Sankar, 'Conquest, Commerce, and Cosmopolitanism in Enlightenment Political Thought', *Empire and Modern Political Thought*, toim Sankar Muthu (Cambridge University Press, 2012), pp. 199–231
- , *Enlightenment against Empire* (Princeton University Press, 2003)
- Natonek, Hans, *Der Schlemihl: e. Roman aus d. Leben d. Adalbert von Chamisso* (Amsterdam: Allert de Lange, 1936)
- Neumann, Klaus, 'Schlemihl's Travels: "Hasty Contact" at Rapanui and the Context of a European Biography', *History and Anthropology*, 10 (1997), 139–84
- Newell, Jennifer, *Trading Nature: Tahitians, Europeans, and Ecological Exchange* (University of Hawaii Press, 2010)
- O'Brien, Karen, *Narratives of Enlightenment: Cosmopolitan History from Voltaire to Gibbon* (Cambridge ; New York: Cambridge University Press, 2005)
- Oksiloff, Assenka, 'The Eye of the Ethnographer: Adalbert von Chamisso's Voyage Around the World', toim Birgit Tautz, *Amsterdamer Beiträge Zur Neueren Germanistik. Colors of 1800/1900/2000. Signs of Ethnic Difference*, 56 (2004), 101–21
- Orasi, Aksel, *Hof Kau*, Kose kihelkonnaraamat (Triigi-Kose: Kirjastus JS, 2012)
- Osterhammel, Jürgen, *Die Verwandlung der Welt: Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (München: Beck, 2009)
- Paatsi, Vello, 'Segadus Otto von Kotzebue sünniaja ja -kohaga', *Eesti Loodus*, 2013, 23
- Passetski, Vassili, *Eestist pärit Arktika uurijad*, (Tallinn: Valgus, 1970)
- Pitts, Jennifer, *A Turn to Empire: The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France* (Princeton University Press, 2005)
- Plath, Ulrike, 'Baltisaksa laste- ja noortekirjandusest kuni 1840. aastani', *Keel ja Kirjandus*, 8-9 (2011), 698–715
- , 'Heimat. Rethinking Baltic German Spaces of Belonging', toim Krista Kodres, Kristina Jõekalda, *Kunstiteaduslikke Uurimusi = Studies on Art and Architecture = Studien Für Kunstwissenschaft*, 23 (2014), 55–78

- , 'Rändrahnud ja majaisandad. Baltisakslaste suhe maaga ja kodutunde teke 19. sajandil', *Vikerkaar*, 7-8 (2008), 113–22
- , 'Stille im „Haus“. Hausvater, Verwalter und transnationale Gesellung auf dem baltischen Gutshof zwischen 1750 und 1850', *Ehe. Haus. Familie. Strategien und Inszenierungen häuslichen Lebens 1750-1850*, toim Inken Schmidt-Voges (Köln: Böhlau, 2010), pp. 179–207
- Pocock, John Greville Agard, *Barbarism and Religion: Barbarians, Savages and Empires* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), IV
- , *Barbarism and Religion: Narratives of Civil Government* (Cambridge, U.K. ; New York, NY, USA: Cambridge University Press, 1999), II
- , 'European Perceptions of World History in the Age of Encounter', *Voyages and Beaches: Pacific Encounters, 1769-1840*, toim. Alex Calder, Jonathan Lamb, Bridget Orr (University of Hawaii Press, 1999), pp. 25–44
- Pratt, Mary Louise, *Imperial Eyes Travel Writing and Transculturation* (London; New York: Routledge, 1992)
- Qureshi, Sadiya, *Peoples on Parade: Exhibitions, Empire, and Anthropology in Nineteenth-Century Britain* (University of Chicago Press, 2011)
- Ratzel, Friedrich, 'Kotzebue, Otto von', *Allgemeine Deutsche Biographie*, 1882, 780–84
<<http://www.deutsche-biographie.de/ppn116345330.html?anchor=adb>>
- Rauch, Georg von, 'Baltische Beiträge zur Vermittlung Russischer Literatur in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (1973)', *Aus Der Baltischen Geschichte: Vorträge, Untersuchungen, Skizzen aus sechs Jahrzehnten*, Beiträge zur Baltischen Geschichte, 9 (Hannover-Döhren: Hirschheydt, 1980), pp. 390–425
- , 'Der russische Reichsgedanke im Spiegel des politischen Bewußtseins der Baltischen Provinzen', *Ostdeutsche Wissenschaft, Jahrbuch Des Ostdeutschen Kulturrats* (München, 1954), I, 183–208
- Richardson, William Harrison, *Mexico Through Russian Eyes, 1806-1940* (University of Pittsburgh Pre, 1988)
- Richter, Susan, 'Schrift auf Haut um 1800: Ausdruck fehlender Zivilisation oder eine spezifische materiale juristische Textkultur?', *Schriftträger - Textträger: zur materialen Präsenz des Geschriebenen in frühen Gesellschaften*, toim Annette Kehnel Diamantis Panagiotopoulos (Berlin: De Gruyter, 2015), pp. 229–45
- 'Robert Bosch Stiftung - Über den Chamisso-Preis' <<http://www.bosch-stiftung.de/content/language1/html/14169.asp>>
- Rothfels, Hans, 'Reich, Staat und Nation im deutschbaltischen Denken', *Bismarck, der Osten und das Reich* (Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1962), pp. 182–204

- Rubiés, Joan-Pau, 'Travel Writing and Ethnography', *The Cambridge Companion to Travel Writing*, toim Peter Hulme, Tim Youngs, Cambridge Companions to Literature (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), pp. 242–60
- Sahlins, Marshall, *Saared ajaloos* (Tallinn: Varrak, 2002)
- Schama, Simon, *Landscape and Memory* (New York: Knopf, 1995)
- „Schlemiel Kommt Wieder.“ Unveröffentlichte Briefe von Adelbert von Chamisso Vom Ende Seiner Weltreise', toim Anna Busch, Johannes Görbert, *Zeitschrift Für Germanistik*, 23:1 (2013), 134–42
- Schlitt, Christine, *Chamissos Frühwerk: von den französischsprachigen Rokokodichtungen bis zum 'Peter Schlemihl' (1793-1813)* (Königshausen & Neumann, 2008)
- Schmid, Günther, *Chamisso als Naturforscher: eine Bibliographie* (K. F. Koehler Verlag, 1942)
- Schmidt, Michael, 'Chamisso als Illustrator', *Korrespondenzen und Transformationen: Neue Perspektiven auf Adelbert von Chamisso*, toim Marie-Theres Federhofer, Jutta Weber (Vandenhoeck & Ruprecht, 2012), pp. 85–106
- Schulz-Forberg, Hagen, *Unravelling Civilisation: European Travel and Travel Writing* (Peter Lang, 2005)
- Schweizer, Niklaus R. (Niklaus Rudolf), *A Poet among Explorers: Chamisso in the South Seas. By Niklaus R. Schweizer* (Bern, Frankfurt/M: Herbert Lang, 1973)
- Schweizer, Niklaus Rudolf, "“At Last He Fell Asleep”: Choris, Chamisso and Kamehameha of Hawai'i", *Across the Oceans: Studies from East to West in Honor of Richard K. Seymour*, toim Irmengard Rauch (University of Hawaii Press, 1995), pp. 17–30
- , *Hawai'i and the German Speaking Peoples = Hawai'i a Me Kapo'e O Nā 'Āina Kelemānia* (Honolulu: Topgallant, 1982)
- Siewald, Heinrich von, 'Dissertatio Inauguralis Physiologico-Zootomica de Cranii Formatione in Delphino Phocaena' (Dorpati Livonorum: ex officina J. C. Schünmanni, 1823) <<http://dspace.utlib.ee/dspace/handle/10062/1579>>
- Skinner, Quentin, *Visions of Politics. Volume 1: Regarding Method* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2002)
- , *Visions of Politics. Volume 2: Renaissance Virtues* (Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2004)
- Sonntag, Karl Gottlob, *Livländische Landtags-Predigten [1795-1820] ganz und in Bruchstücken herausgegeben zu öffentlicher Rechtfertigung von Dr. Karl Gottlob Sonntag, Livländischem General-Superintendenten und Ober-Consistoriums-Präses* (Riga: J. C. D. Müller, 1821)

- Speck, Reto, 'Johann Gottfried Herder and Enlightenment Political Thought: From the Reform of Russia to the Anthropology of Bildung', *Modern Intellectual History*, 11 (2014), 31–58
- , 'The History and Politics of Civilisation: The Debate about Russia in French and German Historical Scholarship from Voltaire to Herder' (Queen Mary University of London, 2010) <<https://qmro.qmul.ac.uk/jspui/handle/123456789/423>>
- Speek, Tiit, 'Botaanikud Chamisso ja Eschscholtz Californias', *Akadeemia*, 5 (2012), 835–79
- , 'Merisaarmad pidid maksma ränka hinda I-II', *Eesti Loodus*, 6-7, 9 (2012) <http://www.eestiloodus.ee/artikkel4675_4623.html
<http://www.eestiloodus.ee/artikkel4786_4760.html>
- Spennemann, Dirk H. R., 'Chamissos Blick auf die Südsee und die Rezeption der "Reise um die Welt" im Südpazifischen Raum', *Mit den Augen des Fremden: Adelbert von Chamisso - Dichter, Naturwissenschaftler, Weltreisender*, toim Klaus Bzdziach (Berlin: Gesellschaft für interregionalen Kulturaustausch: Kreuzberg-Museum, 2004), pp. 142–62
- Starobinski, Jean, *Blessings in Disguise, Or, The Morality of Evil* (Harvard University Press, 1993)
- Steinmetz, George, *The Devil's Handwriting: Precoloniality and the German Colonial State in Qingdao, Samoa, and Southwest Africa* (University of Chicago Press, 2007)
- , 'The Uncontrollable Afterlives of Ethnography Lessons from "salvage Colonialism" in the German Overseas Empire', *Ethnography*, 5 (2004), 251–88
- Tammiksaar, Erki, 'Vene lõunapooluseekspeditsioon poliitilistes tõmbetuultes', *Akadeemia*, 26-27 (2014), 72–95, 286–312
- Tautz, Birgit, 'Beobachten, Dokumentieren, Verdinglichen, Fabulieren: Wissen in Kotzebues Und Chamissos Darstellungen Alaskas', *Zeitschrift Für Germanistik*, 24 (2014), 55–67
- Tiido, Tarmo, 'Johann Friedrich Eschscholtz ja tema teaduslik pärand', *Eesti Loodus*, 11/12 (1993), 379–81
- Vinkovetsky, Ilya, *Russian America: An Overseas Colony of a Continental Empire, 1804-1867* (Oxford, Wettingen: Oxford University Press, 2011)
- Walsh, Julianne Marie, 'Imagining the Marshalls: Chiefs, Tradition, and the State on the Fringes of United States Empire' (University of Hawaii, 2003) <<http://scholarspace.manoa.hawaii.edu/handle/10125/1247>>
- Walther, Gerrit, 'Zivilisation', toim Friedrich Jaeger, *Enzyklopädie Der Neuzeit* (Stuttgart ; Weimar: Metzler, 2012), pp. 516–19
- Weinrich, Harald, *Chamisso, die Chamisso-Autoren und die Globalisierung: viele Kulturen - eine Sprache* (Robert-Bosch-Stiftung, 2002)

- Weinstein, Valerie, 'Reise Um Die Welt: The Complexities and Complicities of Adelbert von Chamisso's Anti-Conquest Narratives', *The German Quarterly*, 72 (1999), 377–95
- White, Hayden, *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism* (Baltimore ; London: Johns Hopkins University Press, 1985)
- Wilke, Sabine, 'Performing Native Cultures in the "South Sea": Mythical Images of Others in Early German Contact Narratives', *Pacific Coast Philology*, 42 (2007), 169–80
- Williamson, Richard V., Donna K. Stone, *Anthropological Survey of Namu Atoll* (Majuro Atoll: Republic of the Marshall Islands Historic Preservation Office, 2001) <<http://www.rmihpo.com/wp-content/uploads/Anthropological-Survey-of-Namu-Atoll.pdf>>
- Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford University Press, 1996)
- Zhang, Chunjie, 'Georg Forster in Tahiti: Enlightenment, Sentiment and the Intrusion of the South Seas', *Journal for Eighteenth-Century Studies*, 36 (2013), 263–77

SUMMARY

CIVILISATION AND SAVAGERY IN THE TRAVELOGUES OF OTTO VON KOTZEBUE AND ADELBERT VON CHAMISSO

In the years 1815-1818 a scientific voyage took place, that was commanded by Otto von Kotzebue (1787-1846), a Russian circumnavigator from the Baltic provinces. Among the other crewmembers was a botanist and poet Adelbert von Chamisso (1781-1838), who was born into French nobility, but lived most of his life in Berlin. The travelogue *A Voyage of Discovery, into the South Sea and Bering's Straits, for the Purpose of Exploring a North-East Passage, Undertaken in the years 1815-1818* was published in 1821 in German and 1821-23 in Russian, it contained a narrative story of Kotzebue and *Remarks and Opinions* of Chamisso. In 1823-1826 Kotzebue commanded another voyage around the world and published a new travelogue *A New Voyage Round the World in the Years 1823, 24, 25, and 26* in 1828 in Russian and in 1830 in German. Chamisso, who did not take part of the next voyage, published another, a more personal account *Journal of the first travel* in 1836.

The central concepts of the master's thesis — civilisation and savagery — were at that time essential in the European debate. Europeans shared the belief that Europe was the most advanced civilisation. In stadial theories European civilisation was seen as the highest level to which savagery formed the opposite. Travelogues were considered to be an important source material about savagery, the first or lowest stage of the human history. At the same time they were influenced by theories of civilisation, savagery and their stages. The travelogues of Chamisso and Kotzebue provide an interesting source material to discuss the ideas of civilisation and savagery in the first half of the 19th century. First, both of them published their views twice and the time period between their writing allows interesting comparisons. Second, the travelogues were written in an dynamic time period, when Enlightenment anti-imperialism was marginalised and replaced with imperialism. That also changed the image of savagery: in the Enlightenment they were seen as fellow human beings, more positive or even idealized, but as imperialistic approaches grew and Europe's advancement was seen with greater self-confidence, the dichotomy between savagery and civilisation became wider. Third, it is interesting to consider their different backgrounds and its influence on their thoughts.

The first chapter gives an introduction about three contexts that are considered to be relevant to understand the views of Kotzebue and Chamisso. The first context is the context of Russian overseas imperialism and circumnavigations. It shows how Russia followed the model of Western-European colonial empires, particularly England and discusses the importance of Northwest Passage — finding a sea route from the Pacific Ocean to the Atlantic Ocean was one of the missions of Kotzebue in the circumnavigation of 1815-1818. The second part of the chapter explains briefly the genre of travel writing and its influence on Chamisso and Kotzebue. It is argued that travel writing is a valuable source to study the history of ideas, but at the same time there are some difficulties, as the texts are spontaneous and unsystematic philosophical inquiries of civilisation, savagery or humanity. The section also shows how travel writing was influenced by its audience: other travellers and wider public of general readers. The third part of the paragraph gives a short overview about the concepts of civilisation and savagery.

The second chapter focuses on the concept of savagery in Chamisso's and Kotzebue's travelogues. Chamisso was critical towards Kotzebue and other contemporary authors who used the term "savage" (in German "Wilde") too often and labelled people thoughtlessly as savages. For him "savages" were only hunter-gatherers. Although Californian Indians, "savages" in Chamisso's account, were not sedentary, Chamisso (and Kotzebue) acknowledged their sense of community and homeland. It is a remark that could be connected with the ideas of Diderot, Kant and Herder, who saw all humans, irrespective of their level of civilisation, as cultural agents. Although Kotzebue used the word "Wilde" more often, his use of terms was also reasoned and sometimes critical of other writers. Chamisso associated "savages" only with positive values and thought in a Rousseauian style, that negative habits and manners appear because of the process of civilising. Kotzebue depicted them sometimes positively, sometimes negatively. The reason for the difference could be, in addition to their wider or narrower use of the term, that Kotzebue was also influenced by imperialistic thoughts and because he was in charge for the well-being of the whole crew, which meant that he had to be more aware of possible dangers. If their texts are compared on a wider basis, it becomes evident, that their views of non-Europeans might be more similar than it appears when only the term "Wilde" is analysed. Their view of Ratak chain is very similar: they both saw Ratak as an idyllic paradise inhabited by happy, generous and childlike people. They characterized the people of Ratak very positively, even idealised them. Their view of Ratak is influenced by a desire to see the paradise island that previous travellers had described.

The chapter ends with a discussion about their understanding of humanity. They both see a vast difference between the people of Polynesia and the people of the northern part of the Pacific Ocean. It is due to their understanding that climate influences the human nature substantially. They both discuss the question of migration. From their views on migration and similarities between different languages it becomes evident, that they are both monogenists.

The third chapter focuses on the concept of civilisation. It explains how Chamisso, who criticized the usage of characteristics that are based on Europeans to measure stages of other societies, still used the same characteristics in his description. Kotzebue also used to comment the differences in the stages of civilisation among different nations, but his opinions vary more. From Kotzebue's as well as Chamisso's travelogues it becomes clear that they were written to express their impressions and not as philosophical observations.

The main parts of the chapter focus on the influence of civilisation on less "civilised" individuals and societies on the example of Kadu and Hawaii. Kadu was an inhabitant of Ratak, who travelled with the crew for several months and then returned to Ratak. It was mostly Chamisso who communicated with Kadu to receive information about the language, songs, culture and customs of Polynesians. He valued that information, because it was important for the history of humankind — an idea that is similar to Herder's thought. Kotzebue saw Kadu and other Ratakians as children of nature, which can be explained by paternalistic feelings and is connected with an understanding of vital, happy youthfulness of the "lower" stages of the society. Chamisso and Kotzebue taught Kadu how to take care of plants and domestic animals that they introduced on Ratak in order to improve the living conditions on the island. The action was motivated by paternalistic approach and belief that these characteristics of "higher" civilisation are efficient for everybody. Chamisso showed that Kadu had difficulties understanding more sophisticated social relations and that he was truly pacifistic. Kotzebue's account, however, describes Kadu enjoying his supremacy that he gained wearing European clothing in relations to other Ratakians as well as in battles against other islands.

On Hawaii both Chamisso and Kotzebue were fascinated by king Kamehameha I. Chamisso saw in Kamehameha a virtuous nobility, that had already ceased in Europe. Chamisso appreciated more his loyalty to local traditions, although he praised Kamehameha's activities for developing trade on Hawaii. Kotzebue glorified him, because Hawaiians had progressed quickly, this means for him that they were in many ways similar to Europeans.

It has been thought that Chamisso was, untypically for his time, not Eurocentric. At the same time it has been claimed sometimes that Kotzebue lacked understanding of foreign cultures. The contextualisation of their writings, however, show that they both were Eurocentric and had difficulties understanding other cultures. In fact, it can be argued that Europe was a very important concept for them. First, the travelogues were written to the European audience, which can clearly be seen in their writing. Second, they often drew comparison with Europe that from a long distance seemed to be more alike. Third, they were both influenced by many European travel writers before them, not just French/Prussian or Russian authors. Fourth, they both had hybrid identities: Chamisso was related to France and Prussia — the conflicting combination could have been united for him with Europeanness. Kotzebue considered himself to be a Baltic German, Russian and European. For his identification as a Baltic German in Russia the sense of Europeanness was particularly important, as he considered himself to be, like many other Baltic Germans, related to the Europeanization of Russia. The circumnavigations and travelogues of those voyages needed to show Russia on an equal scale with Western-European empires.

But the understanding of Europe that influenced their writings was quite different. The forceful reforms of Peter the Great had raised the question of Russia's belonging to Europe — the vivid debate also reached the pages of Chamisso's and Kotzebue's travelogues. Kotzebue was convinced that Peter the Great had civilised Russia, his views can be compared to Voltaire and Baltic Germans. Chamisso did not agree with it: for him Russia was a mere decoration of civilisation — a notion that is very similar to the views of Diderot and Rousseau.

Barbarity was an uncommon term in Kotzebue's and Chamisso's travelogues. Both authors used it only in connection with the intercourse between Europeans and natives. Chamisso was critical of imperialism and sometimes even of European influence in general; Kotzebue condemned the actions of other nations and Russian deeds before the establishment of Russian American Company (RAC), but thought that RAC could benefit the areas which it controlled. Kotzebue ironized that Spaniards used to call Californian Indians *los barbaros*, at the same time his view on the natives in the areas of RAC was largely influenced by the relations between Russians and the natives. Chamisso called Europeans barbarians and tried to indicate with it, that Europeans are not appropriate to "civilise" other societies. The difference of their views is related to their different occupation and world views.

Chamisso's and Kotzebue's views of savagery and civilisation are in many ways similar: they were both influenced by the ideas of European philosophers and earlier travel accounts. The differences in their views can be explained with different occupations and tasks during the voyage. Based on their travelogues it cannot be said that Russian and Western-European perspectives of describing foreign cultures in travelogues is fundamentally different, but to answer the question more comprehensively, it would be necessary to analyse a wider set of travelogues. Although their views on different nations of Pacific islands and coastal regions were rather similar, they differed fundamentally in the evaluation of Russian civilisation.

LIHTLITSENTS LÕPUTÖÖ REPRODUTSEERIMISEKS JA LÕPUTÖÖ ÜLDSUSELE KÄTTESAADAVAKS TEGEMISEKS

Mina, **Kadi Kähär-Peterson** (sünnikuupäev: 04.12.1988)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) enda loodud teose

magistritöö „Tsiivilisatsioon ja metslus Otto von Kotzebue ja Adelbert von Chamisso reisikirjades“,

mille juhendaja on dotsent Pärtel Piirimäe,

1.1. reprodutseerimiseks säilitamise ja üldsusele kättesaadavaks tegemise eesmärgil, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace-is lisamise eesmärgil kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni;

1.2. üldsusele kättesaadavaks tegemiseks Tartu Ülikooli veebikeskkonna kaudu, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace'i kaudu kuni autoriõiguse kehtivuse tähtaja lõppemiseni.

2. olen teadlik, et punktis 1 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

3. kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei rikuta teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse seadusest tulenevaid õigusi.

Tartus 10.05.2015

(allkiri)